

СОЦІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ КИЄВА XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТОРІЧЧЯ

С.І.Климовський

Є.І.КЛИМОВСЬКИЙ

**СОЦІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ КИЄВА
XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТОРІЧЧЯ**

**Київ
«Стилос»
2002**

ББК 63.3(4УКР)4
К 49

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 30 травня 2002 р.

Рецензенти: доктор історичних наук *Г.Ю.Івакін*,
доктор історичних наук *В.І.Ульяновський*

Художнє оформлення графічних реконструкцій:
Д.В.Кавсан, І.Г.Максименко

Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XI – К 49 середини XVII сторіччя. – К: Стилос, 2002. – 230 с.

ISBN 966-7321-61-4

У монографії історія пізньосередньовічного Києва розглядається як історія еволюції розгалуженої соціальної системи під впливом природного, соціально-економічного та військово-політичного факторів. Досліджуються роль і значення таких її складових як Поділ, Печерське містечко, Старе городище (Софійська слобода), Біскупське містечко та менших поселень і окремих місцевостей у процесі формування міського простору Києва. Уточнюються окремі питання історичної топографії та демографії. Аналізується вплив на розвиток Києва і повнота використання щодо нього норм магдебурзького права у порівнянні з іншими містами Речі Посполитої та Європи.

Робота містить картосхеми земельних володінь та динаміки розвитку міста впродовж XVI – середини XVII ст.

Для істориків, археологів, викладачів, музейних працівників і краєзнавців, студентів та всіх, хто цікавиться історією Києва.

ББК 63.3(4УКР)4

ISBN 966-7321-61-4

© С.І.Климовський, 2002
© «Стилос», видання, 2002
© Ю.О.Бородай, обкладинка, 2002

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ I. МІСТО КИЄВОПОДОЛ	12
Територія, укріплення та правовий статус	13
Населення: чисельність, соціальний і національний склад	21
Адміністративний поділ та планувальна структура.....	44
РОЗДІЛ II. ЗАМОК І БІСКУПСЬКЕ МІСТЕЧКО	54
Київський замок	54
Біскупське містечко	68
РОЗДІЛ III. СТАРЕ ГОРОДИЩЕ І ЩЕКАВИЦЯ	79
Старокиївська гора	79
Щекавиця	98
РОЗДІЛ IV. ПЕЧЕРСЬК ТА ОКОЛИЦІ	109
Печерське містечко	110
Пустинно-Микільський монастир	125
Видубицький монастир і Звіринець	131
Оболонь	136
Дніпровські острови і лівобережжя	149
РОЗДІЛ V. ПРОЦЕС І ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ КИЄВА XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.	154
Структура міського простору Києва	154
Фактори розвитку	159
Динаміка і тенденції розвитку	172
ВИСНОВКИ	181
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	186
SUMMARY	192
Додатки	197
Картосхеми	198
Примітки	207
Список скорочень	229

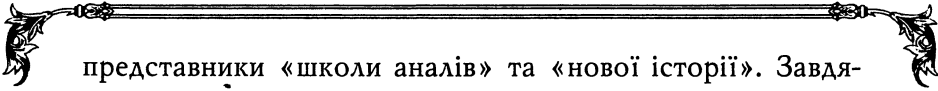
*Присвячується киянам –
друзям і археологам.*

ПЕРЕДМОВА

«Міста принесли велич маленькому континенту», – влучно зауважив про Європу Ф.Бродель¹. Точніше і лаконічніше визначити роль міст у розвитку сучасної цивілізації просто неможливо. Саме міста на рубежі Середньовіччя – Нового часу, концентруючи на обмежених площах значні маси населення, створили нові соціальні системи, які не тільки підпорядкували собі території цілих країн, але й стали одним із каталізаторів всесвітнього історичного процесу. У 1960–1970-ті роки урбанізація набула глобальних масштабів, надзвичайно швидких темпів і різноманітних форм. Останнє спричинило навіть до появи терміна псевдоурбанізація стосовно частини міст Латинської Америки, Африки та Азії.

Відповідно, ці процеси викликали посилений суспільний і науковий інтерес до генезису міста, обставин його виникнення та розвитку. Свідченням актуальності досліджень проблем історичної урбаністики стало створення під егідою ЄЕС Європейської асоціації міської історії. Провідне місце у розробці цієї тематики зайняли

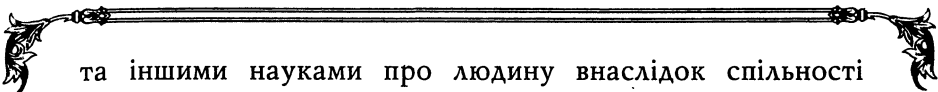

представники «школи аналів» та «нової історії». Завдяки їх методиці історична наука вступила у фазу, коли, за визначенням Е.Дюркгейма, «історія та соціологія будуть відрізнятися лише незначними деталями»². Дійсно, сьогодні історія стала вже не стільки збіркою цікавих оповідей про минуле, або засобом доведення династичних прав, як у середньовіччя, але й джерелом фактичного матеріалу для розробки соціологічних схем і наукового прогнозування розвитку сучасного суспільства – футурології.

Таким чином розвиток наукового пізнання дав досить вичерпну відповідь на питання: «Для чого потрібна історія?» – поставлене у 1943 р. «Апологією історії» М.Блока, засновника «школи аналів».

М.Блоку належить і визначення історії як науки про людину. Але все змінюється у світі, змінюються і вимоги, які суспільство ставить перед істориком, змінюються і напрямки наукових пошуків та засоби вирішення поставлених проблем. «Школа аналів» ввела термін «ментальність», а разом з ним поставила на рівень фактору історичного процесу і соціальну психологію, дослідження з якої до цього не виходили за межі аналізу вірувань первісних суспільств. Концепція Л.М.Гумільова, відкинувши усталений погляд на етнос як на статичне і незмінне соціальне утворення, дозволила поглянути на нього як на живий організм, що еволюціонує за власними законами і проходить певні фази у своєму розвитку, завдяки чому стала справжнім проривом у історичній науці. Визначення у 1968 р. Л. фон Берталанфі основних положень загальної теорії систем дало поштовх широкому використанню системного аналізу в історичних реконструкціях і зрештою призвело до виникнення концепції «світ-системи» І.Валлерстайна.

Такий далеко не вичерпний нарис нових напрямків пошуку історичної науки, якій все частіше призводять до поєднання минулого з сучасністю, а історії з соціологією

та іншими науками про людину внаслідок спільності предмета їх досліджень.

Цей побіжний огляд стану сучасної історичної науки, докладний аналіз міститься у роботах А.Л.Ястребицької та інших авторів³, продиктований поширенням в українському суспільстві погляду на неї як таку, що вичерпала вже свій потенціал і здатна лише інтерпретувати минуле відповідно до політичної кон'юнктури або копирсатися у другорядних деталях, приземляючи творчий політ письменників та кінорежисерів.

Але з проблемою необхідності переосмислення свого минулого людство неодноразово стикалося, наскільки це фіксують дані археології та етнографії, вже починаючи з доби кам'яного віку. Прискорення темпів суспільного життя у динамічне ХІХ ст. зробило цей процес неминучим у більш стислі терміни. Для України сьогодні він зумовлений не стільки соціальними змінами останнього десятиріччя, скільки новими вимогами до інформації та відкриттям нових вимірів історії, про що йшлося вище. Ознаками цього процесу в україністиці слід визнати праці О.Й.Прицака, Ю.В.Павленко, Н.М.Яковенко та інших авторів, а також колективну монографію «Давня історія України», окремі розділи якої відзначає розширення діапазону характеристики давніх суспільств та відхід від усталених схем.

Спробою застосувати нові методи для дослідження історії пізньосередньовічного Києва є запропонована робота. Її назва не випадкова. Соціотопографічний метод вперше у 1921 р. використав для середньовічної урбаністики німецький дослідник Ф.Роріг⁴, хоча ідеї про наявність залежності між розселенням людини і природним ландшафтом висловлювалися і набагато раніше, але не отримали відповідного методологічного обґрунтування. Сьогодні його плідно використовують у історичних реконструкціях для соціальних макросистем і великих

територій. Результативним є він і для таких мікросистем, як середньовічні міста. Його застосування дозволяє встановити вплив не тільки рельєфу, але й соціальних інститутів на процес формування території міста. Адже образна назва головного ринку «черевом Парижа» не так вже й далека від істини.

Соціотопографічний метод безпосередньо пов'язаний з методом системного аналізу. Будь-який соціальний організм, і місто також, може розглядатися як окрема система, котра характеризується за кількома параметрами. Для соціальних систем традиційною є характеристика за схемою: політична і економічна історія системи та історія її культури. Остання звичайно включає досить стандартний перелік показників: мистецтво, архітектура тощо. Проте такий аналіз системи не є вичерпним. Існування поруч кількох соціальних систем або підсистем ставить проблему їх співвідношення, яку в історичній науці найчастіше відображає історія міжнародних відносин та дипломатії. Його можна доповнити аналізом системи з позицій її внутрішньої соціальної стратифікації, стану матеріальної культури і техніки тощо. Метою ж даного дослідження є аналіз розвитку Києва як соціальної системи в цілому, під комплексним впливом різних факторів.

Здійснення такого дослідження вимагало уточнення питань історичної топографії, проведення демографічних обчислень для окремих населених пунктів і місцевостей, з яких складався середньовічний Київ, та визначення їх правового, а відтоді й функціонального статусу у системі міста, що і зумовило відповідну структуру роботи. Хронологічні межі визначені самим перебігом подій. У 1482 р. Київ був майже повністю знищений внаслідок нападу кримського хана Менглі-Гірея, і його відновлення розпочалося з величини, близької до нуля. У 1654 р. місто де-факто увійшло до складу Росії і розвивалося надалі вже в рамках іншої макросистеми та за інших умов.

Вибір хронологічних меж зумовлений і тим, що після видання у 1820 р. «Краткого описания Киева» М.Ф.Берлинського – першої наукової праці з історії міста, період з XVI по XVII ст. так і не став предметом окремого дослідження. Певною мірою цю лакуну заповнила праця Г.Ю.Івакіна «Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.». Але виклад подій завершено Люблінською унією 1569 р. і робота базується на інших принципах. Докладний аналіз Г.Ю.Івакіним історіографії та джерельної бази з означеної теми увільняє від необхідності його повторення.

Якось автору довелося спостерігати, як студентка-першокурсниця запекло відстоювала хибне твердження з історії Києва, посилаючись, що воно взято з «давньої книги», якою виявилася слабенька компілятивна праця М.М.Сементовського, популярного автора XIX ст. На жаль, це непоодинокий випадок святої віри у друковане, тим більше «давнє», слово, хоча теорія критики джерел налічує понад 200 років. Якщо ця робота хоч трошки спростує цю віру і доведе, що за повідомленнями вже навіть виданих джерел криється ще значний пласт нової інформації, то автор вважатиме, що його праця не була даремною.

Автор вдячний за надану інформацію під час підготовки книги Г.Ю.Івакіну, Н.О.Білоус і В.І.Ульяновському, а також колективу видавництва «Стилос» і всім, хто сприяв виходу книжки.

РОЗДІЛ I. МІСТО КИЄВОПОДОЛ

Київ XVI – першої половини XVII ст. являв собою розтягнуту у просторі агломерацію з окремих поселень, юридичну і функціональну відособленість яких посилював складний рельєф, що поєднував нагір'я з долинами між ними. Головним її елементом був Поділ, який, разом із своїми передмістями і замком, відігравав роль містоутворюючого ядра цієї системи. Над ним на узвишші лежало запусіле Старе городище, колишній центр Києва X–XIII ст., а далі на півдні знаходилися Печерське містечко та юридики* Пустинно-Микільського і Видубицького монастирів.

Інші райони давньоруського Києва: Копирев кінець, Щекавиця, Дорогожичі, спустошені Батієвою навалюю

* Юридика – термін прийнятий для означення окремих частин середньовічного міста, які були власністю світських або духовних феодалів. Їх населення знаходилося під юрисдикцією (було підсудним) і патронатом свого сеньйора, за що сплачувало йому окремий податок і виконувало різні роботи. Власник юридики вважався також представником інтересів її мешканців у відносинах з іншими суб'єктами феодального права.

1240 р. і наступними розореннями 1416 і 1482 рр., залишалися у цей час практично незаселеними і разом з Оболонню, островами Дніпра і смугою його лівобережжя функціонували як сільськогосподарська зона міста.

Територія, укріплення, правовий статус

Вже з IX ст. низину між пасмом гір і Дніпром займав торгово-ремісничий посад Києва – Поділ. Цю роль господарського центру міста він продовжує відігравати і після Батієвої навали, а його значення дедалі зростає. Саме з Подолом, де у XVI–XVII ст. концентрувалася більшість населення, асоціюється тогочасний Київ. Так, митрополит Ісаія Копистенський у 1632 р. підписує свій лист наступним чином: «дан у монастирі св. Архангела Михаїла церкви золотоверхої над Києвом». Чернець Печерського монастиря О.Кальнофойський у поясненні до плану Києва 1638 р., вміщеному ним у «Тератургімі», зазначає щодо однієї з церков Старокиївської гори: «церква св. Симона над самим Києвом»¹.

Так само сприймався Поділ і державою, для якої лише він і представляв королівське місто Київ. Тому, коли Києву між 1494–1497 рр. було надано магдебурзьке право*, його дія поширювалася тільки на мешканців Подолу. Разом з ним магістрат Подолу отримав і печатку,

* Магдебурзьке (німецьке) право – одна з систем міського права середньовічної Європи. Ним визначалися права городян на самоврядування, податковий і судовий імунітет, пільги у ремеслі і торгівлі. Сформувалося впродовж XIII ст. з різночасових постанов щодо міст Німеччини, основні положення яких були зведені у «Саксонський Вейхбільд» судом м. Магдебурга у 1300 р. Діяло у містах Північно-Східної Німеччини, Сілезії, Чехії, Угорщини і Пруссії. У XIII ст. з німецькими колоністами потрапило до Польщі, де з нього взято лише саму ідею міського самоврядування і автономії, а управління містом і судочинство здійснювалися за місцевими традиціями. Після об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського поступово поширилося і на землі останнього.

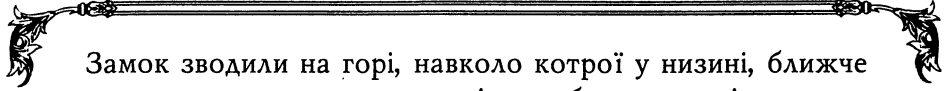
зображення на якій у вигляді руки, що натягає тятиву куші (арбалета), правило за міський герб до кінця XVIII ст.² Цікаво, що тривалий час у XVIII ст. куша, як міський герб, співіснувала з архангелом Михаїлом, офіційно затвердженим в якості герба Києва лише 1782 р.³

Києвом називає Поділ і наказ короля Сигізмунда III, яким у 1611 р. подільському магістрату надавалося виключне право «місто Київ ... розширять де б зміг»⁴. Навіть ще джерела другої половини XVII–XVIII ст. називають Поділ «нижнім містом», або «Києвоподолом».

Поділ швидко відновився після спустошливого розорення 1482 р., коли місто було вщент знищене кримським ханом Менглі-Гіреєм, і вже наприкінці XVI ст. постала проблема пошуку вільного простору для його зростаючої забудови. Пошуки такого простору зіткнулися з труднощами не тільки природного характеру, зумовленими рельєфом місцевості, але й з соціальними. Причина полягала в тому, що територія королівського міста Києва, попри численні жалувані та підтверджувані грамоти про його високий статус, так ніколи і не була визначена навіть приблизно, а землі навколо Подолу вже на початку XVI ст. були розділені між кількома юридиками.

Ситуація погіршувалася і тим, що тривалий час навколо Подолу не існувало мурів, які б наочно фіксували його межі. Навіть ще у 1570 і 1584 рр. Поділ не мав укріплень не тільки з боку оточуючих його гір, але й навіть з Дніпра. Останнє викликало нарікання королівських комісарів, оскільки унеможливлювало контроль за в'їздом та виїздом з міста⁵. Вздовж берега Дніпра укріплення вперше фіксуються лише на початку XVII ст.⁶

Такий стан подільських укріплень обумовлювався двома обставинами: типовою для міст XVI–XVII ст. системою фортифікації і рельєфом Києва. Великі міста Наддніпрянщини мали однакову структуру, яка включала: замок, власне місто (посад, острог) і передмістя⁷.

Замок зводили на горі, навколо котрої у низині, ближче до води, розташовувалось місто, обнесене палісадом, за яким уже розпочиналося неукріплене передмістя. Поділ у цьому відношенні не становив винятку.

Миські укріплення виконували дві функції: забезпечували контроль за в'їздом і захищали місто від нападів дрібних загонів противника. На серйозну облогу вони не були розрахованими, через що подільські укріплення і дістали такої презирливої оцінки в Г.Боплана, військового інженера-француза. Але цілком несправедливо, оскільки для місцевих умов це був найбільш оптимальний варіант. По-перше, на час облоги населення просто залишало місто і ховалося у замку, допомагаючи його нечисленній залозі тримати оборону, що було раціональніше, ніж малими силами обороняти великий периметр міських укріплень. До того ж, головний противник – татари, не мали власної артилерії і, відповідно, не були здатні до правильного штурму замку. По-друге, їх будівництво здійснювалося швидше і коштувало дешевше, ніж зведення муру з каменю або цегли, чому також заважали брак коштів, людей і відсутність місцевих покладів каменю.

Але кияни заощаджували і на них, використовуючи рельєф. Вже Г.Боплан помітив, що Поділ у плані має форму трикутника, утвореного пасмом гір і Дніпром. Оскільки напад татар з боку Дніпра був нереальним, а пройти непоміченими з півдня і заходу їм заважали гори і польова сторожа біля Золотої брами, то найбільш незахищеним місто було лише з півночі, з боку Оболоні. Отже, гори і Дніпро тривалий час виконували функцію оборонних укріплень.

Рельєф також дозволяв легко контролювати і під'їзди до міста. Потрапити до нього з боку гір можна було трьома шляхами – долиною Глибочиці та сучасними Володимирським і Андріївським узвозами. Останній

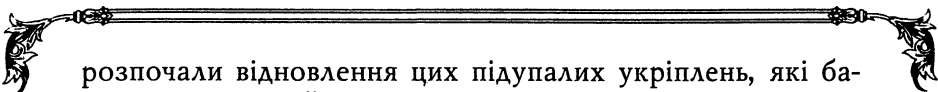
ще на початку XVIII ст. вважався занадто крутим для спуску і ним зрідка користувалися лише пішоходи.

У долині Глибочиці примітивні рогатки існували ще у 80-ті роки XVI ст., вірогідно, у найвужчому місці поблизу сучасного Житнього ринку. Крізь них у 1584 р. проїжджав М.Груневег. Коли на початку XVII ст. тут виникло окреме Біскупське містечко, то їх замінив більш пристойний дерев'яний паркан. На сучасній Поштовій площі з боку Володимирського узвозу, який тоді називався Рождественським, у 1589 р. також існували укріплення і «фортка острозька у ров Боричів»⁸. Отже, рельєф дозволяв, попри правила фортифікації, не зводити укріплень навколо Подолу вздовж підніжжя гір і разом з тим контролювати в'їзд у місто.

З Оболоні, з найменш захищеного боку, укріплення у вигляді частоколу існували завжди. Після розорення 1482 р. вони, відповідно до розширення забудови, могли декілька разів переноситися, але на кінець XVI ст. їх лінія остаточно стабілізувалася і залишалася незмінною до XVIII ст. У 1630–1640-і роки, за свідченням Боплана, перед ними знаходився жалюгідний рів завширшки 25 футів (8,5 м).

Досить часто їх межу проводять за напрямком сучасної вулиці Верхній Вал – Нижній Вал⁹. Проте з цим важко погодитись, оскільки це твердження базується виключно на легенді про походження назви вулиці, яка виникла у середовищі киевознавців XIX ст. Своєю назвою вулиця зобов'язана відомій Канаві, у яку в XVIII ст. спрямували р. Глибочицю. Під час її прориття по обох боках каналу і виникли вали, які дали назву вулиці¹⁰.

Реальна межа подільських укріплень з боку Оболоні проходила значно північніше вул. Верхній Вал – Нижній Вал. За М.Груневегом, у 1584 р. укріплення йшли безпосередньо від Щекавиці до Дніпра, тобто аж ніяк не за лінією вул. Верхній Вал. У 1661 р. стрільці і магістрат

розпочали відновлення цих підупалих укріплень, які бачив ще Боплан. Їх напрямком зафіксував план 1695 р. На ньому укріплення дещо не доходять Цареконстантинівської церкви. Місце розташування останньої добре відомо – вул. Щекавицька, 6. Таким чином, північна лінія укріплень Подолу кінця XVI–XVII ст. мала співпадати з вул. Ярославською, яка саме і проходить від Щекавиці до Дніпра. Площа обнесеної ними території становила дещо більше 85 га.

Та вже наприкінці XVI ст. забудова Подолу вийшла на півночі за межу його укріплень і передмістя тут відомі з 1571 р.¹¹ Їх існування підтверджено й наявністю культурного шару цього часу на вул. Фрунзе, 17 і Межигірській, 43¹².

Визначити межі північного передмістя Подолу також цілком можливо.

Межувальні акти XVII–XVIII ст. неодноразово згадують на Оболоні, яка починалася вже відразу за подільськими укріпленнями, «валок старожитний», що знаходився порівняно недалеко від них і правив за топографічний репер. Цей «валок» є нічим іншим, як залишками давньоруських укріплень Подолу. Лінія останніх приблизно співпадає з напрямком вул. Ратманського¹³. Згідно межувальних актів, передмістя так і не вийшло за цей «валок».

Крім північного, оболонського, передмістя Подолу існувало і західне. У 1602 р. воно отримало назву Біскупщини і статус окремої юрисдикції, оскільки перейшло до київського католицького єпископа (біскупа).

На початку XVII ст. проблема розширення міської території постала вже досить гостро. Вже наприкінці XVI ст. київський підвоєвода Філон Стрибиль заохочував бажаючих селитися на замкових землях на Оболоні. У 1619 р. Сигізмунд III віддав магістрату для заселення гору Щекавицю, посилаючись саме на обмаль на Подолі

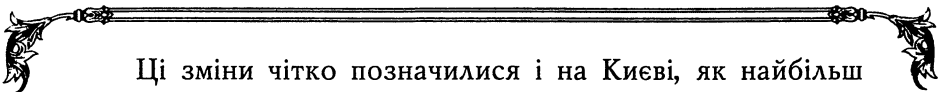
вільних ділянок для забудови. У 1645 р. Владислав IV дозволив магістрату заселити частину Старокиївської гори – «місце між старокиївськими валами на косогорах на південь лежаче»¹⁴. Вирок королівського суду у 1611 р. також спонукав магістрат до пошуку нових ділянок для розбудови міста¹⁵.

Проте магістрат так і не зміг реально розширити місто за рахунок Оболоні і Щекавиці, а зазначену ділянку Старокиївської гори він отримав під кінець королівської влади у Києві, та й знаходилася вона далеченько від Подолу.

Отже, у просторовому розвитку Подолу на початку XVII ст. чітко визначилася земельна криза, відображенням якої стали невдалі спроби магістрату, воєводської адміністрації і короля розширити місто. Суть кризи полягала у наявності в Подолу, як соціальної системи, високого потенціалу для подальшого розвитку і відсутності вільного простору для розширення. Внаслідок цього магдебурзьке місто Києвоподол у першій половині XVII ст. почало потерпати від безземелля, а вихід із кризи так і не був знайдений впродовж 50 років, доки воно не перейшло до Росії.

Причина кризи крилася у специфіці відведення земель для міст на магдебурзькому праві у Великому князівстві Литовському. Тут, на відміну від Польщі, їх межі офіційно не встановлювалися. Великокняжі грамоти визначали лише кордони земель, де городяни мали право рубки лісу і випасу худоби, і які звичайно коливалися від 1 до 4 миль довкола міста¹⁶.

Поки міста оточували значні масиви незайманих земель, а самі вони зростали занадто повільно, через низький доплив населення і напади татар, така невизначеність територій не впливала суттєво на їх розвиток. Проте з поліпшенням наприкінці XVI ст. демографічної ситуації у Наддніпрянщині стан речей докорінно змінився.

Ці зміни чітко позначилися і на Києві, як найбільш розвиненому місті регіону. Межі Києва ніколи не були визначені польсько-литовським урядом. Лише у 1571 р. Сигізмунд III відвів місту 5-мильну (25–30 км) зону навколо нього, де киянам дозволялося тільки рубати ліс для власного будівництва і ловити рибу¹⁷. Її підтверджено у 1576, 1577, 1588 рр., а у 1615 р. внесено невелике уточнення: ловити рибу у Дніпрі дозволялося від гирла р. Ірпінь і до р. Кривця¹⁸.

Далі цього у вирішенні земельного питання щодо Києва уряд не просунувся. Але й тут незабаром виникають конфлікти, пов'язані із збільшенням щільності населення і зростанням інтенсивності експлуатації території. У XVII ст. з'являються скарги монастирів та інших власників, землі яких знаходилися у 5-мильній зоні, на порушення прав приватної власності подільськими міщанами, які беруть ліс з їх володінь. Подальший розвиток цих конфліктів припинили події 1648–1654 рр.

Не менш заплутаною була ситуація і щодо території самого Подолу.

Міське самоврядування у Києві та певні правові норми, які регулювали відносини між містом і державою, на думку більшості дослідників, існували ще у першій половині XV ст., а згодом ці звичаєві «містські права» були поступово узгоджені із загальними положеннями магдебурзького права¹⁹. Остаточо цей процес завершився у 1514 р., коли місто було увільнено від «прав польських, литовських і руських» і зобов'язано користуватися виключно магдебурзьким правом за зразком Вільна (Вільнюса)²⁰. (Часті конфлікти між магістратом і воєводою А.Немировичем (1511–1523 рр.) припадають саме на цей стабілізаційний період впровадження норм магдебурзького права у Києві).

Проте у Вільно на час надання йому магдебурзького права у 1387 р. вже існувало дві великі юридики: замкова

*Печатка Київського магістрату
(друга половина XVII ст.).*

і біскупська. В аналогічному становищі знаходився і Київ. Вже на початку XVI ст. значна частина його території перебувала під юрисдикцією замку або церкви. Внаслідок цього Поділ опинився в оточенні різних юридик, власники яких небезпідставно сподівалися мати свій зиск від зростання міста. Найбільш показовою є спроба Сигізмунда III створити поруч з Подолом окреме Біскупське містечко.

Територія Подолу вважалася державною власністю, а магістрат – лише її безстроковим користувачем. У 1611 р. він навіть притягався до суду за спробу замінити уніатських священників подільських церков на православних, на тій підставі, що своїми діями порушив ктиторське право на ці церкви короля, оскільки вони знаходяться на державній землі²¹.

Навіть у вирішенні питання забудови Подолу, яке за нормами магдебурзького права мало знаходитися у компетенції магістрату, останньому довелося вести тривалу боротьбу з воеводами.

Перший, документально засвідчений, конфлікт з цього приводу датується 1523 р. Тоді магістрат звинуватив

воєводу А.Немировича в тому, що він на власний розсуд роздає князівським і панським людям двори і вигони на Подолі. Судовий вирок зобов'язував воєводу надалі узгоджувати такі свої дії з магістратом, а приватновласницьких міщан на Подолі взагалі не оселяти²².

Отже, воєвода і магістрат були зобов'язані сумісно вирішувати питання забудови, але реально кожна з сторін контролювала власну частину Подолу і така ситуація зберігалася й надалі. Лише 1611 р., після аналогічного судового конфлікту, цікаво, що скарга королю надійшла від уславленого полководця, тогочасного київського воєводи, Станіслава Жолкевського, магістрат, вигравши справу, нарешті дістав виключне право забудовувати і розпоряджатися міськими ґрунтами²³.

Таким чином, земельна криза Подолу початку XVII ст. обумовлювалася відсутністю чітко встановлених меж міста і розподілом території навколо нього між іншими юридиками, що було наслідком специфіки впровадження магдебурзького права у Литві. Перехід Києва до корони Польської після Люблінської унії 1569 р. нічого не змінив у цьому питанні. Реально магдебурзьке право поширювалося тільки на мешканців Подолу, але не на його територію.

Населення: чисельність, соціальний і національний склад

Внаслідок цього повітря Подолу, на відміну від міст Західної Європи, не робило людину вільною, і поруч з магістратськими міщанами у 1503 р. проживали «люди біскупські, митрополічі, архімандрічі, воєводські, князівські, панські і землянські»²⁴. Привілей 1514 р. Сигізмунда I створював нагоду для замкових міщан, підсудних воєводі, перейти під юрисдикцію магістрату²⁵, але вони

цим, вірогідно, широко не скористалися і у 1552 р. чисельно навіть не поступалися магістратським.

Офіційний дозвіл про прийом прийшлих під свою юрисдикцію, в разі виконання ними «присяги на міщанство», магістрат отримав лише у 1645 р.²⁶ Особливості умов присяги невідомі, але, як і по інших містах, для цього потрібно було прожити певний термін у місті і сплачувати усі податки. Після її принесення прибульці включалися до реєстру, а до того часу вони становили неповноправну категорію мешканців міста.

Існував і більш швидкий спосіб – одруження. Він передбачався ще уставною грамотою 1494 р.²⁷ Побравшись з жінкою з магістратських міщан, можна було відразу стати повноправним громадянином міста. Цим у 1571 р. скористався В.Кобизович (Ходика) для своєї кар'єри²⁸.

Поповнення відбувалося переважно за рахунок особисто вільного населення – посполитих. Факти прийому кріпаків не зафіксовані, хоча повністю їх виключати не можна. Податкові реєстри фіксують значну майнову диференціацію серед посполитих. Так, у 1571 р. серед 71 ремісника-посполитого було троє «убогих», з яких брали вдвічі менший податок, а шестеро взагалі значилися як «товариші ремісників» і символічно платили один гріш²⁹. Ті з посполитих, хто не мав власних осель, іменувалися підкоморниками.

Простежити динаміку зміни чисельності магістратських і замкових міщан можна лише впродовж 1552–1571 рр.

Люстрація 1552 р. фіксує на Подолі 173 будинки магістратських міщан³⁰. Тариф поборовий 1571 р. подає такі дані: 207 домів вуличних, 16 домів у провулках, 20 халуп на передмісті, а далі йде перелік за фаховою ознакою: 32 городника, 28 «людей убогих» (ті, що мали півгорода), 4 козаки-гультяї, 70 різних перекупок, 10 корчмарок і 32 рибалки³¹. Загалом – 243 доми і 176 подарств за фаховою ознакою.

Основною одиницею оподаткування був дім, незалежно від фаху його власника, оскільки у Польщі, як і у деяких країнах Європи, вступивши до цеху, можна було займатися будь-яким ремеслом і навіть торгівлею³². Рибальство, корчмарство і перекупництво, у якому навіть означилася спеціалізація, були поширеними і сталими видами діяльності, що спрощувало їх оподаткування. Саме тому вони і позначені окремо не тільки тарифом 1571 р., але й тарифами 1581 і 1628 рр.

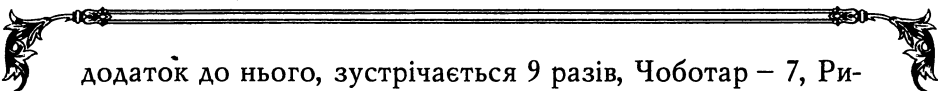
А відтак, до 243 домів 1571 р. слід додати згадані 176 господарств, що становить 419 дворів. Якщо врахувати ще 44 підкоморника, то магістратські міщани з родинами налічували: 1552 р. – понад 860 осіб, 1571 р. – понад 2,1 тис.* Отже, майже за 20 років їх чисельність зросла у 2,3 рази.

Таке стрімке збільшення населення було можливим лише завдяки допливу зі сторони, що і забезпечувало піднесення міст Європи не тільки у «довге XVI ст.», а й надалі. Про це свідчать і прізвища деяких міщан у 1552 р.: Богдан Москаль, Петрок Литвин, Наум Чернігівець, Навашко Канівець, Андрій Мозиревич, Мітко Полоцко. До них слід приєднати 5 вірменів і 11 сіврюків (вихідців із Сіверщини). На Подолі у 1571 р. також мешкало 62 ремісники-посполитих, які мали власні будинки і очікували на прийом до громади³³. З родинами вони складали близько 8% підсудного магістрату населення.

Другу за чисельністю категорію населення Подолу становили замкові міщани.

Значна їх частина мала прізвища фахового походження. Так, у люстрації 1552 р. Лучник, як прізвище або

* Для визначення чисельності населення за кількістю дворів сьогодні використовуються коефіцієнти від 5 до 6 мешканців для одного двору. У наших підрахунках й надалі буде використовуватися коефіцієнт 5, як встановлений для Києва XVIII ст. за даними сповідальних книг. Див. *Перковський А.А.* Новые данные о населении Киева в середине XVIII в. // Вопросы истории. – М., 1982. – № 6. – С. 176.

додаток до нього, зустрічається 9 разів, Чоботар – 7, Риболов – 5, Кравець – 4, Постригач – 3, Кровопуск, Пастух, Кушнір, Бражник, Сідельник – двічі. Нічого подібного не спостерігається серед магістратських міщан.

Отже, на середину XVI ст. це були люди, які оселилися на Подолі недавно.

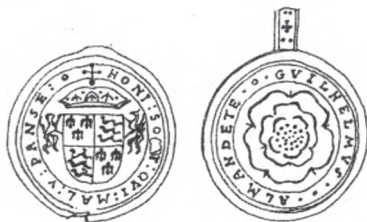
Механізм прийому під замкову юрисдикцію був простішим і вимагав переважно лише двосторонньої згоди. Він добре простежується на прикладі купця Івана Смолянина, який у 20-ті роки XVI ст. переїхав до Києва на постійне мешкання і відразу був прийнятий під замкову юрисдикцію³⁴. Внаслідок цього категорій неповноправних серед замкових міщан не існувало.

У 1552 р. замкові міщани мали на Подолі лише на 14 будинків менше, ніж магістратські. Але у 1571 р. їх кількість скоротилася майже на 70% – з 159 до 93 будинків.

Причину такої зміни, скоріше за все, слід шукати у заходах Сигізмунда II Августа по зміцненню обороноздатності Києва напередодні Люблінської унії. З цією метою ним було видано декілька наказів, спрямованих на залучення непідвладного магістрату населення до несення «тяжарів міських» по ремонту укріплень замку, чого їм звичайно вдавалося уникати.

З них зберігся лише наказ 1556 р., але судовий вирок 1622 р. згадує два аналогічні накази 1555 р. і один 1557 р.³⁵ Вірогідно, у зв'язку з їх впровадженням частина замкових міщан перейшла під юрисдикцію магістрату, чим і пояснюється зменшення їх чисельності. Проте змусити замкових міщан нести «тяжарі міські» у повному обсязі так і не вдалося, і суперечки між ними і магістратом з цього приводу тривали до кінця польського врядування у Києві.

Можливість уникнути робіт по ремонту замку була не єдиною привабливою стороною перебування під юрисдикцією воєводи. Чисельність замкових міщан, так би мовити, була приречена на зростання. Причина поля-

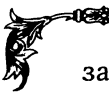
*Англійська торгова пломба
другої половини XVI ст. з Флорівського монастиря.
Музей історії міста Києва.*

гала в тому, що магістрат офіційно міг приймати під свою юрисдикцію лише посполитих, але значну частину прийшлих складала втікачі-кріпаки. Їх охоче брали під свою юрисдикцію намісники воєводи. У 1604 р. воєвода К.Острозького навіть заборонив своєму наміснику Тишу навертати під замкову юрисдикцію і брати побори з підданих А.Киселя, які мешкали у Києві, але це не стосувалося підданих інших панів³⁶.

Переманювання і викрадення чужих підданих, з метою заселення своїх маєтків, широко практикувалось на Україні після Люблінської унії³⁷. До цього вдавалися не лише приватні власники, але й державні урядовці, які використовували службове становище для створення власних маєтків на державних землях. Отже, не тільки механізм прийому, але і джерела збільшення чисельності магістратських і замкових міщан суттєво різнилися.

Намагаючись зробити перебування під воєводською юрисдикцією привабливішим, місцева влада домагається поширення на замкових міщан економічних пільг, якими користувалися магістратські міщани. У 1591 р. замковим міщанам дозволили об'єднуватись у цехи і вести безмитну торгівлю³⁸. Цей привілей був знову підтверджений у 1615 р.³⁹

Але це викликало запеклу протидію в магістрату, який був занепокоєний зростаючою конкуренцією з боку

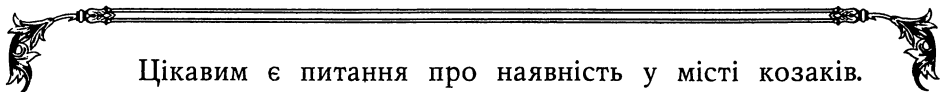

замкових міщан і перешкоджав реалізації їх привілеїв як тільки міг. Тривалий час він забороняв організацію цехів замковим різникам, пекарям і рибалкам, 15 років не дозволяв торгувати на Подолі шевському і гарбарському цехам, і поступався лише під тиском судових постанов⁴⁰.

Менш численну категорію населення Подолу становили приватновласницькі міщани: піддані монастирів, митрополита, біскупа і світських феодалів. У 1552 р. Печерському монастирю тут належало 19 міщанських дворів, Микільському – 4, митрополиту – 3. Таким чином, відсоток церковних підданих серед мешканців Подолу був незначним.

У 1579 р. між магістратом і Печерським монастирем стався конфлікт з приводу несплати його підданими міських податків. Рішенням королівського суду їх передали під юрисдикцію магістрату і зобов'язали нести усі «поплатки міські», а монастир міг брати з них лише чинш за проживання на його ґрунтах⁴¹. Відтепер монастирям мати власних підданих на Подолі стає не вигідним і ті зникають з джерел. Проте і після 1579 р. монастирі володіли дворовими місцями на Подолі, але здавали їх в оренду міщанам, котрі вже не підлягали їх юрисдикції⁴². Лише ченці-домініканці, сподіваючись створити з своїх дворів окрему юридику, періодично намагалися повернути під свою юрисдикцію їх орендарів⁴³.

Більш численнішими були міщани і челядники світських осіб, але відомості про них занадто скупі. У 1552 р. таких налічувалося 26 домів. Панські люди згадуються і у 1556 р.⁴⁴ За тарифом 1571 р. вони володіли 25 дворами. У садибі П.Кучинської у 1621 р. проживало 17 орендарів⁴⁵. Обмеженість інформації не дозволяє визначити чисельність цієї категорії населення навіть приблизно. Але припустимо, що після Люблінської унії вона зросла разом із збільшенням кількості дворів шляхти у місті.

Цікавим є питання про наявність у місті козаків. Вперше вони згадуються у 1499 р., як такі, що разом з купцями прибувають до Києва для торгівлі⁴⁶. Подібно до купців вони у 1576 р. були підпорядковані з питань суду і сплати податків магістрату⁴⁷. М.Груневег у 1584 р. зазначав, що козаків у Києві повно і вони прогулюють тут свою військову здобич⁴⁸. На свавілля реєстрових козаків під час постою у місті магістрат скаржився неодноразово з 1614 р. і вальний сейм 1641 р. таки звільнив Київ, «прикладом інших міст головних», від стацій коронним і козацьким загонам⁴⁹.

Отже, козаки у Києві були елементом прийшлим, але згадуються й такі, що мали власні двори на Подолі. Так, за реєстром 1571 р. козакувало 9 подолян. Королівська грамота 1619 р. забороняла євреям оселятися на козацьких дворах у Києві⁵⁰. Козацькі двори і дворові місця на Подолі згадуються також тогочасними купчими⁵¹.

Проте козаки становили незначний відсоток серед постійних мешканців Подолу. За тарифом 1571 р. – лише 2% платників податків. Даних для наступного часу не маємо. Але певне уявлення з цього питання дають реєстри київської сотні XVII–XVIII ст. У 1684 р. на Подолі і в урочищах Гончарі-Кожум'яки налічувалося не більше 100 козацьких дворів, у 1694 р. – 82, у 1696 р. – 67, у 1707 р. – 45, у 1723 р. – 74 двори⁵².

Отже, навіть після війни 1648–1654 рр., коли відбувалося масове покозачення населення, козацькі двори на Подолі у 1684 і 1694 рр. складали лише 12%. Це були новоприбулі люди, які, за даними І.В.Луцицького, оселилися переважно на Гончарах-Кожум'яках. Так, у 1766 р. з 45 козацьких дворів Подолу лише 4 були спадкоємними з давнього часу, а більшість їх була або нещодавно придбана старшиною, або належала іншим власникам, котрі здавали їх козакам в оренду⁵³.

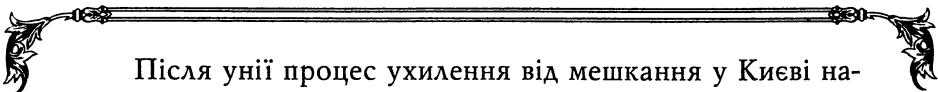
Таким чином, відсоток козаків серед постійних мешканців Подолу XVI – першої половини XVII ст. був незначним. Козаки перебували у Києві тимчасово, переважно взимку. Слід враховувати, що і якась частина подолян час від часу козакувала, відправляючись влітку на промисли до Запоріжжя і Черкащини. Вірогідно, саме їх намагалися у 1541 р. списати у реєстр, але з того нічого не вийшло⁵⁴.

На Подолі мешкали також представники привілейованих верств суспільства: державні урядовці, залога замку, духовенство і шляхта*. Встановлення їх чисельності має значні труднощі.

Шляхетські двори не обкладалися податком, а тому не потрапляли до реєстрів. Лише люстрація 1552 р. фіксує на Подолі 6 домів, що належали різним панам і боярину Онковичу. Її дані прийнято вважати неповними і справжня кількість шляхетських дворів звичайно уявляється набагато більшою, але з цим важко погодитися.

Перш за все тому, що дрібне лицарство – земляни і бояри XVI ст., намагалися мешкати по своїх маєтках, а утримувати власні двори у Києві їм було обтяжливо. Вже у 1546 р. київські земляни скаржилися королю, що воєвода Пронський змушує їх «лежати» у місті, коли ворога поруч немає. Король цю «новину» відмінив. У 1569 р. земляни с. Ходаків знову подали аналогічну скаргу, мотивуючи її тим, що мешкати у Києві їм «обтяжливо», а Люблінська унія зрівняла їх у правах із шляхтою⁵⁵.

* У Польщі шляхта виділилася з рядового лицарства (*miles medius*) у XIV ст. за Казимира Великого. Кошицький привілей 1374 р. звільняв її від сплати усіх податків крім 2 грошів з лану і надавав виключне право займати державні посади. На українських землях і бояр ці привілеї були поширені тільки у 1569 р. Докладніше див.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Після унії процес ухилення від мешкання у Києві набрав обертів. Вже у 1570 р. бояри з с. Заушани і навіть з Позняків одностайно відхрещувалися від замкової служби і обов'язку мешкати у місті, посилаючись на отримане шляхетство⁵⁶.

Ця тенденція охопила не тільки дрібну шляхту, але і заможних панів. Навіть сам Сигізмунд II Август не міг змусити К.Острозького мешкати у Києві, хоча того і вимагали його обов'язки воєводи. П.Сапега, призначений 1567 р. київським каштелянином, мав, за розрахунками короля, замінити завжди відсутнього у місті К.Острозького, але й він віддавав перевагу власним маєткам. І вже у 1569 р., надсилаючи урядового листа до Києва, король безнадійно адресував його К.Острозькому, П.Сапезі, або «тому, хто на їх місці буде»⁵⁷.

Разом з тим, на початку XVII ст. внаслідок земельної кризи мали зрости і ціни на дворові місця на Подолі.

Незважаючи на це, К.Острозький, П.Могила, А.Кисіль, Аксакі, Гулькевичі, Лозковичі, Струшинські, Сулимовські, Тиші-Биковські, Харлинські та інші заможні пани мали власні двори на Подолі. Представники цих родин займали високі посади у адміністрації воєводства. Їм було необтяжливо і зручно мати власний двір на Подолі, щоб зупинитися під час приїзду на судові рочки і ярмарки, або в інших справах. Саме на час цих подій кількість шляхти на Подолі помітно зростала. До того ж двори вигідно здавалися повністю і частинами в оренду міщанам.

За повідомленням І.Єрлича, у пожежу 1651 р., яка знищила забудову Подолу, згоріло понад 300 шляхетських домів⁵⁸. Проте, вірогідно, маються на увазі не двори, а житла і господарські будівлі, яких, наприклад, на подвір'ї Тишей-Биковських було не менше трьох⁵⁹. Якщо й на інших подвір'ях було також по три будівлі, то в такому разі кількість шляхетських дворів на Подолі 1651 р.

реально мала доходити до сотні. Оскільки у 1622 р. по всьому Києву налічувалося 1750 дворів⁶⁰, з яких понад тисяча припадає на Поділ, то принаймні сотня з них могла належати шляхті.

Особи шляхетського походження обіймали і більшість посад у воєводській адміністрації, головними завданнями якої було забезпечення обороноздатності міста, своєчасне збирання податків і мит та здійснення суду. Вона складалася з: каштелянина, хорунджого, чашника, підчашного, мечника, стольника, підстолія, військового і ловчого, але більшість цих високих посад була номінальною. Штат дрібних урядовців жорстко не регламентувався і був досить довільним.

Цікаву еволюцію зазнали митна і податкова служби. На рубежі XV–XVI ст. збором мита займалися три чоловіка⁶¹. У першій половині XVI ст. це були тіун і осьминник, але вже тоді мито здавалося в оренду «подле давнего обычая»⁶². У 1576 р. збір мита передали магістрату, який окремі його види збирав і раніше⁶³. Тим самим штат митниці був зведений до мінімуму з 1–2 службовців. До магістрату поступово відійшов і збір податків. У 1635 р. воєвода Я.Тишкевич навіть звинувачував його у систематичному їх приховуванні⁶⁴. Збір податків з замкових міщан на початку XVII ст. також покладався на них самих, або здавався в оренду⁶⁵.

Більш чисельну категорію державних службовців становила залога замку, яка також мешкала на Подолі. Люстрація 1552 р. налічує тут 42 будинки жовнірів. До них часто додають ще «30 домков» десятників, начебто розташованих у замку⁶⁶. Але за текстом ці «30 домков» входять до загальної кількості будинків жовнірів, а їх повторна згадка разом з «замкового ж будування» стайнею і броварнею зумовлена переліком споруд на Подолі, які належали замку. Отже, з 42 будинків 12 були власністю жовнірів, а інші 30 – замку.

Про розміщення залоги на Подолі повідомляє і скарга магістрату королю у 1556 р., що воєвода у двір міщанина, який їде торгувати, відразу ставить постоем кіннотника⁶⁷. Воєвода тут мав у своєму розпорядженні і замкові дворові місця, які надавав жовнірам і урядовцям.

Отже, у 1552 р. залога принаймні вдвічі перевищувала 42 будинки жовнірів, зазначених люстрацією, і сягала понад 100 чоловік. З них лише 41 жовнір був місцевим мешканцем, що мав власний будинок і родину. Таким чином, залога у 1552 р. разом з родинами могла становити близько 290–300 осіб.

Цікаво, що у 1522–1529 рр. залога взагалі була відсутня⁶⁸. Упродовж 1559–1567 рр. Сигізмунд II Август намагався довести її численність до 200 кіннотників, але гроші на це так і не були знайдені і справа залишилася без наслідків⁶⁹. За тарифом 1571 р. сторожову службу взагалі несли лише 22 замкові міщанина-сіврюка.

У «Пописані роти київської» 1577 р. значиться 200 коней, але різноозброєне військо налічує лише 160 осіб і нагадує іррегулярне ополчення⁷⁰. Утримувати його коней і артилерію мав магістрат, що він справно і виконував. Люстрація 1622 р. фіксує вже 225 коней на його утриманні, яких у 1616 р. захопили ченці-домініканці⁷¹.

Отже, з 1577 і по 1622 рр. залога складалася з 200 зазначених вершників. Більшу половину її, як свідчить ситуація 1552 р., становили холостяки. В такому разі, залога Києва у 1577 р. разом з родинами мала наближуватися до 420–480 осіб. Скоріше за все, що і пізніше ця цифра не перевищувала 500 осіб.

До реформи 1565–1566 рр. суд у Києві вершив воєвода або його намісник. За реформою у місті були впроваджені городський і земський суди, але сесії останнього (рочки) до 1607 р. відбувалися у Житомирі та Овручі і лише близько 1609 р. суд почав проводити свої засідання тільки у Києві⁷². Їх штат складався з судді, підсудка і

писаря. Сесії обох судів відбувалися тричі на рік, а між ними справи готувалися канцеляристами – підписками. Функції судових виконавців справляли вижі і возні, якими керував возний-генерал. Його посада, як і суддів, була виборною і займалася шановним панством, а у канцеляристи йшла збідніла шляхта.

Стан статків і соціальний статус останньої ілюструє такий факт. У 1630-ті роки якийсь канцелярист орендував на подвір'ї церкви Миколи Доброго халупу. Поруч з ним, на тих ж умовах, мешкав ткач⁷³. Показово, що прізвища обох у судовому документі не згадуються, хоча він фіксує прізвища міщан, власників сусідніх з церквою садиб.

Кількість таких канцеляристів невідома, та навряд чи вона і була сталою впродовж ста років. Припустимо, що в обох судах вони загалом не перевищували 20 осіб. Враховуючи, що більшість їх – це самітні юнаки, які тільки розпочали кар'єру, або недавно одружилися, то із своїми малими родинами вони не перевищували 50 осіб.

Отже, з 1552 р. і до середини XVII ст. чисельність постійно проживаючої у місті залоги і дрібних урядовців мала коливатися від 300 до 500 осіб. Слід враховувати, що дрібна шляхта складала близько 76% серед землевласників воєводства, але на неї припадало лише 11% земельного фонду⁷⁴. Тому засоби для існування вона мусила шукати на державній службі, що стимулювало її доплив до Києва, як центру воєводства. Найбільш регулярними його джерелами були Любич і Остер⁷⁵.

Таким чином, замкові урядники і якийсь відсоток залоги становили ту частину шляхти, яка постійно мешкала у Києві.

Впливовою частиною мешканців Подолу було духівництво. У першій половині XVI ст. воно складалося виключно із священників і притча парафіяльних церков. Чорне духівництво у XVI ст. представляли лише 4 ченця

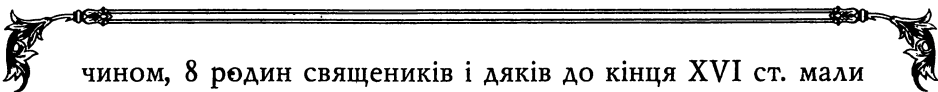
Миколаївського домініканського монастиря, а з 1566 р. ще й черниці Флорівського православного монастиря.

Кількість православних парафіяльних церков на Подолі у XVI–XVII ст. була різною. Люстрація 1552 р. зазначає 10 домів священиків: Микільського, Демидівського, Пречистенського, Воскресенського, Білецького, Микільського Набережного, Спаського, Борисоглібського, Рождественського і Опанасівського. Якщо виключити двох замських священиків – білецького і демидівського, то на Подолі діяло 8 церков. Люстрація зазначає лише дві подільські церкви св. Миколи – Притиски і Набережного. Третю церкву Миколи Доброго заклав гетьман С.Кішка близько 1600 р.⁷⁶

Після 1552 р. Опанасівська церква джерелами вже не згадується. За люстрацією вона знаходилася біля церков Борисоглібської і Різдва. Вірогідно, з нею можна пов'язати храм, відкритий розкопками на вул. Андріївській, 7/9 у 1984–1985 рр. Зведений у XII ст., він діяв ще у XV ст., про що свідчить знайдений тут скарб празьких грошей⁷⁷. Оскільки цей кам'яний храм тривалий час не ремонтувався, то очевидно, що після 1552 р. він «завалився», як і Спаська церква Старокиївської гори.

За винятком Опанасівської, інші церкви існують і далі. У першу третину XVII ст. зведені ще чотири нові церкви: Миколи Доброго, св. Василя, св. Ільї та св. Духа. Василівська церква згадується вперше у 1607 р.⁷⁸ Час побудови двох останніх церков не відомий. М.І.Петров припускав, що їх зведено між 1613–1632 рр.⁷⁹ Отже, на середину XVII ст. на Подолі діяло 12 православних храмів.

Звичайно клір парафіяльної церкви складався з священика, дяка і принаймні одного служки. Про останніх нічого не відомо, але дяк Добромильської церкви згадується у 1613 р.⁸⁰ Логічно, що були вони й у інших церквах, але до люстрації 1552 р. не потрапили, оскільки, скоріше за все, мешкали у дворах священиків. Таким

чином, 8 родин священників і дяків до кінця XVI ст. мали разом налічувати 80 осіб.

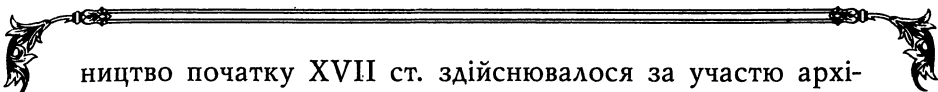
Чисельність черниць Флорівського монастиря на середину XVII ст., вірогідно, була близькою до подібного йому жіночого Михайлівського Богословського монастиря, де у 1688 р. налічувалося 15 осіб братії⁸¹. На жаль, дані про чисельність братії, викладацького складу та учнів Братського Богоявленського училищного монастиря для цього часу повністю відсутні.

Крім православних церков і монастирів, на Подолі існували також григоріанська (вірменська) церква і католицькі костьоли.

Місце розташування вірменської церкви Різдва Богородиці добре відоме. У 1651 р. ця дерев'яна церква повністю згоріла. На її ділянці у 1685 р. на кам'яному фундаменті була зведена дерев'яна православна Покровська церква, відбудована з цегли у 1766 р., яка існує і сьогодні.

У 1975 і 1985 рр. Г.Ю.Івакіним тут були виявлені і частково досліджені фундаменти двох церков. В одній з них фрагментарно збереглася підлога, викладена полив'яною плиткою. Автор розкопок інтерпретує цей храм як залишки кам'яної церкви, спорудженої вірменською громадою Києва у XIV–XV ст.⁸² Та з цим важко погодитись.

Дійсно, король Казимир IV дозволив вірменам, які втекли у 1475 р. з Кафи, захопленої турками, звести на Подолі церкву, але нечисленні втікачі, скоріше за все, використали підупалий храм давньоруського часу. Це уявляється більш реальним. По-перше, Казимир IV у 1455 р. взагалі заборонив православним будувати і ремонтувати свої храми, але охоче віддавав їх католикам⁸³. По-друге, здійснити будівництво не дозволяла відсутність фахівців і відповідної виробничої бази. Впродовж XIV–XVI ст. у Києві не було зведено не тільки жодного кам'яного храму, але й будинку. Навіть кам'яне будів-

ництво початку XVII ст. здійснювалося за участю архітекторів-іноземців, а цегла бралася переважно з руїн давньоруських храмів.

Отже, вірмени лише злегка підремонтували цей давньоруський храм, оскільки після нападу 1482 р. він припинив своє існування, що й змусило громаду згодом звести звичайну для тогочасного Подолу дерев'яну церкву. Підпорядковувалася вона вірменському єпископу у Львові.

У XVI ст. католицьке духівництво у Києві було нечисленним. Люстрація 1552 р. згадує домініканський костел св. Троїци, на користь якого віддавався податок з продажу хліба (помірне)⁸⁴. У 1584 р. в ньому було «ледве 4 ченця», а на початку XVII ст. їх нараховувалося вже вдвічі більше⁸⁵. Упродовж XVI ст. на території майбутнього Біскупського містечка існував і кафедральний костьол. Целебит знімає проблему щодо родини його священика.

З 1620-х років, у зв'язку з наступом контрреформації, чисельність і активність католицького духівництва у Києві помітно зростає. У 1624 р. на Подолі відкрили свою місію і звели дерев'яний костьол з школою бернардини. Його точна локалізація звичайно вважається неможливою. Проте поза увагою дослідників залишилася купча 1631 р., яка повідомляє, що цей костьол знаходився через дорогу навпроти церкви Миколи Доброго⁸⁶.

У 1620 р. біскуп Богуш Бокша-Радосшевський запросив до Києва єзуїтів, але вони тут не змогли довго протриматися і у 1623 р. перенесли свою місію до Фастова, де заснували школу (колегіум). Повторно єзуїти з'являються на Подолі у 1633 р. за підтримки воєводи Яна Тишкевича, який придбав для них будинок і виділив на обладнання їх місії значну суму – 30 тис. злотих. Завдяки цьому єзуїти будують дерев'яний костьол поблизу Воскресенської церкви, при якому у 1647 р. відкривають колегіум. До нього усіма засобами переманюють учнів православного Києво-Могилянського колегіуму.

У 1626 р. впроваджено постійне богослужіння у кафедральному костьолі св. Марії, капітулу якого збільшено до 6 прелатів і при ній створено колегію 12 вікаріїв, очолювану київським біскупом. Для них у Біскупському містечку при костьолі були зведені будинки⁸⁷.

Завдяки давності свого існування у місті домініканський орден у XVII ст. теж розгортає активну місіонерську і господарську діяльність. Тому сприяла і приналежність до ордену двох київських біскупів Юзефа Верещинського (1589–1599) і Криштофа Казимирського (1599–1618). Орден спромігся навіть збудувати новий кам'яний костьол св. Миколая, перетворений у 1691 р. на Петропавлівську православну церкву. Проте активне захоплення домініканцями міських земель викликало різко негативне ставлення до них киян.

Точна кількість ченців католицьких орденів у Києві невідома, але, вірогідно, загальна чисельність ченців домініканського монастиря та членів місій єзуїтів і бернардірів у Києві не перевищувала 50 осіб.

Дані люстрації 1552 р. і податкового тарифу 1571 р. дозволяють досить точно визначити чисельність населення Подолу у ці роки. Для 1552 р. вона складала близько 2,4 тис. осіб, у 1571 р. – понад 4 тис., а його соціальна структура мала наступний вигляд.

Таблиця 1.

	1552 р.		1571 р.	
	осіб	%	осіб	%
Міщани (загалом)	2000	83,4%	2370	85,0%
Магістратські	865	36,0%	2095	67,0%
Замкові	795	33,0%	465	16,0%
Приватновласницькі	340	14,0%	180	6,0%
Духовенство усіх конфесій	80	3,3%	100	3,5%
Залога та урядовці	320	13,3%	430	11,5%

Слід зазначити, що через відсутність або побіжність даних до уваги не взяті посполиті, підкоморники і шляхта, а до приватновласницьких міщан 1571 р. включені лише піддані світських феодалів і біскупа у 1581 р. Проте наведені цифри дозволяють прослідкувати основні тенденції у демографії Подолу з 1552 р. до 1571 р.

При збільшенні загальної кількості населення співвідношення між різними соціальними групами залишається досить сталим. Духовенство зростає за рахунок черниць Флорівського монастиря, збільшується штат урядовців внаслідок судової реформи 1565–1566 рр. Надалі тенденція до зростання цих двох категорій населення зберігається завдяки активізації місіонерської діяльності церков на ґрунті загострення міжконфесійної боротьби та перетворення Києва у справжній адміністративний центр густонаселеного воеводства.

Новим суб'єктом у соціальній структурі Подолу, особливо з 1632 р., стають студенти Києво-Могилянського колегіуму, кількість яких мала перевищувати принаймні дві сотні чоловік.

Відбуваються зміни і у соціальній стратифікації міщан. Після 1579 р. з Подолу зникають піддані монастирів. Зменшення замкових міщан у 1571 р. було тимчасовим і їх абсолютна чисельність надалі зростає до кількості достатньої, щоб створити конкуренцію магістратським міщанам у торгівлі. З кінця XVI ст. помітний відсоток мешканців складають посполиті та підкоморники. Припустимо, що на тлі цих змін відносна кількість міщан щодо інших груп населення ближче до середини XVII ст. могла навіть дещо зменшитися, вірогідно, до 80%.

На жаль, відповідні дані для першої половини XVII ст. відсутні. Взагалі, в нашому розпорядженні для цього часу є лише повідомлення Г.Боплана, що на Подолі близько 1640 р. мешкало 5–6 тис. чоловік⁸⁸. Цю цифру звичайно прийнято вважати заниженою і збільшува-

ти населення до 15 тисяч, туманно посилаючись на війни та епідемії⁸⁹. Але таке ставлення до відомостей Г.Боплана, досвідченого військового інженера-фортифікатора, навряд чи виправдане.

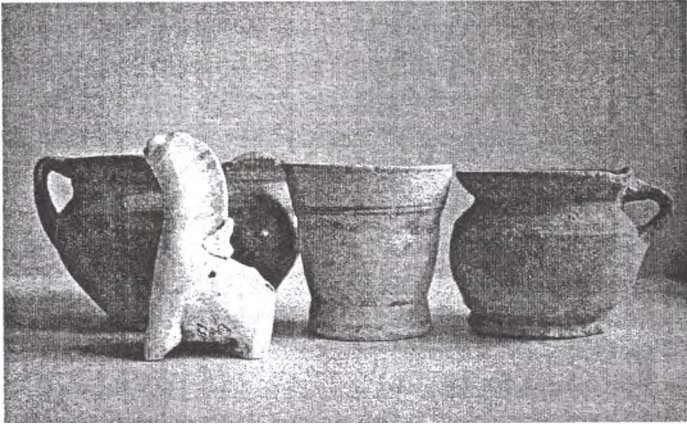
По-перше, люстрація 1622 р. нараховує по всьому Києву 1750 «осідлих домів» різної юрисдикції⁹⁰. При коефіцієнті 5 отримуємо 8750 осіб для всього Києва. (До люстрації не потрапили підкоморники і, можливо, двори шляхти, але це суттєво на ситуацію не впливає.) Отже, реальна кількість населення виявляється вдвічі меншою за 15 тисяч. З цих 8750 осіб необхідно вилучити ще мешканців Печерського містечка і Старокиївської гори, які у цей час могли складати від 1,5 до 2 тис. осіб. Отже, населення Подолу мало становити 6–7 тисяч.

По-друге, у 1654 р. царю Олексію Михайловичу у Києві присягнуло 1460 чоловіків⁹¹. Якщо вважати, що всі вони були винятково власниками окремих дворів, то населення усього Києва тоді становило 7,3 тис. осіб. Тобто воно не зросло, а залишалося на рівні 1622 р. Причини такої ситуації слід вбачати у загальному зменшенні приросту населення Подолу близько середини XVII ст., в наслідках пожежі 1651 р. та епідемії 1653 р.

Для перевірки повідомлення Г.Боплана мають значення і результати співставлення чисельності населення з площею міста.

Так, у 1737 р. на Подолі, Гончарах і Кожум'яках налічувалося, за даними сповідальних книг, 8507 осіб, за винятком дітей до 7 років⁹². Отже, при збереженні одноповерхової забудови і приблизно тієї ж площі, на Подолі з передмістями могло мешкати 7–8 тис. осіб.

Показово, що у щільно забудованому двох- і трьохповерховими домами середмісті Львова близько середини XVII ст. на площі 50 га мешкало 5 тис. осіб⁹³. Таким чином, на одного чоловіка припадало 100 кв. м. Для Подолу площею 85 га і населенням 6–7 тис. осіб ця цифра

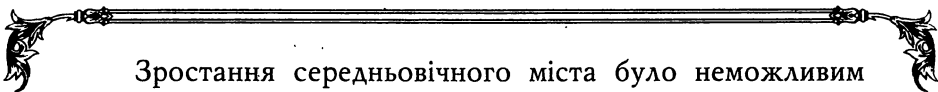
*Горщики та іграшковий
коник-свищик XVII–XVIII ст.
Музей історії міста Києва.*

складає 120–140 кв. м на одного чоловіка, при виключно одноповерховій забудові і меншій її щільності. Як бачимо, цифри досить близькі.

Тому мусимо визнати дані Г.Боплана у 5–6 тис. чоловік цілком реальними, або заниженими не більш як на тисячу чоловік.

Таким чином, починаючи з середини XVI ст., населення Подолу неухильно зростає і на 1622 р. досягає 7 тис. чоловік. На цій межі зростання припиняється, що підтверджує і цифра, наведена Г.Бопланом щодо 1640 р. Саме в цей час на початку XVII ст. виникає і земельна криза, викликана відсутністю вільного простору для розбудови підвладного магістрату міста. Отже, рівень населення, досягнутий на 1622 р., був для Подолу максимально можливим за умови збереження одноповерхової забудови і обмеженості території.

Таким чином, як просторове розширення, так і, відповідно, зростання населення Подолу призупинилось у 20–30-ті роки XVII ст. і його розвиток загальмувався.

Зростання середньовічного міста було неможливим без стороннього допливу населення, оскільки самі городяни забезпечували лише його просте відтворення. До Люблінської унії головний доплив населення у Наддніпрянщину відбувався з Полісся і Волині, а після 1569 р. його джерелом стають Галичина і Волинь⁹⁴. М.Ф.Володимирський-Буданов, полемізуючи з О.Яблоновським, зазначав, що цей процес не був прямолінійним. Населення власне польських земель осідало на території Галичини і Західної Волині, а мешканці цих регіонів переселялися на Поділля і Східну Волинь, підштовхуючи місцеве населення до переміщення далі на південь і до Наддніпрянщини. За такої схеми доплив населення до Києва мав відбуватися переважно з території самого Київського воєводства.

Про це свідчить і та обставина, що за прізвищами вихідці з Волині, Білорусі і Росії навіть у 1552 р. склали незначну кількість мешканців міста. Привертає увагу й стабільна наявність серед мешканців Подолу сіврюків, переселенців з сусідньої Сіверщини, які були нечисленним реліктовим масивом давньоруського етносу⁹⁵.

У 1552 р. серед замкових міщан було 11 сіврюків. У 1556 р. вони значилися як панські військові слуги, а тариф 1571 р. уточнює: «сіврюки, тобто стрільці»⁹⁶. Нечипор Хмель «з севери» мешкав на Подолі ще у 1632 р.⁹⁷ Як військові вони відомі не тільки у Києві, але й скрізь по Україні. В цьому відношенні сіврюки нагадують швейцарських найманців, які склали окремі контингенти у багатьох європейських арміях XVI–XVII ст.

Наявність представників різних етносів серед мешканців Подолу зазначає вже уставна грамота 1494 р., яка згадує вірменів і католиків, на котрих також поширювалася дія магдебурзького права. Визначальним показником для характеристики населення у середньовіччя було його віросповідання, тому етнічна приналежність звичайно не фіксувалася. Через це етнічний склад подолян

можна визначити лише за люстрацією 1552 р., яка подає їх перелік з іменами та прізвищами, що і зробив М.Ф.Володимирський-Буданов. За його підрахунками 90% мешканців Подолу становило корінне населення Середнього Подніпров'я і лише 10% припадає на інші етноси, представлені переважно залогою замку⁹⁸.

Це корінне населення ще у XVI – першій половині XVII ст. визначало себе як «руський народ». Принаймні з кінця XVI ст., за спостереженнями М.О.Максимовича, у літературі, виданій у Львові та Києві, для його означення починає уживатися також термін «російський народ»⁹⁹.

З інших етносів найбільш численними були поляки, вірмени і татари.

Поляки входили до всіх соціальних груп населення Києва. Переважно саме з них складалися залогова і замкові урядовці, виключно вони становили католицьке духовенство міста, великий відсоток їх був серед шляхти. Разом з тим, поляки, як наприклад: Криштоф і Стефан Золотарі, Мартин Аптекарь та інші, значаться і серед міщан. З 1569 р. їх чисельність у місті помітно зростає.

Вірменська громада Києва була незначною. У 1552 р. налічувалося 14 родин, а у першій чверті XVII ст. – близько десяти¹⁰⁰. Більшість вірменів у 1552 р. знаходилася під юрисдикцією воєводи. Подібно до вірменських колоній у Кам'янці-Подільському, Львові та інших містах, київська також користувалася протекцією уряду. Центром, що об'єднував вірменів, була церква, через яку надавалася і матеріальна підтримка членам громади. У 1622 р. її священик Якуб разом з 7 шляхтичами-вірменами передав усе майно церкви, яке у Києві складалося з ґрунту та млину на р. Сирець, 9 дворів, а також плаців і кількох торгових комор на ринку, у повне розпорядження Львівській соборній вірменській церкві¹⁰¹. Київські вірмени спеціалізувалися на транзитній торгівлі і серйоз-

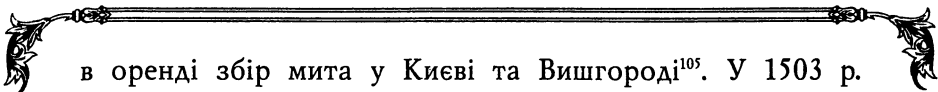

но дратували місцевих купців своїм знанням мов і наявністю налагоджених зв'язків у торгових містах.

Це, як і приєднання київських вірменів до Брестської церковної унії, стало причиною того, що Олексій Михайлович, на прохання магістрату, у 1659 р. видав наказ про виселення з міста поляків, вірменів та євреїв із забороною подальшого їх тут проживання та конфіскацією майна¹⁰².

Досить численними у Києві були татари. Вже люстрація 1552 р. серед подільських міщан згадує «Єльбеїв дім». У 1632 р. поблизу Братського монастиря мешкав Семен Татарин, який прийняв православіє. Більшість їх була нащадки військових людей, які у XIV–XV ст. перейшли на службу до великого князя литовського і складали помітний відсоток серед дрібної шляхти київського воєводства¹⁰³. Внаслідок обезземелення, значна їх частина, як наприклад: Аксаки, Стрибилі, Немиричі, Воронічі, Лозки подалася до воєводської адміністрації, де часто обіймала високі посади, як Юрій Немирович, київський воєвода у 1511–1523 рр., а інша, перебравшись до Києва, зайнялася торгівлею. Декому з них вдалося розбагатіти на цьому поприщі і зайняти посади у магістраті, а представники Кобизовичів-Ходик і Мехедовичів у різний час навіть були київськими війтами. Татари звичайно ставали православними, швидко слов'янізувалися і зливалися з місцевим населенням. З часом навіть прізвища не видавали походження їх власників. Показовим є приклад А.Киселя, київського каштелянина у 1645–1648 рр. і воєводи з 1649 р., котрий походив з волинських татар, але вважався сучасниками природним русичем.

Євреї у Києві не складали окремої громади і були нечисленними. У 1495 р. їх взагалі вигнали з Великого князівства Литовського, а ті що залишилися – охрестилися, подібно до сина київського єврея Агрона, який у XV ст. володів кількома нивами на Борщагівці¹⁰⁴. Зять цього Агрона у 1480-ті разом з двома іншими євреями тримав

в оренді збір мита у Києві та Вишгороді¹⁰⁵. У 1503 р. євреям дозволили повернутися, але окремої їх громади у Києві впродовж XVI ст. не існувало. Тогочасні документи згадують лише приїжджих купців-євреїв, між якими і магістратом у 1555 і 1576 рр. мали місце конфлікти з питань порядку торгівлі у місті¹⁰⁶.

З кінця XVI ст. євреї починають частіше з'являтися у Києві серед інших переселенців з Польщі та Руського воєводства (Галичини) і намагаються осісти у місті, що викликало протидію магістрату. На його прохання Сигізмунд III у 1619 р. заборонив євреям оселятися у місті і купувати тут двори, а купцям цієї національності дозволялося перебувати у Києві в справах торгівлі лише один день¹⁰⁷. Це мотивувалася тим, що Київ – місто прикордонне, а євреї військової служби не несуть.

Зацікавлений магістрат пильно стежив за дотриманням цієї заборони, але окремим євреям все ж таки вдавалося оселитися у місті на замкових, біскупських і панських землях. Так, у 1630–1640-ві роки на замковій частині Подолу мешкав орендатор Лазар, у Біскупському містечку тримав шинок єврей Сахно, а на подвір'ї пана Криницького – якийсь міщанин Мойсей. Заборона 1619 р. була підтверджена Яном II Казимиром у 1650 р., хоча відтепер євреї-купці могли проживати у Гостинному дворі на Подолі цілий тиждень¹⁰⁸.

З представників інших національностей можна відзначити німців, угорців, чехів, молдован, італійців та етнічних литовців. Син господаря Молдови – Петро Могіла навечно закарбував своє ім'я до історії Києва. У заснованому ним колегіумі навчалися також його земляки. Архітектор Петро Німець керував роботами по ремонту Михайлівського Золотоверхого собору, а італієць Себастьян Брачі – зведенням Успенської церкви на Подолі та створенням скульптурного надгробка К.Острозького в Успенському соборі Печерського монастиря. Загалом

більшість представників цих етносів потрапляла до Києва переважно у складі військових формувань або як урядові адміністратори. У місті вони не створювали окремих замкнених національних громад і не мали компактних районів проживання, а тому й швидко розчинялися серед корінного населення.

У першу половину XVII ст. абсолютна кількість іноетнічних осіб у Києві зростає і, вірогідно, могла навіть вже дещо перевищувати 10%, зафіксовані для середини XVI ст. Така тенденція була взагалі притаманна більшості торгових міст Європи на рубежі Середньовіччя і Нового часу. Разом з тим, у Києві, на відміну від Львова, Кам'янця-Подільського, Бару та деяких інших міст України, не існувало адміністративно відокремлених національних громад, які займали певні райони міста.

Адміністративний поділ та планувальна структура

Про Поділ 1630–1640-х років Г.Боплан повідомляє, що його територія знаходиться під чотирма юрисдикціями: «юрисдикція єпископа, юрисдикція воєводи або старости, що одне й те саме, третя – вїта і остання юрисдикція – шевенів і консулів»¹⁰⁹. Під юрисдикцією католицького єпископа перебувало Біскупське містечко, а власне сам Поділ знаходився під двома, а не трьома юрисдикціями – воєводи і магістрату. Г.Боплан не дуже добре розбирався у системі адміністративних органів міста і помилково відокремив вїта від магістрату, котрий складався з двох колегій – ради і лави, членів яких він називає шевенами і консулами. Слід зазначити, що Київського староства, а відповідно і старости, також ніколи не існувало¹¹⁰.

Те, що Поділ і у попередній час ділився на дві частини, забудову кожної з котрих контролювали воєвода і

магістрат засвідчують й інші джерела. Вже у 1556 р. магістрат скаржився, що «десятники і драби тамошні чимало собі домів на плацах міських побудували», які здають в оренду, а у 1611 р. аналогічну скаргу на магістрат подав королю вже воєвода¹¹¹.

На Подолі згадуються і окремі замкові дворові місця або плаці, які знаходилися у розпорядженні воєводи і надавалися під забудову урядовця та солдатам залоги. Один з таких плаців розташовувався під замком між церквами св. Василя та Миколи Притицьки. Ним послідовно володіли солдати Ян Бербер, Богуш Ленькович, а після 1607 р. він був розділений між городничим С.Вигурою і підвоєводою В.Вільгорським¹¹². З цього земельного фонду була виділена у 1624 р. і ділянка для зведення костьолу бернардинців.

Межа між воєводською і магістратською зонами Подолу визначається за даними картографування дворів та інших об'єктів, про які відомо, що вони знаходилися на замкових плацах, або мали, скоріше за все, знаходитися на таких. До зони замкової забудови, крім вже зазначеного двору Вигури-Вільгорського і костьолу бернардинців, слід також віднести двори шляхтичів Ф.Гулькевича, М.Струшинського, К.Сулимовського, С.Мінковської, братів Аксаків, родини Кучинських (поручик Кучинський згадується ще у 1552 р.), єврея-орендаря Лазаря, який через заборону 1619 р. міг мешкати тільки на замкових землях, новий домініканський костьол, вірменську церкву, громада якої перебувала під патронатом воєводи та Флорівський монастир. Останній був королівським поданням і, відповідно, міг знаходитися лише у замковій зоні.

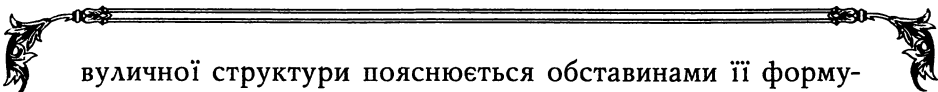
Отже, замкова зона охоплювала довгу смугу Подолу вздовж підніжжя Замкової гори. Вона мала починатися поблизу перехрестя сучасних вулиць Констянтинівської і Нижній Вал, далі йшла до домініканського собору, обходила ринок, і скоріше за все, приблизно за напрямком

Покровської вулиці доходила до міських укріплень. За площею вона у декілька разів менше магістратської і у 1620-ті роки вже була щільно забудована і повністю розділена. Про це яскраво свідчать два наступні приклади. Вже у 1621 р. замкові міщани, які складали значний відсоток її мешканців, були змушені оселятися у частині Подолу, підконтрольній магістрату, і навіть купувати тут двори, хоча і не бажали переходити під його юрисдикцію¹¹³. Навіть воєвода Я.Тишкевич, запросивши до міста єзуїтів, не зміг, попри усе своє бажання, виділити їм ділянку для костьолу і її довелося купувати у магістратській частині Подолу.

Центром не тільки магістратської частини, але й усього Подолу, був міський ринок, який розташовувався між Успенською церквою і Братським монастирем з Києво-Могилянською колегією. Дещо північніше від нього знаходився окремий Житній ринок. Територія навколо ринку вже на середину XVII ст. являла собою престижний район. Тут володіли домами митрополит П.Могила, воєвода А.Кисіль, родина Ходик, київських війтів та бурмистрів, родина Тишів-Биковських, які обіймали у різний час високі посади у адміністрації воєводства та інші. Така ситуація взагалі була притаманна містам Речі Посполитої і знайшла своє відображення навіть у податковій політиці, коли з домів ринкових брався податок більший, ніж з вуличних або «завулкових».

Як відзначав Г.Боплан: «У місті є лише три гарні вулиці, всі ж інші, не будучи ні прямими, ні правильно дугоподібними, звиваються на зразок лабіринту»¹¹⁴. Проте вважати вуличну структуру Подолу довільно хаотичною не можна. Як і скрізь, його вулиці орієнтувалися на домінянти міської забудови: ринок, в'їзні брами і церкви. Невипадково, що назви значної частини вулиць XVII–XVIII ст. походили від назв церков, до яких вони вели. Відсутність правильної, задалегідь розміченої,

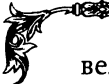

вуличної структури пояснюється обставинами її формування і типом забудови.

Головним елементом забудови тогочасного Подолу, на відміну від багатьох міст Європи, був не дім, а двір-садиба. Розміри садиб, точніше – «дворових місць» і «плаців», від самого початку сильно різнилися, що вже само по собі виключало можливість організації регулярної вуличної структури. О.С.Лаппо-Данілевський намагався визначити розміри середньостатистичної садиби для міст Росії XVII ст., які мали таку саму вуличну структуру, але був змушений визнати цілковиту умовність і непридатність для наукових реконструкцій таких обчислень через занадто значний діапазон коливання цифр. Ним встановлено, що у острогах, цих найбільш щільно забудованих частинах міста, максимальна площа садиби могла складатися 72–80 кв. саженів (300–360 кв. м), мінімальна – 10 кв. саженів (40 кв. м)¹⁵.

Для Подолу XVI–XVII ст. така різниця могла бути значно більшою, оскільки він виконував функцію посаду, де дворові місця завжди мали більші розміри, ніж у замку або острозі. На жаль, відомості про розміри подільських садиб не збереглися, але значну різницю у їх площі ілюструють побічні дані. Так, двір удови козака Товкочихи був проданий у 1631 р. за 600 злотих, а розташований поруч з ним двір кушніра Григорія Дмитровича – лише за 100 злотих у 1694 р. Двір козака Петра Динькова на Глібоборисівській вулиці Братський монастир придбав у 1628 р. за 8 кіп грошей литовських (близько 160 злотих)¹⁶. Від них помітно відрізняється величезний плац пані Параскевни Кучинської, де мешкало 17 орендаторів, котрий Братський монастир придбав у 1621 р. за 1 тисячу кіп грошей (2 тис. злотих)¹⁷.

Останній дістався Параскевні у спадок від поручика київської залоги Кучинського і, скоріше за все, був отриманий ним за службу близько середини XVI ст. Подібні

великі ділянки могли широко роздаватися воєводами замковим урядовцям після розорення 1482 р., коли на Подолі було ще багато вільного місця. Згодом, коли визріла земельна криза, виявилось, що такі ділянки або їх частини вигідно здавати у оренду бажаючим оселитися в Києві. Цим активно займалися усі: монастирі, шляхта, магістрат і окремі міщани. Війт Василь Ходика на рубежі XVI–XVII ст. навіть спромігся скупити десять дворів, які здавав у оренду¹¹⁸. Пізніше більшість їх була об'єднана у великий Криницький плац.

Прикладом зростання попиту на дворові місця та гостроти земельної кризи на Подолі у першій половині XVII ст. є заповіт Семена Татарина, який орендував ділянку на згаданому Криницькому плаці. По своїй смерті він передавав право оренди на неї Нечипору Хмелю, хоча і не був її власником. Лише дві торгові комори, але зручно розташовані біля ринку, були продані у 1624 р. Люцією Митковичевою аж за 300 злотих¹¹⁹.

Велика різниця у розмірах садиб, здача дворових місць у оренду, яка призводила до виникнення нових провулків, разом з відсутністю єдиного архітектурно-планувального органу та розподілу Подолу на квартали, що було здійснено лише у 1790-ті роки, і визначали тип його вуличної структури, описаний Г.Бопланом.

До нас дійшли назви і частковий опис лише дев'яти тогочасних вулиць.

Двічі, у 1602 і 1616 р., згадується Велика вулиця, яка вела до міста, проходячи між Щекавицею і Замковою горою, а тоді повертала на північ до брами, «якою їздили до Овруча», тобто до Йорданських воріт плану 1695 р.¹²⁰

М.Ф.Берлинський повідомляє, що у XVIII ст. на Подолі ще існувала Біскупська вулиця, яка знаходилася під Щекавицею, в урочищі Різників, де колись були біскупський палац і ринок Біскупського містечка¹²¹. Вірогідно,

вона також вела до Йорданських воріт, котрі до середини XVII ст. називалися Біскупськими.

Люстрація 1616 р. згадує Замкову вулицю¹²². Напрямок її напевно невідомий, але, виходячи з назви, припустимо, що вона проходила під Киселівкою і, з'єднавшись з Великою вулицею, дійсно вела до замку.

Особливих проблем щодо локалізації Хрещатицької вулиці не виникає¹²³. Вона починалася від Хрещатицької брами і, скоріше за все, відповідає вулиці плану 1695 р., яка проходить від цієї брами до ринку. Її траса має бути близькою до сучасної вулиці П.Сагайдачного.

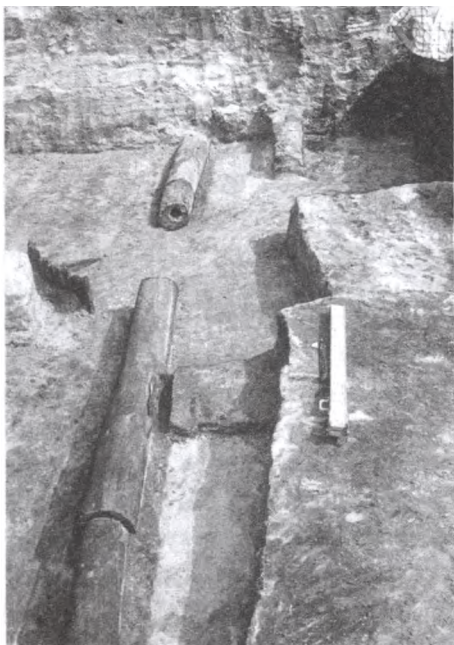
Домініканський костюл св. Миколая і Воскресенську церкву з'єднувала Воскресенська вулиця¹²⁴. Від церкви св. Бориса і Гліба у напрямку Братського монастиря проходила Глібоборисівська вулиця¹²⁵.

У XVIII ст. зберігалися назви ще двох вулиць: Гнилої і Бидлогонної¹²⁶. Перша близька за напрямком до сучасної Покровської вулиці, друга вела до Воскресенської брами, за якою починалися оболонські пасовиська.

Останньою і найменш відомою є вулиця Хмелевська, на якій знаходився плац А.Киселя¹²⁷. Ця невеличка вулиця розміщувалася між Братським монастирем і ринком.

Проте більшість подільських вулиць XVI–XVII ст. не мали власних назв. Так, дві з них просто названі вулицями, що йдуть від ринку до Дніпра¹²⁸.

Головні вулиці Подолу сходилися біля міського ринку, де стояла Успенська церква і гостинний двір, між якими купчилися численні торгові лавки, комори і крамниці¹²⁹. Між 1613–1633 рр. Успенська церква вважалася соборною для усього православного Києва, а магістрат зберігав тут також свій архів і взірці ваг та мір. З середини XVI ст. поблизу ринку зводиться собор Флорівського монастиря, а згодом ринкову площу вже оточували готичний костюл св. Миколая та комплекс будівель Братського Богоявленського монастиря. Близько 1632 р.

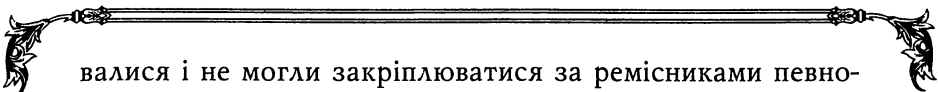
*Дерев'яний водопровід
XVII–XVIII ст.*

сучасної Контрактової площі центром суспільного життя Подолу впродовж усього часу.

Досить усталеною є теза, що у середньовічному місті ремісники одного фаху селилися компактно, на одній вулиці, або у одному районі, внаслідок чого і виникали відповідні назви вулиць та місцевостей. Вона підтверджується численними прикладами для багатьох міст, але нічого подібного не спостерігається для Подолу XVI–XVII ст. Ремісничі цехи існували тут вже принаймні на початку XVI ст. і перша згадка про них датується 1516 р.¹³⁰ Але вони не дали назви жодній з тогочасних подільських вулиць.

Причин тому декілька. По-перше, Поділ у цей час не поділявся на квартали і окремі його ділянки не закріплю-

до костюлу від гори Уздихальниці був прокладений дерев'яний водогін, а після 1636 р. такий же водогін проведено і до Братського монастиря. Безпосередньо біля ринку знаходилася й міська ратуша, де засідав магістрат і діяв міський суд. На її даху вже у XVII ст. був змонтований годинник. Така концентрація навколо ринку адміністративних, торгових і найважливіших культових споруд робила район

валися і не могли закріплюватися за ремісниками певного фаху. По-друге, як зазначалось, приналежність до певного цеху не зобов'язувала займатися виключно діяльністю, зафіксованою у його назві. Тим більше, що головний прибуток міщани мали, як констатував Ю.Верещинський, від торгівлі та шинкарства¹³¹. У 1552 р. в місті діяло 58 шинків¹³². Якщо зіставити цю цифру з 332 дворами магістратських і замкових міщан, то виходить, що у кожному шостому була корчма, де і прогулювали свою здобич козаки. З остаточним введенням у 1558 р. монополії магістрату на шинкування¹³³, замкових міщан відлучили від цього прибуткового промислу і, можливо, це також вплинуло на перехід більшості їх у 1571 р. під юрисдикцію магістрату.

Парафіяльні подільські церкви також не були тим стержнем, навколо якого гуртувалися цехові ремісники. Жодна з них не перебувала так би мовити «на балансі» певного цеху, а Воскресенська і Миколи Доброго взагалі вважалися козацькими, як засновані гетьманами О.Дашкевичем і С.Кішкою. Серед ктиторів церкви Миколи Доброго у 1630-ті роки бачимо лише православну шляхту, а не міщан. Близько 1613 р. всі подільські церкви, за рішенням короля, перейшли у розпорядження А.Грековича, намісника уніатського митрополита, і стурбований магістрат поспіхом відбудовував Успенську церкву, яка на той час залишалася єдиною офіційно православною церквою Подолу і ктитором якої він виступав.

З цих причин зводиться і Богоявленська церква, при якій швидко виникає Братський монастир. Але провідна роль у її заснуванні належить не подільським цехам, а архімандриту Печерського монастиря Є.Плетенецькому, шляхтянці Г.Гулевічній та гетьману П.Сагайдачному. Не без участі Війська Запорізького, скоріше за все, зводяться у першу третину XVII ст. і церкви св. Василя, св. Іллі та св. Духа.

Отже, реальний зв'язок між ремісничими цехами і парафіяльними церквами до середини XVII ст. відсутній. Усі ці обставини не створювали умов як до оселення компактними групами ремісників одного цеху, так і до виникнення відповідних назв вулиць.

Першими дослідниками історичної топографії Києва зафіксовано лише назви чотирьох місцевостей, що побутували у XVIII ст. і могли завдячувати своїм походженням ремісникам. Це – Різники, Гончарі, Кожум'яки і Рибалки.

З них у межах Подолу XVI – середини XVII ст. знаходилося лише урочище Різники. Поширеною є думка, що ця назва походить з початку XVII ст. Але М.Ф.Берлинський, з якого і взято цю інформацію, занотовує: «где теперь урочище Мясников (резники), был бискупский в старину дворец и особенный того места рынок»¹³⁴. Це «теперь» належить до кінця XVIII ст. Отже, назва виникла набагато пізніше і аж ніяк не могла поширюватися на біскупську резиденцію. М.В.Закревський неухважно запозичив ці відомості і безпідставно переніс їх у раніший час.

Подібною є ситуація і щодо часу виникнення назв урочищ Гончарі, Кожум'яки і Рибалки. Всі вони з'являються на рубежі XVII–XVIII ст. і у раніший час не фіксуються. Єдиним окремим районом Подолу, що мав власну назву, були Скольники, де знаходився двір Кучинської. Йому відповідає квартал між сучасною Поштовою площею та вулицями Боричев тік і П.Сагайдачного. Досить часто у купчих, при описі положення дворів, уживається термін «під замком», але джерела не засвідчують його еволюцію у Підзамче, як у Львові.

Отже, на відміну від інших середньовічних міст, для Києвоподолу XVI – середини XVII ст. компактне проживання ремісників одного фаху, яке зумовило б виникнення відповідних назв вулиць або окремих районів міста, не фіксується.

*Медаль на честь оволодіння Києвом військами
Я.Радзивіла у 1651 р. Музей історії міста Києва.*

*Шолом XVII ст.
Музей історії міста Києва.*

*Ливарна формочка із зображенням козацької чайки.
Музей історії міста Києва.*

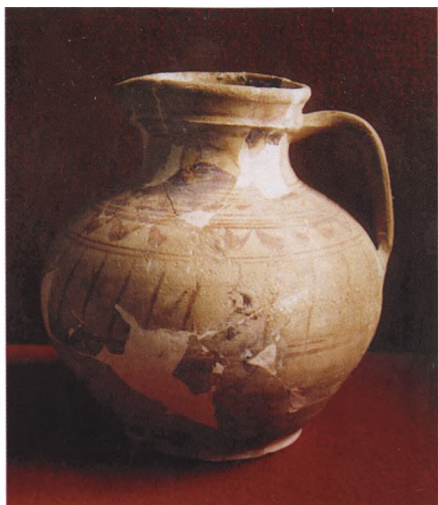
*Баклажки, келих та горнятка XVII ст.
Музей історії міста Києва.*

*Полив'яна миска з корчми на Старокиївській горі.
XVII ст. Музей історії міста Києва.*

*Полив'яна миска XVII–XVIII ст.
Музей історії міста Києва.*

*Глечик XVII ст.
Музей історії міста Києва.*

*Англійська торгова плomba XVII ст.
з Флорівського монастиря.
Музей історії міста Києва.*

*Церковна чаша (дискос) 1527 р.
Музей історії міста Києва.*

*Скарбничка з монетами XVII ст.
Музей історії міста Києва.*

*Моністо з монетами XVII ст. Реконструкція.
Музей історії міста Києва.*

*Скляний посуд XVII–XVIII ст. з Подолу.
Музей історії міста Києва.*

*Люльки XVII–XVIII ст.
Музей історії міста Києва.*

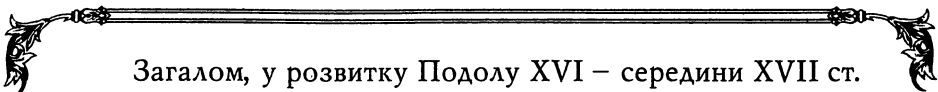
*Дитячі іграшки XVII–XVIII ст.
Музей історії міста Києва.*

*Світильники та чорнильниця XVII ст.
Музей історії міста Києва.*

*Надгробна плита
з епітафією лаврському
ченцю-друкарю XVII ст.
Музей історії міста
Києва.*

Загалом, у розвитку Подолу XVI – середини XVII ст. можна визначити два етапи. Перший охоплює період від розорення міста у 1482 р. і до початку XVII ст. Упродовж цього часу соціальна структура Подолу повністю відновлюється. Його населення на початок XVII ст. вже досягло близько 6 тисяч чоловік, а міська забудова охопила максимально можливу за топографічних умов площу. Внаслідок цього у просторовому відношенні Поділ вийшов на рубезжі, близькі до його території у давньоруський час. Зовнішні соціально-економічні умови і динаміка власного розвитку створювали сприятливі можливості для подальшого зростання міста, про що свідчить активний пошук нових територій для його розбудови, який ведеться магістратом і воєводською адміністрацією з початку XVII ст.

Проте на заваді розширенню міста стає відсутність вільного простору навколо нього. Поділ опиняється затиснутим з усіх боків або природними перепонами, або землями інших юридик. Внаслідок цього на початку XVII ст. настає другий етап у його розвитку: місто має внутрішній потенціал для свого розширення, але умови для цього відсутні. На другому етапі призупиняється зростання населення і просторове розширення Подолу. Розвиток міста входить у стадію стагнації, яка триває до загальної зміни ситуації внаслідок Хмельниччини.

Проте стадія стагнації не була тотожною занепаду. Поділ увійшов до неї на певному піднесенні і зберігав внутрішній потенціал свого розвитку на досягнутому рівні впродовж усього другого етапу. Отже, як часто буває, розквіт співпадає зі стагнацією.

РОЗДІЛ II. ЗАМОК І БІСКУПЬСЬКЕ МІСТЕЧКО

Невід'ємну частину Подолу, як містоутворюючого ядра, складали замок і Біскупське містечко. Останнє фактично було штучно відокремленим у 1602 р. західним передмістям Подолу. Замок, зведений саме для захисту мешканців міста, був тісно зв'язаний з ним не тільки функціонально, але і просторово, оскільки забудова Подолу оточувала півколом гору, де він знаходився.

Київський замок

Київський замок був зведений наприкінці XIV ст. на горі, яка послідовно мала назву Замкової, Киселівки та Флорівської. Останню вона отримала у XIX ст., коли гору передали Флорівському монастирю під кладовище. Киселівкою її називали з 1646 р., коли тут оселився останній польський воєвода Києва – А.Кисіль. Як називалася вона у давньоруський час і яку роль відігравала у структурі міського простору Києва в цей період – невідомо, оскільки літописи не містять про неї жодної згадки. В археологічному відношенні гора досліджена ще

Замкова гора. Сучасний вигляд.

досить слабо, але наявні дані свідчать про її заселеність у XI–XIII ст.¹

Замкова гора представляє собою останець, відокремлений давнім розмивом від сусіднього плато, який утворився у четвертичний період. Висота гори над рівнем Дніпра близько 80 м. Площа гори помітно зменшилася внаслідок зсувів, факти яких зафіксовано вже у 1524, 1552 і 1570 рр.² Руйнація гори продовжувалася і надалі, але фіксація цього процесу не здійснювалася і сьогодні вже складно визначити площу замку, укріплення якого проходили по периметру її схилів.

Очевидно, що найбільшої руйнації зазнав західний бік гори, звернутий до урочища Гончарі. Сліди кількох таких різночасових зсувів зафіксовано в урочищі розкопками 1987–1990 рр., а по вул. Воздвиженській, 25, навіть виявлено залишки дерев'яної опорної стіни давньоруського часу. Відстань від неї до сучасного схилу гори близько 20 м³.

Отже, у давнину, принаймні на цій ділянці, край гори проходив значно далі, ніж зараз.

Розміри гори були головним критерієм для М.Н.Закревського у питанні локалізації київського замку. За його обчисленнями площа гори на середину ХІХ ст. становила близько 1,5 га і була дещо меншою площі, котру, як він вважав, на підставі власних гіпотетичних обчислень, мали займати забудова і укріплення замку, згідно дюстрації 1552 р. На цій підставі Закревський зробив фантастичний висновок, що замок крім Киселівки займав ще й гору Уздихальницю і частину Андріївського узвозу⁴.

Проте реальна площа гори сьогодні становить понад 5 га. Отже, вона вдвічі перевищує площу, яку М.В.Закревський відводив замку і помилкові розміри гори, котрими він оперував у своїх обчисленнях. Його висновок також суперечить зображенню гори на малюнку А.Вестерфельда 1651 р. та повідомленням багатьох джерел ХVІ–ХVІІ ст., котрі згадують Уздихальницю як окрему гору за межами замку, спеціально зриту у 1616 р. з метою поліпшення його обороноздатності⁵.

Проти такого штучного розширення замку і з'єднання Замкової гори з Уздихальницею ще у 1840 р. рішуче виступив М.О.Максимович⁶. Точку зору М.В.Закревського так згодом ніхто з науковців і не підтримав. Здавалось би, що до цієї помилки, зробленої дослідником 150 років тому, не має сенсу повертатися, але вона дивним чином закріпилася у довідково-популярній літературі і навіть переходила з одного перевидання енциклопедичного довідника «Київ» в інше, незважаючи на те, що його видавцем була солідна редакція «Української Радянської Енциклопедії».

Розглядаючи питання локалізації замку, слід звернути увагу і на місцезросташування гори Клинець. Люстрація 1552 р. визначає його досить чітко: «А з другої сторони, від півдня за Драбською брамою тільки через рів,

де може людина каменем з руки докинути, по кінець мосту прилегла гора, на ім'я Клинець, рівна з замковою»⁷.

М.І.Петров цілком правильно визначив, що Клинець – це невеличкий пагорб, який, відокремлений сідловиною від Замкової гори, існує і сьогодні⁸. Таке визначення повністю відповідає опису Клинца у люстрації. Згаданий нею міст, що з'єднував Замкову гору з пагорбом, мав назву Кривого⁹.

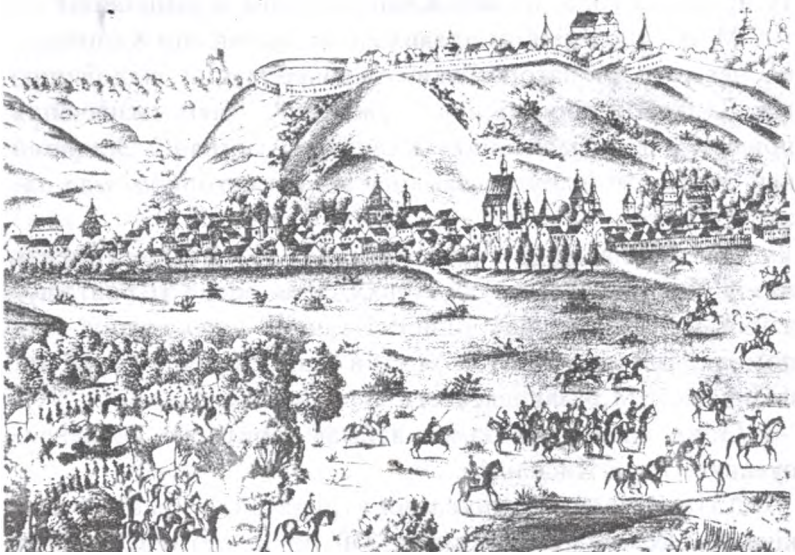
Але зазначений вище довідник «Київ» переносить назву Клинець на гору Дитинку, хоча місце її розташування і не відповідає опису Клинца у люстрації¹⁰. Ця помилкова точка зору, знов-таки беззастережно, була запозичена у М.В.Закревського¹¹.

Отже, київський замок займав територію виключно сучасної гори Киселівки.

Датою його заснування традиційно вважається кінець XIV ст.¹² Більш як за 250 років свого існування замок двічі, у 1416 і 1482 рр., брався в облогу татарами, але оволодіти ним вони змогли тільки у 1482 р.¹³ Упродовж 1482–1485 рр. замок був повністю відбудований¹⁴.

У 1592 р. містом і замком без облоги і тривалого штурму – «гвалтом» оволоділи загони повсталих козаків і селян на чолі з К.Косинським, які вивезли з нього гармати та порох¹⁵. Судячи з листів С.Жолкевського, ця ситуація повторилася і під час повстання 1594–1596 рр., коли місто впродовж лютого-березня 1596 р. займали загони М.Шаули і Г.Лободи¹⁶. У червні 1638 р. загін козаків з полковником Б.Бардаченком намагався штурмом оволодіти містом і замком, але все це скінчилося невдачею та великою пожежею на Подолі. Загалом, київський замок зі своєю невеличкою залогою з кінця XVI ст. вже перестав відігравати роль серйозної фортеці.

Щодо часу припинення існування замку, то звичайно вважається, що він або згорів у пожежу 1651 р., хоча І.Єрлич, який докладно її описує, нічого про це не

Київський замок з малюнку 1651 р.

повідомляє, або був знищений козаками до 1654 р. Обидва твердження невірні, оскільки у лютому 1654 р. замок оглядали московські воєводи і в ньому ще зберігалися, хоча і у поганому стані, башти¹⁷. Залишки його укріплень намагався використати у 1658 р. Д.Виговський під час своєї спроби захопити фортецю на Старокиївській горі¹⁸.

Отже, дерево з укріплень покинутого замку, очевидно, потроху розтягувалося подолянами, подібно до того, як на початку 1990-х років була розібрана на цеглу будівля розташованої тут радіостанції, після того як вона припинила своє функціонування. З XVIII ст. і до нашого часу гора залишалася вільною від забудови.

У порівнянні з іншими районами пізньосередньовічного Києва, замку, з точки зору дослідника, дещо поталанило. Незважаючи на стійкий опір підвоєвод, його докладні описи, як важливого військового об'єкта, час від часу потрапляли до люстрацій.

Найбільш інформативними є люстрації 1552, 1570 і 1619 рр., які дозволяють проаналізувати зміни у забудові, стані укріплень і військового значенні замку впродовж майже 70 років.

Усталеною є думка, що замок у XVI–XVII ст., подібно до давньоруського дитинця, також мав щільну забудову з дворів феодальної верхівки і залоги¹⁹. Проте тогочасні люстрації не дають підстав для такого твердження.

Люстрація 1552 р. зазначає у замку близько 20 будівель²⁰. З них: 4 церкви, 7 військових споруд, 2 господарчі. Лише будинок ротмістра, дві світлиці і будинок, або два будинки, що належали новгородському воєводі Горностаю, можуть бути беззастережно віднесені до жител. Будинки Печерського і Пустинно-Микільського монастиря призначалися для зберігання тут їх майна під час облоги. Навіть з урахуванням будинків цих монастирів у замку назбирується усього 7–8 жител.

Цікаво, що і залага мешкала «на долі під замком». Навіть обидва відповідальні гармаша, один з яких наглядав за замковим годинником, теж проживали на Подолі²¹.

Отже, населення замку у 1552 р. було вкрай незначним.

Через 18 років забудова замку суттєво не змінилася. У 1570 р. тут налічувалося 17 будівель: 2 церкви, 2 приватні шинка, по 3 військові і господарчі споруди та 6 жител²². Таким чином, кількість житлових будинків не зросла, а відповідно сталим залишалося і число мешканців замку.

Для 1619 р. спостерігається аналогічна ситуація. Якщо вважати, що дім городничого С.Вигури, який згадується люстрацією 1616 р.²³, не належить до трьох світлиць, названих на початку опису 1619 р., то у замку знаходилося 12 будівель: 2 господарчі, 5 військового призначення і 5 жител, з яких один будинок був призначений для гостей²⁴.

В 1622 р. у замку також згадуються тільки будинки, які належали підвоєводи, та багато шляхетських і міщанських комор для зберігання майна на випадок нападу²⁵. Ці комори у більшій-меншій кількості, вірогідно, існували завжди, але оскільки вони не були державною власністю, то і не привертали уваги люстраторів.

Висновок з наведених даних може бути лише один – населення замку з 1552 р. і до припинення його існування було вкрай незначним. У 5–8 житлах, зазначених люстраторами, при коефіцієнті 5, могло у різний час мешкати від 25 до 40 чоловік.

Вірогідно, воно дещо збільшилося, коли тут звів розкішний будинок і оселився А.Кисіль. До цього часу київські воєводи у замку постійно не проживали. Найяскравішим є приклад К.Острозького, який обіймав цю посаду майже 50 років і мав власний будинок на Великій вулиці Подолу. Впродовж 70 років люстраторам, зайнятим перевіркою стану державних маєтностей, так жодного разу і не поталанило застати хоч когось з воєвод у Києві.

Проте їх заступники, підвоєводи, мешкали тут постійно. Люстрація 1619 р., як про усталену традицію, повідомляє, що у замку «жили попередні панове підвоєводи». Те ж саме засвідчив у 1584 р. і М.Груневег²⁶. Крім підвоєводи тут також проживав і городничий, обов'язком якого був нагляд за станом замкових укріплень.

До цих посадових осіб слід додати невеличкий штат їх служників та змінну замкову сторожу. Щодо останньої, то зберігся досить цікавий документ. Близько 2 жовтня 1584 р. замковий ротмістр Валентний Конинський спустився з трьома товаришами із замку на подільський ринок, де їх побили татари К.Острозького. Їм на допомогу з замку прибігло ще аж 5 жовнірів, але татари благополучно справилися і з ними²⁷. Отже, у замку на той момент перебувало, скоріше за все, не більше десятка

жовнірів. Люстрація 1552 р. також свідчить, що на варті біля Ротмистрської (Драбської) брами звичайно знаходиться з десяток жовнірів, а сторожу для іншої – Воєводської брами замку, міщани наймали окремо.

У замку відбувалися також сесії городського суду. Вірогідно, у будинках, облікованих люстраторами, мешкала і частина канцеляристів. Замкові церкви, скоріше за все, не мали власних священників. Католицька каплиця – точно, оскільки православні урядники, з презирства до неї, зачиняли туди коней²⁸. У православних церквах службу час від часу міг правити хтось з міських священників, подібно до того як піп Одоній правив відразу у трьох церквах Старокиївської гори.

Отже, постійні мешканці замку навряд чи перевищували 30–40 осіб.

Таким чином, київський замок впродовж XVI – першої половини XVII ст. виконував функцію виключно тимчасового сховища на час військових дій і не був розрахований на постійне проживання тут значної кількості людей. В цьому відношенні він нічим, крім розмірів, не відрізнявся від інших замків Наддніпрянщини. Замки Канева, Черкас, Остра і Мозиря мали аналогічну забудову і майже ту ж саму кількість жител, що і київський.

Така забудова і призначення замків Наддніпрянщини були настільки традиційними, що навіть коли у 1654 р. московські воєводи звели нову фортецю на Старокиївській горі, то і тут подолянам відвели лише комори для зберігання майна на час облоги. Останні сприйняли це як нормальне явище²⁹.

Незначна чисельність населення замку була обумовлена, значною мірою, і труднощами його водопостачання. Так, у 1552 р. глибина єдиного замкового колодязя становила понад 50 м. У 1570 р. колодязів було вже чотири, але жоден з них не діяв і воду возили знизу. Таке різке зростання кількості колодязів свідчить про слабку

насиченість їх водою, якої, очевидно, не вистачало і на звичайні потреби замку. У 1619 р. їх було лише два, а у 1654 р. зостався тільки один надзвичайно глибокий колодязь, але і той вже завалився³⁰.

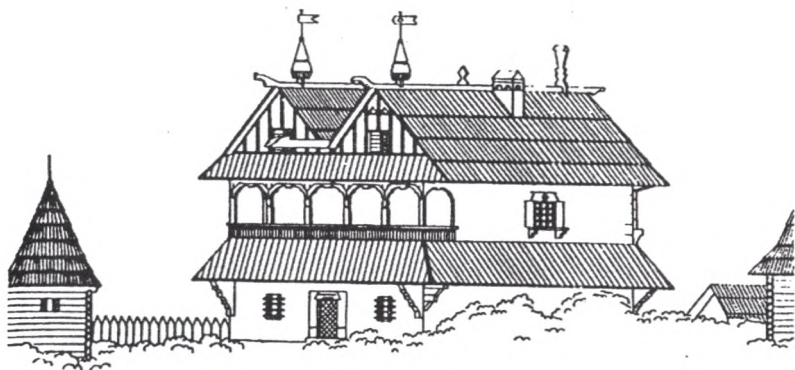
Дерев'яні укріплення замку були з внутрішнього боку, з протипожежних міркувань, обмазані глиною³¹. Велико кількість цієї вапнякової і глиняної обмазки знайдено біля залишків стін замкових укріплень, відкритих розкопками 1940 р.³² На Воеводській брамі замку у 1552 р. знаходився єдиний на той час у місті годинник.

Разом з тим, люстрація 1552 р. згадує величезну кількість випаленої і сирої цегли, яка зберігалася на Подолі і була заготовлена на «потребу замкову»³³. Але укріплення замку залишалися і надалі дерев'яними. Таким чином, заготовлена цегла не була витрачена на них, а численні знахідки цегли XVI–XVII ст. під час розкопок на горі не дозволяють припустити, що вона пішла на інше будівництво за межами замку.

Отже, якимось кам'яне будівництво на горі таки було здійснене. Не виключено, що розкішний двоповерховий будинок на малюнку 1651 р., який належав А.Киселю, був частково зведений з цегли. За архітектурою він є типовим великопанським будинком для тогочасної Речі Посполитої³⁴.

У 1897 р. на Киселівці були випадково виявлені залишки фундаментів кам'яної будівлі, складені з тонкої квадратної цегли. М.І.Петров датував цю цеглу часом не пізніше X ст., але вважав, що її повторно використано при спорудженні котроїсь із замкових церков у XVI ст.³⁵ Фундаменти споруди залишилися невивченими і окремі дослідники припускають, що вони й справді належали невідомій давньоруській будівлі. Спроба В.О.Харламова віднайти їх результатів не дала³⁶.

У забудові замку вражає незвичайно велика кількість церков, не властива іншим замкам Наддніпрянщини, де

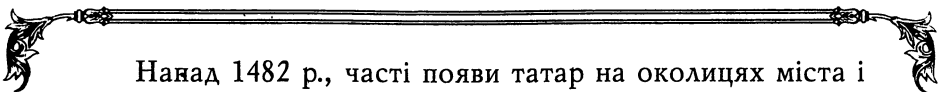

*Палац воєводи у замку
(реконструкція П.Юрченка).*

традиційно розташовувалася лише одна церква, яка гарантувала, що замок знаходиться під божою охороною і задовольняла релігійні потреби мешканців під час облоги. У київському замку в 1552 р. було аж 3 православні і одна католицька церква, а у 1570 р. – вже по одній для кожної конфесії. На малюнку 1651 р. тут також зображені дві церкви.

Назва тієї єдиної православної церкви, яка існувала у замку з 1570 р., відома завдяки подільському мешканцю Семену Татарину, який у 1632 р., заповідаючи свої гроші усім київським церквам і монастирям, залишив і церкві Покрови Пресвятої Богородиці у замку 10 кіп грошей³⁷. Це була найменша сума у його заповіті серед грошових вкладів до церков.

Якщо наявність двох церков по одній для кожної з конфесій цілком зрозуміла, то ситуація 1552 р. викликає певний подив, оскільки число православних церков перевищує усі реальні потреби замкового населення. На нашу думку, це може бути пояснено лише певними змінами ролі і функцій замку у структурі пізньосередньовічного Києва.

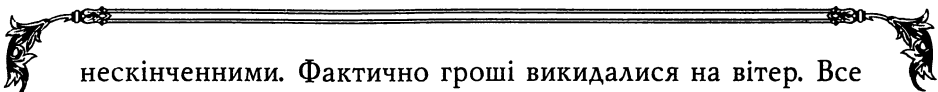
Нанад 1482 р., часті появи татар на околицях міста і литовсько-московські війни, які на початку XVI ст. точилися у безпосередній близькості до Києва, повинні були значно посилити роль замку як сховища, котру йому тоді доводилося відігравати постійно. Про це свідчить той факт, що на відбудові замку у 1482–1485 рр. було задіяно 20 тис. робітників і 40 тис. війська³⁸. І хоча наведені цифри є значно перебільшеними від реального стану речей, але саме тоді у замку й могло бути зведено 4 церкви для задоволення релігійних потреб цієї великої маси людей.

Спад військової напруженості у Середньому Подніпров'ї призводить до того, що значення замку, як сховища, з середини XVI ст. поступово падає і за ним зберігається вже переважно функція адміністративної установи, котра уособлювала собою державну владу Речі Посполитої у Києві та воеводстві в цілому.

Розташований на відокремленій горі з стрімкими схилами, замок не мав зручних шляхів сполучення з довкіллям. Дорога з Воеводської брами на Поділ, у якій взимку вирубали сходи, була дуже важкою для кінного транспорту. Інша, що йшла з Драбської брами на Старокиївську гору, також не відзначалася зручністю. Навіть замкова стайня у 1552 р. знаходилася на Подолі.

У військовому відношенні значення замку впродовж XVI–XVII ст. також помітно знижувалося. Місце його розташування, так вдало обране у XIV ст., з поширенням артилерії втратило свої переваги, оскільки Замкова гора була нижче довколишніх, на що звернули увагу вже люстратори у 1552 і 1570 рр. Зриття Уздихальниці у 1616 р. ситуації не виправило.

Дерево, з якого було зведено замкові укріплення, швидко гнило і вимагало постійних ремонтів та заміни. У XV ст. замок ремонтувався в середньому кожні п'ять років³⁹. Ці роботи потребували значних коштів і були

нескінченними. Фактично гроші викидалися на вітер. Все це вже усвідомлювали королівські люстратори у 1570 р., які, пропонували уряду замість постійних ремонтів замку відновити укріплення на Старокиївській горі, куди і перенести фортецю⁴⁰.

Проте уряд не взявся за реалізацію цього проекту, який був дорогим і мав обійтися у 500 тис. дукатів⁴¹. Замок залишився на старому місці і при старих функціях, але ставлення до нього поступово змінювалося.

Київським воєводам, як і уряду, з кінця XVI ст. все зрозумілішою стає уразливість замку як фортеці і А.Кисіль навіть здає його в оренду міщанам у 1649 р., в розпал бойових дій⁴².

Такому ставленню до замку сприяла і військово-політична ситуація. Військові успіхи Речі Посполитої на сході зняли реальну загрозу з боку Росії, а наскоки татар на Київщину з кінця XVI ст. рідшають, до того ж вони не мали облогової артилерії. Гострої потреби у зміцненні замку в цей час не виникає, через що воєводи і не вважали за необхідне витратити на це гроші.

До того ж після 1569 р. їх можливості в цьому відношенні значно зменшилися, оскільки тепер вони не могли у адміністративному порядку залучати людей і дерево з білоруського Полісся для ремонтів замку, як це звичайно робилося напередодні Люблінської унії⁴³.

За цих умов замок гнив і руйнувався, а К.Острозький заявляв сейму, що замкових прибутків стає тільки на утримання замкового уряду, а відбудовувати його своїм коштом він не хоче і не зобов'язаний⁴⁴. Проте, за влучним спостереженням М.Ф.Володимирського-Буданова, це не завадило йому водночас зводити власним коштом замок у Переяславі, у якому він був особисто зацікавлений⁴⁵.

Про жалюгідний стан замку наприкінці XVI ст. одностайно свідчать М.Груневег і Р.Гейденштейн⁴⁶. Лише підхід до Києва у 1638 р. повсталих козаків на чолі з

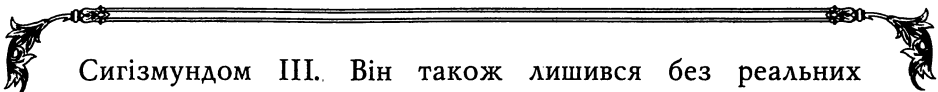
Гарматні ядра XVII–XVIII ст.

Розкопки 1988 р. на вул. В.Житомирській, 2.

Б.Бардаченком змусив замковий уряд провести якийсь його ремонт.

Декілька разів на початку XVII ст. замок горів. Найбільш відомою є пожежа 1605 р., коли замок сильно погорів внаслідок удару зимової блискавки. Внаслідок цього Сигізмунд III дозволив киянам відбудувати замок за свій кошт, гарантуючи, що це не стане їх обов'язком надалі⁴⁷. Межигірський літопис і Ян Бенвільський повідомляють про пожежу замку від блискавки, яка сталась о 4 годині дня 18 червня 1608 р.⁴⁸ В.Ходика, який судився з Я.Острозьким у 1605–1607 рр., заявляв у суді, що його документи про шляхетство згоріли у замку в пожежу 1600 р.⁴⁹ Оскільки ця заява була прийнята судом, то, вірогідно, пожежа таки мала місце. М.Ф.Берлинський, не посилаючись на джерела, пише про пожежу в замку у 1603 р.⁵⁰

Чим зумовлена така висока кількість пожеж у замку за вісім років – не зрозуміло. Можливо, питання заплутали самі історики. В усякому разі, блискавка 1605 р. яскраво висвітила не тільки небажання старого К.Острозького займатися ремонтом замку, але і сутність «патріотичного» пориву киян, люб'язно дозволеного

Сигізмундом III. Він також лишився без реальних наслідків, і сеймова конституція 1607 р. зобов'язувала вже всіх: короля, воєводу, киян і підданих воєводства відбудувати замок без зволікань⁵¹.

Отже, якщо на початку XVI ст. замок являв собою ще надійну оборонну споруду, то надалі його неспроможність функціонувати у такій якості стає все більш очевидною для сучасників.

Останнім значним військовим приготуванням, яке пропонувалося здійснити ще у 1552 р., стало зриття гори Уздихальниці у 1616 р. Але і цей акт став можливим лише завдяки сталевій волі та рішучості С.Жолкевського.

Таким чином, київський замок вимагав на свою підтримку значних коштів, але надавав досить умовний захист. Влучне визначення середньовічного замку Ж.Дюбі, як «паразита, що охороняє»⁵², є вдвічі справедливим для дерев'яного київського замку кінця XVI – першої половини XVII ст.

Невідповідність його укріплень вимогам до військових фортифікацій XVI–XVII ст., труднощі водопостачання і сполучення, які обумовлювали нечисленність населення замку, призвели до його занепаду і запустіння гори. Отже, вирок, винесений замку московськими воєводами у 1654 р., був цілком історично визначеним.

Таким чином, київський замок, який виник за доби феодалізму, подібно до інших замків середньовіччя, вичерпавши свої функції на початку Нового часу, повинен був зникнути. І якщо кам'яні замки Європи у новітній час отримали нове життя як історико-архітектурні пам'ятки, то київський замок і тут зрадив нетривкий матеріал, з якого він був зведений.

Біскупське містечко

Описуючи Поділ, Г.Боплан виділяє його окрему укріплену частину, яка належала католицькому єпископу і де знаходився кафедральний храм⁵³. Про існування поруч з Подолом окремого Біскупського (Єпископського) містечка повідомляє і Ф.Васьковський⁵⁴.

Час виникнення Біскупського містечка М.Ф.Берлинський відносив до 1602–1604 рр., посилаючись на лист Сигізмунда III від 1604 р. до управителів замку, у якому йшлося про передачу біскупові частини Подолу. Містечко знаходилося на захід від Подолу, між Щекавицею і Замковою горою. Тоді ж біскуп, як вважав М.Ф.Берлинський, захопив самочинно Кудрявець та Йорданську Оболонь, – внаслідок чого уся ця територія отримала назву Біскупщини⁵⁵.

Згаданий лист Сигізмунда III не був опублікований і, вірогідно, загинув при пожежі київського міського архіву. В усякому разі, пізніші дослідники його вже не мали і лише повторювали наведену інформацію М.Ф.Берлинського про Біскупщину⁵⁶. Але відомостей про неї значно більше, що і дозволяє докладніше реконструювати її історію.

Біскупські люди, які мешкали на Подолі, відомі вже з 1503 р.⁵⁷ Люстрація 1552 р. налічує на Подолі 16 домів біскупських міщан. Згадуються вони і реєстром 1571 р. Про проживання під Щекавицею, на території майбутнього Біскупського містечка, поляків-католиків та біскупських міщан у 1584 і 1595 рр. повідомляють М.Груневег і Ю.Верещинський⁵⁸.

Отже, вже на середину XVI ст. на Подолі складається окремий район, заселений католиками і залежними від біскупа міщанами, що створювало передумови для виникнення тут згодом окремої юридикі.

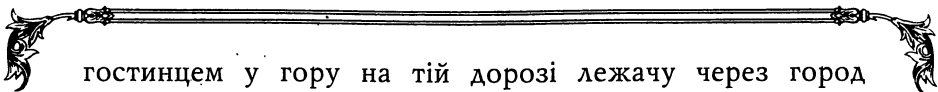
Незважаючи на втрату згаданого листа, маємо інший документ, який дозволяє чітко визначити час і обстави-

*Герб Київського воєводства
Речі Посполитої.*

ни утворення Біскупського містечка. Це судовий вирок Сигізмунда III від 21 червня 1602 р. у справі конфлікту між біскупом К.Казимирським і магістратом з питання відведення біскупу плацу на Подолі⁹⁹.

Згідно його, магістрат у 1602 р. на вимогу біскупа відвів йому плац на Подолі у 200 локтів (100 м) радіусом навколо костьолу, але К.Казимирський з цим не погодився, і королівські комісари, за його скаргою, здійснили нове розмежування. За останнім біскуп отримав величезну територію: «почавши од передку гори Щекавиці за острогом [укріпленнями Подолу. – К.С.] недалеко через греблю до вулиці великої в місто вулицею великою отираючись о двір пана воєводи київського і вулиці, яка замикає кінець двору пана воєводського, а звідти до кухні у вулиці, яка веде мимо двору Яцка Бутовича і мимо двору Книгопольського, який двір положенням своїм лежить по праву руку вулиці, а по ліву руку плац кн. Біскупа київського, і та вулиця йде аж до острогу, котрим є місто Київ оточене, а за острогом мимо двір Троянов через город його до гостинця, котрим їздять до Овручного од брами міської, а прийшовши туди

гостинцем у гору на тій дорозі лежачу через город Іванішов до межі, яка ділить город Сацилов, де у вербі знак учинили, далі через город Кобринов звідти через город Максименков Пронів в кінець городу Сошкового в річці Кудрявеці, а прийшовши в річку Кудрявець і валком просто до гори Щекавиці, де є кінець ґрунту кн. Біскупа Київського»⁶⁰.

Для визначення меж володінь біскупа необхідно зупинитися на двох реперах, які значно полегшують цю справу.

Перший – це млин і гребля під горою Щекавицею, від якого межа йшла до Великої вулиці. Її напрямок відомий – він співпадає з вул. Верхній Вал на відріжку між Замковою горою і Щекавицею. Отже, саме на цій ділянці і слід шукати згаданий млин.

Дійсно, саме тут, у місці злиття річок Киянки і Кудрявця, близько 200 років існувала гребля з млином і ставком. Вперше цей млин, як такий, що належить замку, згадується у 1552 році⁶¹. У 1628 р. він належав вже біскупу⁶². У 1671 р. його відновив київський міщанин Іван Гризка, після чого млин діяв до 1766 р., доки Кудрявець не пересох⁶³. Позначений він і на плані 1695 р.

Цей млин знаходиться дещо далеченько від сучасної Щекавиці, скоріше під горою Кудрявцем, але у цей час назва Щекавиця поширювалася і на Кудрявець. З млина на річці Кудрявець починається і фактично ним же й закінчується опис меж володінь біскупу.

Другий репер – це шлях до Овруча з міської брами. За планом 1695 р. він виходить з Йорданської брами, яка у різний час мала також назви Біскупської і Нової. Недалеко від міських укріплень цей шлях розділяється: один йде на Вишгород, «низинна дорога» повз Кирилівський монастир, другий підіймається, не доходячи до Йорданського монастиря, яром угору і веде на північний захід до Овруча.

Отже, за новим виміром біскуп отримав територію, яка охоплювала урочища Глибочицьке, Кожум'яки, частину Гончарів та сучасні гори: Щекавицю і частину Лук'янівського плато з Кудрявцем. Межі цього виміру затвердив король, а мешканці означеної території були зобов'язані сплачувати біскупу чинш. Ті ж, хто оселявся тут після 1602 р., вже безпосередньо потрапляли під юрисдикцію біскупа.

Біскуп дістав і право тримати на цій території власні шинки, – отже, за нею було визнано статус містечка. Через це між магістратом і біскупом у 1604–1605 рр. стався новий судовий конфлікт, який скінчився тим, що Подолу податок з шинкування було зменшено з 800 кіп грошей до 600⁶⁴.

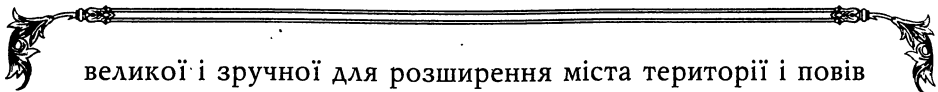
Загалом, київському біскупу у його нових володіннях Сигізмунд III гарантував усі права, якими користувався віленський біскуп у Вільно⁶⁵.

Фактично, у 1602 р. було проголошено заснування поруч з Подолом нового міста під юрисдикцією київського біскупа. Цей акт можна розглядати як один з варіантів реалізації плану заснування нового єпископського міста на Кудрявці, запропонованого біскупом Ю.Верещинським у 1595 р., але без залучення до його заселення вихідців з польських міст і надання їм матеріальної підтримки і податкових пільг державою, на чому наполягав автор цього проекту.

Проте біскупши змогли протримати за собою цю територію лише 17 років. У 1619 р., відомою грамотою Сигізмунда III про заселення гори Щекавиці, з-під влади біскупа були вилучені Кудрявець, Щекавиця і Лук'янівське плато та передані магістрату⁶⁶.

Причини такої зміни у політиці Сигізмунда III в цьому питанні визначалися двома обставинами.

По-перше, магістрат, за умов земельної кризи, не змірився з відчуженням і передачею біскупу такої

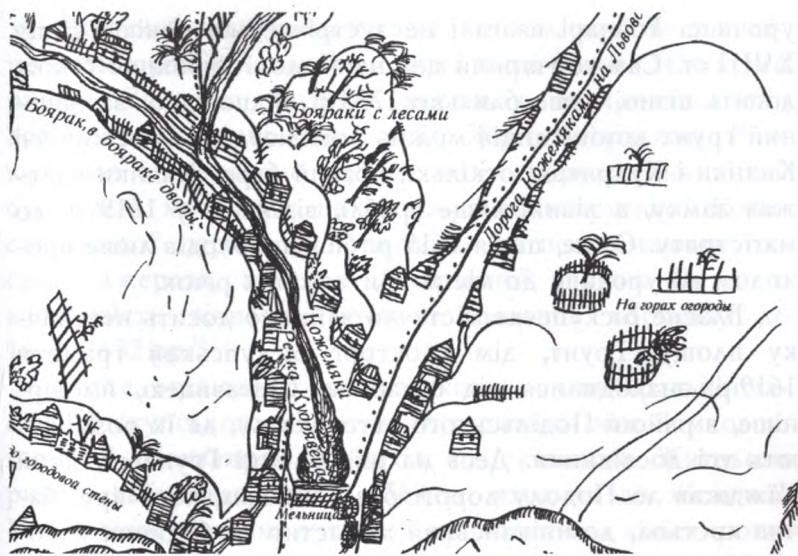

великої і зручної для розширення міста території і повів боротьбу за неї. Про це свідчить позов у 1611 р. вїта і міщан до суду з причини їх нападу на резиденцію біскупа⁶⁷. Зазначимо, що і раніше міщани не сильно зважали на біскупів і розбирали костьоли на будівельний матеріал, на що у 1595 р. скаржився Ю.Верещинський, а у 1600 і 1602 рр. і К.Казимирський⁶⁸.

По-друге, незважаючи на всю активність К.Казимирського по зміцненню позицій католиків у місті, а може саме через це, йому так і не вдалося залучити до своїх володінь значну кількість населення, але вдалося увійти у гострий перманентний конфлікт з магістратом. І це на тлі спалаху міжконфесійної ворожнечі у зв'язку з передачею уніатській церкві майна православних храмів і монастирів. Факти невдалого замаху у Видубицькому монастирі, а згодом і вбивства у 1618 р. намісника уніатського митрополита А.Грековича, яскраво демонструють ступінь спалаху пристрастей на релігійному ґрунті у місті.

За цих обставин Сигізмунд III скористався смертю К.Казимирського, і щоб зняти зайву напругу, передав означені землі магістрату для заселення. Цей акт аж ніяк не був ознакою зміни політики короля, спрямованої на зміцнення позицій католицької церкви в державі. Безпосередньо прилегла до міста і найбільш зручна для його розбудови ділянка між Замковою горою і Щекавицею таки залишалася за біскупом, і відрізала Поділ від наданих магістрату територій. До того ж вони, як і сам Поділ, залишалися у розпорядженні короля і у будь-який час могли бути знову відібрані від магістрату і передані біскупу. Через це магістрат так і не наважився приступити до їх заселення, а королівська грамота залишилася суто декларативним актом.

Після 1619 р. біскуп уже володів тільки ділянкою між Замковою горою і сучасною Щекавицею та части-

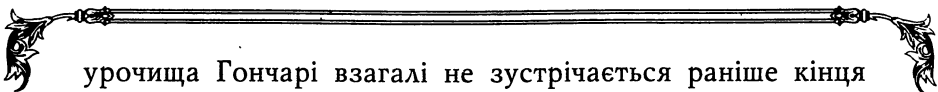

*Урочища Гончарі-Кожум'яки на плані 1695 р.
(за авторською реконструкцією плану, здійсненою
Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим у 1982 р.).*

ною урочищ Гончарі-Кожум'яки. Саме ця місцевість і отримує надалі назву Біскупщина, хоча у актових документах того часу така не вживається, а для її означення використовуються терміни «біскупське містечко», «плац» або «плаці біскупські».

Проте і до 1619 р. біскуп не був єдиним власником урочищ Гончарі-Кожум'яки. Частина Гончарного яру, вище місця злиття річок Киянки і Кудрявця, належала замку. Тут у 1616 р. знаходився плац городничого С.Вигури, який споконвічно надавався особам, котрі обіймали цю посаду.

В урочищі за замком знаходилася і ділянка домініканського монастиря, на якій ченці звели цегельню і де оселилося кілька кожум'як, котрі сплачували їм чинш⁶⁹. Саме вони і дали назву Кожум'яцькій слободі, зафіксованій «Розписом Києва» 1682 р.⁷⁰ Назва сусіднього

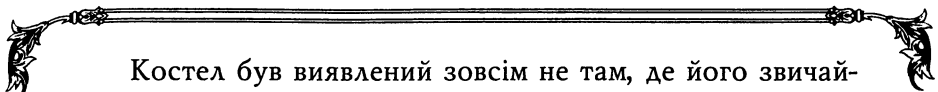

урочища Гончарі взагалі не зустрічається раніше кінця XVIII ст. Сам гончарний цех на Подолі виникнув також досить пізно, лише близько 1733 р. Відповідно, зазначений ґрунт домініканців можна локалізувати у межиріччі Киянки і Кудрявця, оскільки правий берег Киянки належав замку, а лівий, вище греблі, відійшов у 1619 р. до магістрату. Отже, після 1619 р. біскуп володів лише проходом до урочищ, до місця злиття обох річок.

Власне Біскупське містечко займало досить невеличку площу. Ґрунт, дім і острог біскупський грамоти 1619 р. знаходилися під сучасною Щекавицею, ймовірно, в районі Подільського автовокзалу, де їх розміщують усі дослідники. Десь на цій ділянці Груневеґ, який в'їжджав до Подолу дорогою з Глибочицького яру, бачив костьол, домініканський монастир та будинки католиків навколо них.

Існування біскупського палацу і укріплень навколо нього він не зазначив, – отже, вони з'явилися дещо пізніше. У 1602 р. костьол, цвинтар і будинок біскупа були вже обнесені муром⁷¹. У 1619 р. тут існував острог, який охоплював територію більшу, ніж мур 1602 р. Причиною його появи, скоріше за все, став напад подільських міщан у 1611 р. на біскупське містечко. Отже, і тут, хоча й у мініатюрі, починає формуватися традиційна тричленна структура міста: з замком можна ототожнити обнесений муром палац біскупа, з острогом – власне Біскупське містечко у межах укріплень 1619 р., передмістям – заселену частину Біскупщини навколо них.

Для визначення меж острогу навколо Біскупського містечка важливе значення має локалізація нового кам'яного кафедрального костьолу, який бачив Г.Боплан у єпископській частині міста. Тривалий час його локалізація була проблематичною і розв'язати це питання дозволило лише відкриття фундаментів костьолу під час розкопок 1973–1974 рр.

Костел був виявлений зовсім не там, де його звичайно розміщували дослідники, а на місці нового Житнього ринку. Вівтарна частина костюлу знаходиться під асфальтовим покриттям вул. Житньоторзької. Розкопками встановлено, що на його спорудження пішли будівельні матеріали не тільки з давньоруської Борисоглібської церкви у Борисполі, як повідомляють писемні джерела, але й з Десятинної церкви. Це дало можливість віднести початок зведення костюлу до 1630–1632 рр.⁷²

Отже, оскільки костюл знаходився у центральній частині Біскупського містечка, то територія між Замковою горою і Щекавицею на захід від сучасного Житнього ринку, забудована ще у 1584 р., входила до містечка. Укріплення містечка тут мали проходити за лінією рогаток 1584 р., тобто у найвужчій частині Глибочицької долини, поблизу початку сучасної Воздвиженської вулиці, там, де закінчується Замкова гора.

Східна межа біскупських володінь визначена виміром 1602 р. Згідно нього, біскупу дісталася територія від Замкової гори до підніжжя Щекавиці, та двори вздовж неї з лівої сторони вулиці, яка вела до міських воріт, позначених на плані 1695 р. як Йорданська брама. На плані 1695 р. тут, біля підніжжя Щекавиці, зображений окремий квартал, повз який йде вулиця до Йорданської брами міських укріплень. Очевидно, що саме ця вулиця і називалася у першій половині XVII ст. Біскупською, оскільки вела від в'їзних міських воріт до Біскупського містечка. З тієї ж причини і башта над воротами і міст через рів перед ними дістали назву Біскупських. За сучасним станом цієї частині Біскупського містечка відповідає площа Подільського автовокзалу не далі вул. Ярославської, оскільки на вул. Щекавицькій, 6, знаходилася Цареконстантинівська церква, яка на плані 1695 р. зображена вже за міськими укріпленнями.

Отже, Біскупське містечко займало площу близько 1 га і охоплювало територію від підніжжя Щекавиці та ділянку долини між нею і Замковою горою до початку урочища Гончарі-Кожум'яки. Фактично містечко контролювало в'їзд до Подолу з Глибочицької долини.

О.О.Попельницька, виходячи виключно з назви башти міських воріт Біскупською, вважає їх безпосереднім в'їздом до Біскупського містечка⁷³. Але це суперечить межуванню 1602 р., оскільки права сторона вулиці, яка вела до цих воріт, залишилася, як і самі ворота, за магістратом. Взагалі, передача їх біскупу дозволила б йому контролювати два з трьох можливих в'їздів до Подолу, а це було б вже занадто. Помилковим є і звуження О.О.Попельницькою меж містечка до площі означеного вище кварталу планів 1695 р. і 1803 р.⁷⁴ В такому випадку кафедральний костюл опиняється взагалі за межами містечка, а це нонсенс, який суперечить навіть повідомленню Г.Боплана, що той знаходиться у місті.

Крім кафедрального костюлу і палацу біскупа, тут, за повідомленням ігумена Межигірського монастиря Ф.Васьковського, знаходилися також окрема ринкова площа з коморами і корчма. Скоріше за все, продовжувало функціонувати і старе католицьке кладовище 1602 р. Отже, ці об'єкти зменшували і без того невелику площу містечка, а тому гіпотетичні твердження, що на Біскупщині мешкали сотні залежних від єпископа ремісників, є безпідставними⁷⁵.

Тарифом 1628 р. у володіннях біскупа зафіксовано 14 дворів, 3 городника і 3 ремісника⁷⁶. Подібна ситуація спостерігається і у попередній час: у 1581 р. – 11 домів біскупських підданих, у 1552 р. – 16 домів⁷⁷. Таким чином, упродовж 80-х років XVI ст. їх кількість залишалася порівняно стабільною.

До них треба додати двори магістратських міщан, які за межуванням 1602 р. опинилися на Біскупщині. Ці

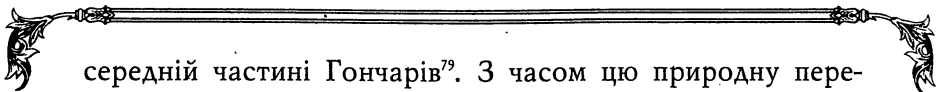

міщани постійно скаржилися, що біскуп не дозволяє їм розібрати власні будинки і перенести їх на інше місце, оскільки вважає своєю власністю⁷⁸. Названі будинки слід локалізувати на лівій стороні Біскупської вулиці, під Щекавицею. Оскільки площа цієї ділянки становить близько 2 тис. кв. м, то припустимо, що тут могло знаходитися не більше двох десятків будинків.

Отже, мешкати тут могло щонайбільше 100 осіб. Двадцять дворів біскупських підданих у 1628 р. додають ще 100 осіб до населення містечка. До них можна приєднати самого біскупа з обслугою його двору, штат кафедрального костюлу, кілька шляхетських дворів та єврея Сахно, який орендував тут корчму. Таким чином, максимальне населення містечка у різний час могло складати близько 300–350 осіб. За умови, що площа містечка становила понад 1 га, це дає щільність населення 3–3,5 чоловіка на 100 кв. м, тобто більше ніж в середньому на Подолі.

Незначним залишалось у першій половині XVII ст. і населення Гончарів-Кожум'як. Крім згаданого двору городничого С.Вигури, кількох кожум'як на домініканських ґрунтах та, припустимо, мірошника при млині, – ніяке інше населення джерелами тут не зафіксоване. Це підтверджують і багаторічні археологічні дослідження урочищ. Більшість виявлених тут об'єктів датується другою половиною XVII–XVIII ст. Активне заселення урочищ починається лише у 1670-ті роки. Щільність їх забудови відображає план 1695 р.

Освоєння Гончарів-Кожум'як у першій половині XVII ст. гальмувалося двома причинами. Перш за все, високою заболоченістю урочищ, де протікали дві невеличкі річки і було чимало дрібних джерелець, та постійними загрозами зсувів з оточуючих гір. За даними розкопок, і у давньоруський час вони були слабо заселеними. Незначна забудова існувала тут лише по найбільш сухих ділянках у

середній частині Гончарів⁷⁹. З часом цю природну перешкоду вдалося подолати.

Більш вагомою перепоною виявився правовий статус урочищ, розділених між біскупом, замком і домініканцями. Усі вони воліли бачити цю територію заселеною своїми підданими, що суперечило інтересам магістрату і новоприбулого населення та гальмувало освоєння урочищ.

Фактично спроба у 1602 р. створити самостійне Біскупське містечко завершилася невдачею. Впродовж 50 років воно, незважаючи на офіційний статус окремого містечка, наявність власного ринку і прав шинкування, так реально і залишалося подільським передмістям, хоча і з власними укріпленнями. Його правова відокремленість лише перешкоджала розширенню міста у найбільш зручному напрямку, на що так сподівалися київські біскупи, розраховуючи використати цей процес у власних інтересах.

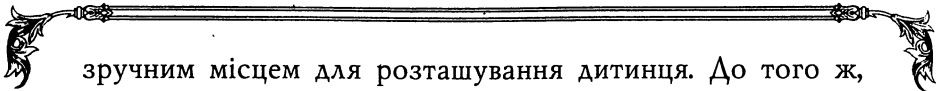

РОЗДІЛ ІІІ. СТАРЕ ГОРОДИЩЕ І ЩЕКАВИЦЯ

Важливу частину міського простору Києва XVI–XVII ст. складали найближчі до Подолу гори: Старокиївська і Щекавиця. Старокиївська гора, де здіймалися залишки валів часів Ярослава Мудрого і руїни численних церков, у XVI ст. мала назву Старого городища. Іноді щодо неї застосовувалася також давня загальна назва – Гора, а до її відокремлених ярами частин, де сьогодні знаходяться Андріївська церква і Михайлівський Золотоверхий монастир – Уздихальниця та Михайлівська гора. Назва Щекавиця не збігалася виключно з сучасною горою, а охоплювала набагато більшу територію.

Старокиївська гора

Сприятливі топографічні умови ще у давньоруський час визначили Старокиївську гору, а за літописами просто Гору, як містоутворюючий центр Києва. Велика за площею, зв'язана з Лук'янівським плато вузьким перешийком і вища за сусідні гори, вона була найбільш

зручним місцем для розташування дитинця. До того ж, на відміну від Замкової гори, ґрунтові води тут знаходились порівняно близько до поверхні. Цю важливу обставину відзначили ще у 1654 р. московські воеводи, обираючи місце для нової фортеці¹.

Завдяки розташуванню тут резиденцій великого князя і митрополита та зосередженню численних «отчих», заснованих різними гілками Рюриковичів, монастирів, які фактично виконували функції дипломатичних представництв відповідних династій і князівств, Старокиївська гора у X–XIII ст. відігравала роль адміністративного і релігійного центру міста, що визначало і відповідний склад її населення.

Батієва навала кардинально змінила її роль у структурі міського простору Києва. Майже до недавнього часу в історичній літературі побутовала думка про повне запустіння гори після 1240 р. З ним, хоча і з певними застереженнями, погоджувалися навіть запеклі автохтоністи, полемізуючи з теорією М.П.Погодіна про повне запустіння і зміну населення у Наддніпрянщині після навали. Проте обидві сторони не мали в своєму розпорядженні конкретних порівняльних даних щодо ступеня запустіння Києва і власне Гори, через що дискусія з цього аспекту проблеми точилася переважно на ґрунті гіпотетичних припущень.

Дані археології – цей найбільш реальний критерій для порівняння, так і не були тоді використані. Хоча інтенсивне будівництво на території літописної Гори у XIX ст. і вимагало нагальних археологічних досліджень, але такі не велися, або здійснювалися у вигляді вкрай побіжного нагляду. Як наслідок – значна частина культурних шарів була просто знищена, а з ними безповоротно втрачена і важлива наукова інформація.

Цю ситуацію не можна виправдати посиланнями на слабку розвиненість тогочасної археології як науки,

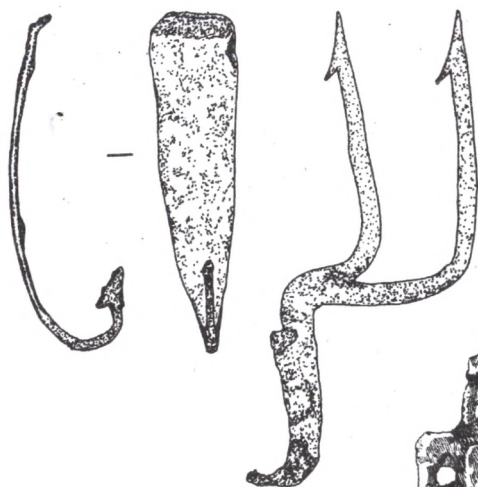

відсутність кадрів, низьку організацію охорони пам'яток та байдужість громадськості та уряду. Зацікавленість з боку громадськості та уряду була постійною, хоча і нерівною у різний час. Громадськість збирала гроші на розкопки за підпискою, а увага Миколи I та взагалі двору до історичних пам'яток Києва загальновідома. Можливо, причина в тому, що серед археологів, котрі досліджували Київ у XIX ст., як не дивно, не опинилося жодного киянина, а самі розкопки започаткували і тривалий час здійснювали такі особи як поміщик-скарбошукач О.С.Аненков і необізнаний кар'єрист від науки К.А.Лохвицький.

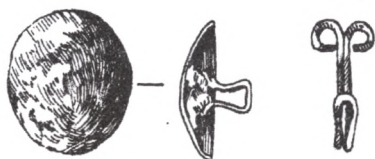
В усякому разі, першу спробу залучити археологію до розв'язання питання про наслідки Батієвої навали для Києва зробив лєнінградець М.К.Каргер². Проте дані розкопок він використав переважно як ілюстрацію жахливої картини розгрому міста 1240 р.

Значно далі в цьому напрямку пішов киянин Г.Ю.Івакін. Вже на 1982 р. ним були залучені усі наявні на той час археологічні дані, що свідчили про відновлення життя на Горі незабаром після 1240 р.³ Для розв'язання цього питання він також використав датовані графіті другої половини XIII–XIV ст. з Софійського собору, виявлені і досліджені С.О.Висоцьким⁴.

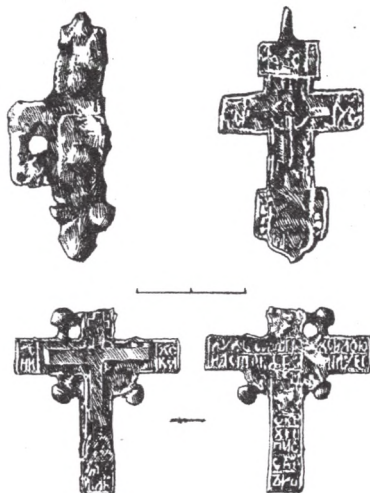
Наступні відкриття жител, поховань і господарських об'єктів другої половини XIII–XV ст. та надходження нумізматичного матеріалу суттєво піднесли кількісний показник археологічних даних, а відповідно і їх інформативність, для вирішення зазначеної проблеми. Це дозволило Г.Ю.Івакіну на новому фактичному матеріалі довести хибність думки про повне запустіння Старокиївської гори після 1240 р.⁵ Розкопки останніх років на території Михайлівського Золотоверхого собору та на вул. Великій Житомирській, 20 вагомо доповнили перелік пізньосередньовічних об'єктів Києва. За неповними даними, на

*Рибальська блешня
та острога з
житла XVII ст.
на вул. Великій
Житомирській, 11.
Розкопки 1995 р.*

*Гудзик та гачок каптана
з житла XVII ст.
Київ. Розкопки 1998 р.*

*Натільні хрести
з житла XVII ст.
Київ. Розкопки 1998 р.*

*Скляний стакан XVII ст.
Розкопки 1989 р. на
вул. Стрілецькій, 4-6а.*

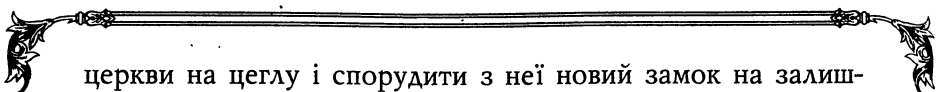
сучасний момент на Старокиївській горі виявлено понад 30 жител та інших споруд другої половини XIII–XV ст.

Отже, цілком можна погодитись з висновком Г.Ю.Івакіна, що життя на Старокиївській горі відновилося незабаром після 1240 р. і надалі розвиток цього району відбувався по висхідній до нападу 1482 р., внаслідок котрого ця територія запустила, а розташовані тут давньоруські храми стали справляти сумне враження на мандрівників XVI–XVII ст.⁶

Слід зауважити, що у другій половині XIII ст. відновлення цього району відбувалося на іншій соціальній основі. Гора тоді вже перестала бути резиденцією великого князя, а у 1300 р. її покинув і митрополит, переселившись до Володимира-на-Клязмі. Тим самим, соціальні структури, які визначали статус Гори у X–XIII ст., зникли і зв'язок з попереднім розвитком перервався.

В.Б.Антонович, а згодом і М.С.Грушевський, висловлювали припущення, що після Батієвої навали Київ, подібно до міст Болоховської землі, являв собою автономну міську громаду, організовану на засадах самоврядування на чолі з виборними князями-отаманами. Хоча це припущення не доведене і потребує окремої наукової розвідки, але воно прояснює і мовчання літописів про тогочасний Київ, і походження відомого князя Федора, який у 1331 р. збирав данину разом з татарськими баскаками та багато інших моментів.

Значне запустіння Києва після нападу Менгі-Гірея зафіксовано багатьма джерелами. М.Меховський так характеризував Старокиївську гору у 1517 р.: «[церкви] стоять і досі в полі серед терена й чагарника в запустінні як притулок для звірів»⁷. Подібну картину змальовує і С.Герберштейн, німецький посол у Москві в 1517–1526 рр.⁸ «Старим городищем» називають його королівські люстратори у 1552 і 1570 рр.⁹ Останні навіть пропонували королю розібрати розташовані тут підупалі давньоруські

церкви на цеглу і спорудити з неї новий замок на залишках давніх валів. Про непогану збереженість валу біля Золотих воріт свідчить також рисунок А.Вестерфельда 1651 р.

Проте населення Києва розбирало давні храми на будівельні матеріали і без офіційного дозволу короля. «Кожен, хто не лінивий, бере цегли до дому з цієї гори», – зазначив М.Груневег у 1584 р. Такому руйнуванню був підданий навіть Софійський собор, де правили службу лише на великі свята. З нього виламували сходинок з рожевого овруцького сланцю, які використовували як надгробки¹⁰. Вторинне використання у пізні середньовіччя в Києві давньоруської цегли та інших будівельних матеріалів багатократно зафіксовано і археологічними дослідженнями.

Сьогодні достовірно відомо про існування у XVI–XVII ст. принаймні чотирнадцяти давньоруських храмів, ступінь збереженості яких у цей час був різним.

Майже непошкодженим, незважаючи на певну руйнацію часом і людьми, залишався Софійський собор. У 1570-ті роки митрополичий намісник Богуш Гулькевич-Глебовський навіть відремонтував його дах¹¹. Упродовж всього часу функціонує і собор Михайлівського Золотоверхого монастиря. Частково була відновлена навіть Десятинна церква Богородиці, яка за своєю найвідомішою іконою дістала у цей час назву Миколи Десятинного¹². Діючими були також Спаська, Хрестовоздвиженська і Трьохсвятительська церкви, які вважалися парафіяльними для мешканців Гори. Служба в них правилася почергово.

Спаська церква вважалася головною парафіяльною церквою Старого городища. Такий її статус відзначають люстрації 1552, 1570 та 1616 рр. А.В.Стороженко наводить цікавий документ, віднесений ним до початку XVI ст. Це заповіт київського боярина Олехна Сохновича, який наказує поховати себе на кладовищі Спаської

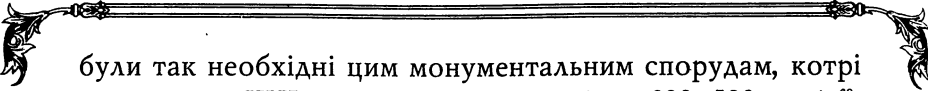

Церква, зведена у XVII ст. на місці Десятинної.

церкви і згадує її священика Макарія та дяка Гришка¹³. Залишки фундаментів Спаської церкви були відкриті у 1897 р. М.І.Петровим на вул. В. Житомирській, 22–24¹⁴. Нашими розкопками 2001 р. на вул. Великій Житомирській, 20, виявлено кладовище цієї церкви¹⁵. За свідченням митрополичого намісника Станіслава Садковського у 1616 р. Спаська і Хрестовоздвиженська церкви «завалилися кілка лат тому»¹⁶.

О.Кальнофойський на своєму плані Києва 1638 р. відзначив церкву св. Федора Тирона, від якої «тільки стіни стоять»¹⁷. З кінця XVI ст. досить часто згадуються руїни церкви св. Катерини, яку, що цікаво, і католики, і православні вважали своєю, але розтягали на цеглу, звинувачуючи в тому представників протилежної конфесії¹⁸. На наш погляд, мають рацію ті дослідники, які ототожнюють її з кам'яною круглою будівлею – ротондою у дворі на вул. Володимирській, 3¹⁹.

Про стан інших давньоруських церков Гори джерела мовчать, оскільки ті не були діючими, що й не створювало підстав до згадки їх тогочасними діловими документами. Батий, у війську якого було чимало християн, не ставив собі за мету знищити київські храми. Їх руйнація відбувалася поступово через відсутність ремонтів, які

були так необхідні цим монументальним спорудам, котрі на початок XVI ст. мали солідний вік у 300–500 років²⁰. Отже, у XVI ст. над поверхнею здіймалися залишки ще принаймні шести храмів, які, в міру їх руйнування, розбиралися киянами на будівельні матеріали.

В цьому відношенні показовим є храм на вул. Володимирській, який окремі дослідники вважають церквою св. Ірини. Він був засипаний Поперечним валом у 1667 р. Коли храм у 1833 р. розкопав К.А.Лохвицький, то залишки його стін перевищували зріст людини. У вівтарній частині храму було знайдено багато мідних російських копійок 1654–1663 рр.²¹ Це свідчить про використання стрільцями його руїн. Цікаво, що у двох десятках метрів від храму у 1663–1664 рр. знаходилася майстерня стрільців-фальшивомонетників²².

Якщо до цих 14 храмів Старокиївської гори додати ще чотири давньоруські церкви, розташовані поруч на Кудрявці, то стає зрозуміло, з чого виходили люстратори у 1570 р., коли зазначали, що «пустих і попсованих» церков у «Старому городищі» вистачить на спорудження кам'яного замку.

Значне запустіння Старокиївської гори після 1482 р. добре фіксується й археологічними даними. Кількість виявлених тут об'єктів і речових матеріалів XVI ст. помітно менша ніж XIII–XV ст.²³

У XVI ст. Старокиївська гора була розділена на окремі юридики між митрополичою кафедрою – Софійським собором, монастирями – Печерським і Михайловським Золотоверхим та церквами – Трьохсвятительською і Хрестовоздвиженською. Господарська діяльність означених церковних установ переважно і визначала демографічну ситуацію на горі в окреслений період.

Описуючи стан Старого городища у 1552 р., люстратори зазначали, що тут мешкають люди митрополичі та архимандричі (Печерського монастиря), які справляють

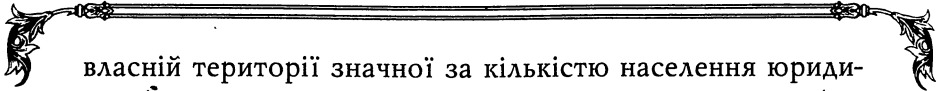
замкові повинності, хоча і сильно постраждали від татар²⁴. Піддані Печерського монастиря мешкали тут і у 1579 р.²⁵ У 1594 р. вони разом з людьми митрополічими мали тут кілька десятків домів²⁶. Але у 1631 р. тут налічувалося лише 8 підданих цього монастиря²⁷. Отже, вплив Печерського монастиря на демографію гори був незначним.

Більш активні зусилля до її заселення докладав Михайлівський Золотоверхий монастир. Він був єдиним серед численних отчих монастирів Старокиївської гори, який зміг відновитися не тільки після 1240 р., але й незабаром після розорення 1482 р. У 1496 р. він вже був діючим²⁸. Увільнення у 1523 р., подібно Печерському і Межигірському монастирям, з-під влади митрополита і воєводи суттєво сприяло його наступному піднесенню²⁹.

Проте він не зазнав такого розквіту як Печерський монастир. На відміну від нього, Михайлівський не мав великої кількості оригінальних реліквій і міг запропонувати богомольцям лише давню золоту баню і раку св. Варвари, яка з'явилася у монастирі лише наприкінці XVI ст. Отже, в цьому відношенні його можливості були досить скромними.

Земельні володіння монастиря взагалі також були незначними. У Києві йому належали: північно-східний схил гори поблизу монастиря, Євсейкова долина на Хрещатику і поле за Пробитим валом на Кудрявці³⁰. У 1602 р. до них, згідно заповіту бургомістра В.Черевчея, були приєднані Введенське поле поблизу Хрещатика і якісь Кудрявські нивки. На лівому березі Дніпра монастир володів з 1582 р. озером Петриковим на Вигуровщині, а з 1602 р. до нього перейшли ще три озера і сіножаті³¹. Віддаленість монастиря від Дніпра не дозволяла влаштувати власний перевіз, що сприяло б виникненню навколо нього торгово-ремісничого осередку.

Загалом, незважаючи на отримані у 1523 р. привілеї, Михайлівському монастирю так і не вдалося створити на

власній території значної за кількістю населення юридички. Досить докладний тариф 1571 р. не відзначає біля монастиря жодного його підданого, а тариф 1628 р. згадує тут лише 10 городників³².

Отже, під егідою зазначених церковних установ заселення гори відбувалося занадто повільно і люстратори у 1570 р. натякали королю про необхідність організації державою її освоєння.

У 1580-ті роки київський воєвода К.Острозький зробив спробу прискорити цей процес і проголосив заснування Софійської слободи у межах валів Старого городища, котре, як державна власність, було вилучене у митрополита і віддане йому в умовне держання.

Історія швидкого піднесення і такого ж швидкого занепаду Софійської слободи добре реконструюється за двома документами: скаргою подільських міщан від 10.11.1586 р. і скаргою слобожан від 16.11.1586 р.³³

Переселенцям, які з'їхалися сюди, були обіцяні на 24 роки усі звичайні тогочасні слобідські привілеї, а також право неоподаткованого шинкування. Останнє незабаром і стало причиною конфлікту між ними і мешканцями Подолу, які з шинкування отримували великі прибутки, за що і сплачували воєводі чималий податок (капщизну). Дешеві слобідські шинки швидко стали серйозними конкурентами подолян. У цьому магістратські урядовці переконалися на власні очі, відвідавши слободу 18 вересня 1586 р. Після свого візиту вони відразу звернулися до підвоєводи Матеуша Воронєцького із заявою про закриття своїх шинків та відмовилися на цій підставі сплачувати капщизну.

Але підвоєвода не прийняв скаргу і міщани внесли її до замкової книги Житомира. Разом з тим, Воронєцький поставив вимогу й слобожанам: або сплачувати капщизну, або припинити шинкування взагалі. Він у цій справі був особисто зацікавленим, оскільки капщизна віддава-

лася йому як плата за виконання посадових обов'язків. Проте, приймаючи таке рішення, він не тільки порушував встановлені слобідські привілеї, але й перевищував свою компетенцію, через що відразу і виїхав за інструкціями до К.Острозького. У відсутність підвояводи його дружина разом із слугами здійснила напад на Софійську слободу і обібрала її мешканців на загальну суму у 500 дукатів, що складало близько половини річної капщизни з Подолу. Скаргу про цей напад, тепер вже слобожани, відвезли також до Житомира.

М.Ф.Володимирський-Буданов вважав, що після цього інциденту Софійська слобода припинила своє існування, а причину її зникнення вбачав у прагненні місцевих урядовців до швидкого особистого збагачення, навіть всупереч довгостроковим державним інтересам³⁴.

Але з цим висновком важко погодитися. По-перше, Софійська слобода після означених подій не зникла, а лише дещо змінила свій статус; по-друге, причини її піднесення і занепаду зовсім інші. Проаналізуємо перебіг подій.

У XVI–XVII ст. слободи засновувалися для швидкого заселення окремих територій. З метою залучення сюди переселенців, мешканці слободи звільнялися на певний термін, від 10 до 30 років, від сплати податків. Софійська слобода крім цих пільг відразу отримала і право шинкування, яке у той час надавалося лише населеним пунктам із статусом міста. Наприклад Переяслав, також проголошений К.Острозьким у 1586 р. слободою, такого права не мав.

Виробництво і продаж горілки було монополією міст і головним джерелом не тільки їх прибутків, але й держави. Капщизна з Києва у 1622 р. складала 2 тис. злотих і становила 50% усіх податків, які збиралися з міста³⁵. Прибутки подільських міщан від цього промислу у 1570 р. також сягали значної цифри у 1 тис. кіп грошей, що дорівнювалося сумі капщизни³⁶.

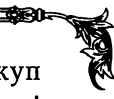

Віддаленість міст і містечок дозволяла безболісно розподіляти ринки збуту. Поява ж поруч з Подолом Софійської слободи, мешканці якої мали право шинкування і були звільнені від капщизни, не тільки створювала конкуренцію між ними, але й руйнувала побудовану на цьому промислі соціально-економічну структуру Подолу. Це неминуче мало призвести до конфлікту між мешканцями обох районів, який і стався у листопаді 1586 р.

З такої ситуації було два виходи. Перший – самочинне перенесення подольянами своїх шинків до більш привілейованої слободи, чим і погрожував магістрат; другий – зрівняння у цій сфері слободи з Подолом. Перший погрожував руйнацією соціальної структури вже існуючого міста і втратою державою 50% прибутків з нього; другий – різким зупиненням зростання слободи, через позбавлення заманливого привілею. Але він гарантував збереження прибутків замковим урядникам. Саме його і реалізували М.Воронецький і К.Острозький, дії яких цілком були детерміновані ситуацією.

Отже, наступне зупинення зростання Софійської слободи обумовлювалося загальною соціально-економічною ситуацією, а не було наслідком свавілля місцевих урядовців, як вважав М.Ф.Володимирський-Буданов. Напад на слободу, котрий він визначав як типовий прояв негативних рис місцевого управління, нічого у цій ситуації не змінював, оскільки слобода була приречена до втрати цього свого привілею загальним станом речей.

Аналізуючи історію виникнення Софійської слободи, необхідно згадати трактат біскупа Ю.Верещинського «Спосіб заселення Нового Києва», виданий у 1595 р.³⁷

Через 9 років після описаних подій Ю.Верещинський застав у Старому городищі лише слобідський стовп і, як він нечітко визначає, кілька десятків «загородників», що мешкали тут з дозволу митрополита і архімандрита. Історія заснування Софійської слободи йому була відома.

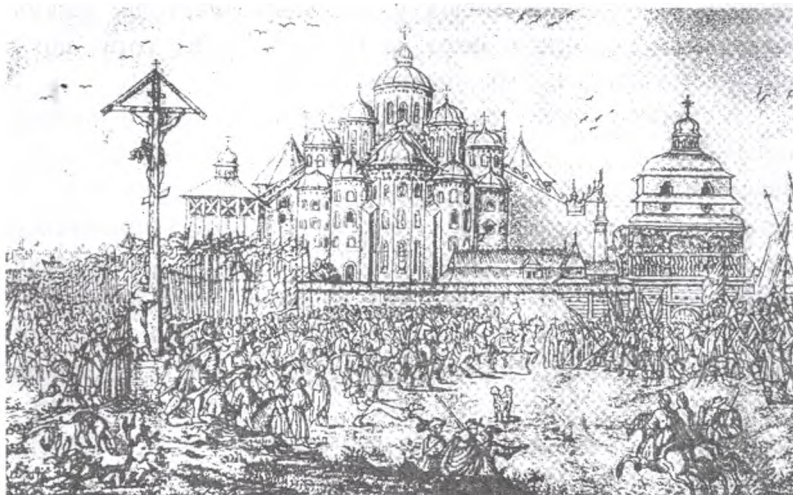

Маючи позитивний досвід у заселенні Фастова, біскуп сподівався поширити його на Старокиївську гору, що і виклав у трактаті, адресованому сейму.

Ю.Верещинський вважав за необхідне надати новому поселенню у Старому городищі усі пільги, якими користувався Поділ, в тому числі права вільного продажу вина та неоподаткованої торгівлі. Отже, Новий Київ у правовому та економічному відношенні мав копіювати королівське місто Києвоподол, але частина належала б біскупу. Розуміючи неможливість заселення Нового Києва власними силами, він пропонував примусово переселити сюди купців і ремісників з Польщі і сподівався у стислий термін довести число їх домів до 4 тисяч. Населення Києва в такому випадку мало б наближуватися до 20 тисяч чоловік. У здійсненні своїх намірів біскуп розраховував на підтримку уряду, котрий він намагався зацікавити яскравими описами успіхів та вигод від поширення католицизму в разі реалізації цього плану. Але сейм відхилив його проект і заселення Старого городища надалі відбувалося так само повільно, без будь-якого прискорення ззовні. Проект Верещинського був реалізований лише через 7 років із створенням Біскупського містечка, але і його історія довела помилковість подібних розрахунків на швидкий успіх.

Софійська слобода не зникла після 1586 р., як гадав М.Ф.Володимирський-Буданов. Про її існування і надалі свідчить скарга 1616 р. митрополичого намісника С.Садковського, що воєвода з митрополичого підданого Гришка, який мешкає у Софійській слободі, бере податки всупереч слобідським привілеям³⁸. Оскільки і Ю.Верещинський відзначає, що у 1594 р. загородники мешкають тут з дозволу митрополита і архімандрита, то очевидно ця територія, зберігаючи статусу слободи, була після подій 1586 р. знову повернута митрополиту.

За повідомленням Ф.Софоновича, у 1633 р. слобода, разом з Софійським собором і Десятинною церквою,

Софійський собор з малюнку А.Вестерфельда 1651 р.

були відібрані Володиславом IV від уніатів, до яких відійшли після 1596 р., і передані православному митрополиту П.Могилі³⁹. Софійську слободу і її вїта також згадує судовий позов уніатського митрополита В.Руцького до П.Могили, в якому досить чітко визначено її територію: «яко таж на слободу при тій церкві [Софії. – К.С.] і у валу коло міста подугом осагонною»⁴⁰.

Отже, слобода займала простір навколо Софійського собору у межах валів, насипаних Ярославом Мудрим. Це підтверджує й інформацію з скарги слобожан у 1586 р., що стовп з слобідськими привілеями був вкопаний «межи вали»⁴¹. Тобто між валами «граду Ярослава» і «граду Володимира». За лінією останніх у XVII ст. було зведено укріплення Андріївської частини Верхнього Києва. Цей стовп з хрестом і «свободами» навпроти Софії, як видно з малюнку А.Вестерфельда, достояв до 1651 р.

До початкової забудови слободи слід віднести велику вулицю зі щоденника М.Груневег, яка вела від

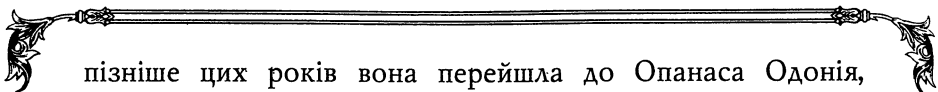
Софійського собору до Золотих воріт⁴². Її траса, скоріше за все, має бути близькою до сучасної Золотоворітської вулиці.

Загалом, давньоруська вулична планувальна структура у межах Старокиївської гори не була поновлена після розорення 1240 р. В цьому відношенні показовою є вулиця XI–XIII ст., виявлена археологічними дослідженнями 2001 р. у садибі на вул. Великій Житомирській, 20. Вона зафіксована на довжині 45 м. За напрямком співпадає з сучасною Великою Житомирською, але відстоїть від її траси на 20 м на північ, ближче до схилу гори. У трьох місцях давня вулиця прорізана котлованами будівель і господарських об'єктів другої половини XIII–XIV ст. Це свідчить, що відбудовуючи місто після 1240 р., мешканці не дотримувалися строго його старої вуличної структури. Не поновлювалася вона і у пізніший час, оскільки житла кінця XVII–XVIII ст. також прорізають цю давньоруську вулицю⁴³.

Завдяки виникненню Софійської слободи з кінця XVI ст. з джерел зникає термін Старе городище і починають використовуватися назви Софійська гора, Софійська слобода або просто Гора, як і у давньоруський час. Близько середини XVII ст., особливо після зведення тут фортеці, в обіг входить назва Верхній Київ, або Верхнє місто.

Зазначений позов В.Руцького також згадує і міщан Печерського монастиря, громада яких утворювала тут окрему юридику на чолі з власним війтом. Мешкали вони «за валом», поблизу Десятинної, Хрестовоздвиженської і Трьохсвятительської церкви⁴⁴.

Парафіяльні церкви Хрестовоздвиженська і Трьохсвятительська, вона ж Василівська, відігравали помітну роль у житті мешканців гори і мали порівняно великі земельні маєтки у місті. Список земель Хрестовоздвиженської церкви склав ще її священник Іван у 1533–1534 рр. Дещо

пізніше цих років вона перейшла до Опанаса Одонія, нащадки якого володіли нею до 1638 р.⁴⁵ У 1574 р. її священик Пилип Одоній отримав від підвоєводи В.Збразького ще й Трьохсвятительську церкву з усіма землями та підданими і з цього часу обидві церкви у майнових документах згадуються завжди разом⁴⁶.

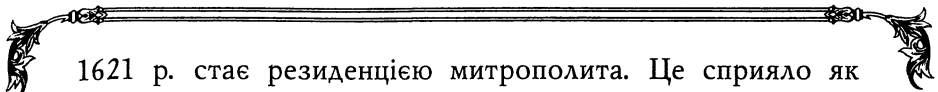
Обом церквам, крім ділянки навколо них, належали також нива від ручая Верхній Клов і до броду Соколий Ріг на Либіді, Хрещата долина, починаючи від сучасного майдану Незалежності і до Либіді, включаючи південно-східний схил Старокиївської гори від Ірининського яру та північний схил гори від церкви до Рождественського узвозу і сучасної Поштової площі. Обидві церкви володіли також нивами і озерами на лівому березі Дніпра⁴⁷.

Документи зазначають, що на землях Хрестовоздвиженської і Трьохсвятительської церков упродовж XVI ст. мешкали залежні від них люди – куничники, за що і платили Одоніям. Цікаво, що ці куничники жили на схилах гори поблизу обох церков ще у 1694 р.⁴⁸

Наявність жител на терасах Старокиївської гори зафіксована розкопками для давньоруського часу і пояснюється щільністю її забудови у цей період⁴⁹. Але збереження її аж до XVII ст., коли на горі було багато вільного місця, можна пояснити тільки якимись податковими пільгами, що їх надавали Одонії своїм куничникам. Про існування таких пільг свідчать активні зусилля Одоніїв по залученню на свої землі переселенців⁵⁰. Проте, враховуючи невелику площу ділянок на силах гори поблизу церков, кількість їх підданих тут не перевищувала десятка родин, згаданих царською грамотою 1694 р.

У 1640 р. Володислав IV підтвердив передачу обох церков та їх земель київському Братському монастирю, здійснену у 1638 р.⁵¹

Після відновлення у 1620 р. ієрархії православної церкви України Михайлівський Золотоверхий монастир з

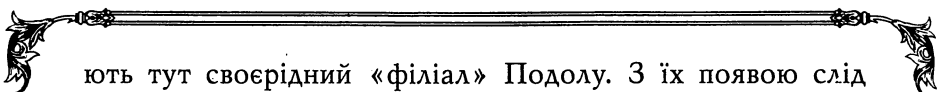

1621 р. стає резиденцією митрополита. Це сприяло як піднесенню монастиря, так і загальному збільшенню населення гори. Незабаром на його території був створений ще і жіночий Михайлівський Іоана Богослова монастир. У 1639 р. Володислав IV повернув Михайлівському монастирю його автономний статус за грамотою 1523 р., котрого той був позбавлений у 1613 р. при передачі уніатам⁵². Він також дозволив монастирю у 1646 р. відкрити шинок, з метою збільшення його статків⁵³. Проте залежне він монастиря населення, яке мешкало навколо нього, і на середину XVII ст. було нечисленним. Обнесений ровом і валом, монастир функціонував у цей час виключно як релігійний і політичний осередок Старокиївської гори⁵⁴.

Заснування П.Могилою у 1634 р. монастиря при Софійському соборі також сприяло збільшенню населення на Старокиївській горі⁵⁵. Близько середини XVII ст. Софійський монастир вже був обнесений дерев'яною стіною з надбрамною церквою, а у його садибі з'явилися митрополичі покої, хоча офіційною резиденцією митрополита у цей час залишався Печерський монастир⁵⁶.

На середину XVII ст. митрополиту належало на горі кілька шинків та ще по одному мали Михайлівський монастир і Трьохсвятительська церква⁵⁷. Залишки одного з таких шинків було розкопано на вул. Великій Житомирській, 2⁵⁸. Отже, після інциденту 1586 р. між мешканцями Софійської слободи і подолянами право торгівлі міцними напоями на горі було поступово надано близько середини 1630-х років місцевим церковним установам. Тим самим гора була вилучена з зони монопольного шинкування подолян. Проте це вже не загрожувало їх гаманцям, оскільки церква, як і подоляни, також сплачувала податок з цього прибуткового промислу.

З 1645 р. на південному схилі Старокиївської гори з'являються і садиби магістратських міщан, які утворю-

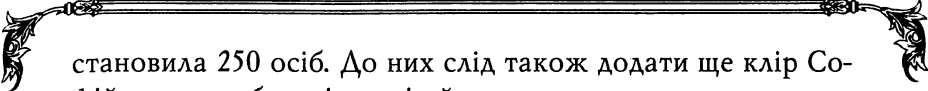

ють тут своєрідний «філіал» Подолу. З їх появою слід пов'язати і зведення на горі дерев'яної Троїцької церкви, зображення якої окремі дослідники вбачають на одному з малюнків 1651 р. Джерела нічого не повідомляють про час і обставини заснування цієї церкви, яка знаходилася на початку сучасної вул. А.Тарасової, але у 1730 р. вона вже вважалася давньою і ветхою, через що у 1731–1732 рр. її заново відбудували солдати київської фортеці.

Отже, якщо припустити, що Троїцька з'явилася тут незабаром після 1645 р. як парафіяльна церква окремого поселення магістратських міщан, то на 1730 р. її вік складав близько 90 років і вона дійсно повинна була вже «обветшати». На плані 1695 р. нижче неї, по схилу гори, зображено «слободи київських мешканців», але, за домовленістю 1654 р. між московськими воєводами і магістратом, подільські міщани не оселялися у фортеці, а могли мати тут лише комори для зберігання власного майна на випадок облоги. Відповідно, зображені на плані «слободи» могли виникнути лише раніше 1654 р. Їх розташування на південно-східному схилі Старокиївської гори також повністю узгоджується з інформацією М.Ф.Берлинського, що у 1645 р. магістрат отримав для заселення її південний схил.

Таким чином, з 1645 р. на півдні Старокиївської гори виникла ще одна окрема юрідика, підпорядкована магістрату.

На середину XVII ст. Старокиївська гора продовжувала залишатися конгломератом різних за розмірами і населенням церковних юрідик. Найбільшу площу і населення мала митрополіча Софійська слобода, назву якої почали використовувати для означення усієї гори. На жаль, чисельність її мешканців не відома. Якщо врахувати, що у 1594 р. тут мешкало кілька десятків «загородників», то можна обережно припустити, що на середину XVII ст. їх кількість зростає принаймні до 50 родин і

становила 250 осіб. До них слід також додати ще клір Софійського собору і ченців його невеличкого монастиря.

Північний край гори і тераси його схилу були розділені між Печерським монастирем та Хрестовоздвиженською і Трьохсвятительською церквами. Кількість мешканців в обох цих юридиках приблизно відома. У 1631 р. тут налічувалося 8 родин, залежних від Печерського монастиря, а на землях обох церков у 1694 р. таких було не більше десятка. Отже, на середину сторіччя тут мешкало не більше 100 осіб.

Михайлівський Золотоверхий монастир, якому належав окремих уступ гори, у 1628 р. мав 10 родин городників. Разом з ченцями і черницями обох Михайлівських монастирів населення цієї частини гори могло становити щонайбільше 100–150 осіб.

Принаймні 29 садиб плану 1695 р. можна віднести до дворів магістратських міщан. Попри усі вади плану і недоліки такого способу підрахунку, все ж таки припустимо, що і за 50 років до його створення магістратські міщани володіли тут 30–40 дворами, де мешкало 150–200 осіб. Тільки така, досить висока кількість мешканців, робила доцільним спорудження у цій окремій юридиці власної парафіяльної церкви св. Троїци.

Отже, на середину XVII ст. кількість населення Старокиївської гори суттєво зросла у порівнянні з XVI ст. і досягла близько 700–800 осіб. Збільшення населення призводило до зростання щільності забудови гори, а це створювало умови до просторового злиття її юридик у єдине ціле. Цей інтеграційний процес посилювався також відсутністю чітких меж між юридиками і сусідством з Подолом, більш розвинена соціально-економічна структура якого безпосередньо впливала на розвиток Старокиївської гори.

Щекавиця

Сьогодні назва Щекавиця застосовується виключно для означення гори, яка знаходиться на північ від вул. Глибочицької і тягнеться паралельно до неї зі сходу на захід. Такій локалізації Щекавиці для всіх часів слід завдячувати М.В.Закревському, деякі помилкові твердження котрого міцно засвоїла пізніша література.

Ще М.І.Петров висловив припущення, що від початку назва Щекавиця поширювалася на пасмо гір від сучасної Львівської площі і до Юрковиці, а у IX–X ст. щодо її окремих ділянок починають уживатися інші назви: місто Щека, або Жидівське місто, Олегова могила, Копирев кінець, Кудрявець, Щекавиця і Дорогожичі⁹⁹.

Це вірне і досить продуктивне для подальших досліджень припущення потребує певних хронологічних коректив. Подрібнення назви Щекавиця, очевидно, відбулося набагато пізніше, ніж вважав М.І.Петров, і не було остаточним, про що свідчить її використання джерелами XVI–XVII ст. для означення майже усього Лук'янівського плато.

Оскільки М.І.Петров для аргументації своєї думки використав з пізньосередньовічних джерел лише трактат Ю.Верещинського, то доцільно навести й інші свідоцтва.

Люстрація 1570 р. називає гору, на якій стоїть Софійський собор, Щекавицею і далі зазначає, що «гора Щекавиця обійшла немалу частину замку». Останній вираз навряд чи може бути застосований до сучасної Щекавиці. Наводячи перелік замкових башт, вона подає їх у такій послідовності: після двох башт біля Гродської брами, яка виходила на Андріївський узвіз, названо башту проти Спаської церкви Верхнього Києва, а далі йде «башта на Щекавицю», яка реально розташована навпроти Кудрявця, оскільки після неї названо Воєводську башту, котра знаходилася навпроти сучасної Щекавиці і Жит-

нього ринку⁶⁰. Отже, на Кудрявець і сусіднє нагір'я у 1570 р. ще поширювалася назва Щекавиця.

Межувальний акт 1602 р., який визначав володіння біскупа, також називає район Кудрявця Щекавицею⁶¹.

Жалувана грамота Сигізмунда III подільським міщанам на гору Щекавицю визначає її межі у 1619 р. так: «от Юркова ставка, потім в гору Щекавицю от Оболоння отираючись о грунт, о дім і острог біскупський, в кінець греблі, а от кінця греблі в ставок в долині Кудрявця, до самого Кудрявця, от кінця Кудрявця просто через діброву до борку Святошицького, по дорозі, яка йде з Білгородки до Києва, а дорогою йдучи до Києва, прийшовши у кінець долини Юркова ставка, в долині Юркова ставка, звідки починалася границя»⁶².

Юрков ставок, як відомо, знаходився між сучасними Щекавицею і Юрковицею. Виник він після зведення греблі на Юрковському ручаю, який і зараз збігає з Лисої гори, котра у грамоті також названа Щекавицею. Звідси починалася у грамоті межа, яка йшла далі по її схилах та сучасній Щекавиці, «отираючись» о Біскупщину, доходила до відомого ставка і млина у долині Кудрявця і за його течією підіймалася у гору, охоплюючи Кудрявець і значну частину Лук'янівки.

Показово, що у грамоті 1710 р. Петра I про землі, підконтрольні київському магістрату, є посилення на цю грамоту Сигізмунда III і знову наведено ті ж самі межі Щекавиці⁶³. Отже, на початку XVIII ст. назва Щекавиця використовувалася ще у широкому значенні і поширювалася на велику частину Лук'янівського плато.

Про це свідчить і межування 1701 р. Тоді виник конфлікт між магістратом і Кирилівським монастирем за ці землі, і міщани, посилаючись на грамоту 1619 р., провели межувальну комісію від Юрковського ручаю нагір'ям до Кудрявця, спустившись за його течією на Поділ. Під тиском доказів кирилівський ігумен був

змушений визнати, що оглянуті землі і є Щекавиця, яка належить магістрату⁶⁴.

У донесенні київського воєводи Д.Шерементєва про напад на місто Д.Виговського у 1658 р. повідомляється, що під час цих подій козацький полковник П.Єненок, приєднавшись до Виговського, також намагався штурмувати Верхньокиївську фортецю з Щекавиці⁶⁵. Проте це було б неможливим, якби полк Єненка справді знаходився б на сучасній Щекавиці, але цілком реально, якщо він намагався оволодіти Львівською брамою з боку Кудрявця.

Цікаво, що і сам М.В.Закревський, посилаючись на план Києва 1846 р., визначав сучасну йому Щекавицю як язик Лук'янівського плато⁶⁶. До того ж і назва Кудрявець застосовується до частини Щекавицького нагірного масиву лише з кінця ХІХ ст. У джерелах ХVІ–ХVІІІ ст. вона використовується тільки для означення річки, а сама гора звичайно називається Щекавицею. На плані Києва 1836 р. сучасний Кудрявець позначений як Волова гора.

Таке застосування назви Щекавиця у пізні середньовіччя є цілком зрозумілим. Окремі ділянки нагір'я з'єднані між собою, мають приблизно одну висоту і були в цей час майже незаселеним. Все це не створювало необхідності застосування щодо них самостійних назв. Нагірний масив сприймався як одне ціле.

Вірогідно, аналогічна ситуація мала місце і у давньоруський час, принаймні до ХІ ст., відколи, як свідчать археологічні дані, розпочалася інтенсивна забудова Кудрявця (Копирєвого кінця) і власне Щекавиці, що і призвело до диференціації назви. Цей процес не завершився повністю на середину ХІІІ ст., про що свідчить використання назви Щекавиця у широкому значенні в наступний час. Лише у ХVІІІ–ХІХ ст., у зв'язку із заселенням цієї території, відбувається повторна, після давньоруської, і вже остаточна, диференціація широкої назви Щекавиця на більш дробні.

Кудрявець на плані 1695 р.

(за авторською реконструкцією плану, здійсненою Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим, 1982 р.).

На жаль, це відкриття М.І.Петрова не було відповідно сприйнято свого часу, а надалі просто ігнорувалося. Лише В.К.Щероцький намагався його популяризувати у своєму «Путівнику»⁶⁷. Сьогодні, подібно до М.І.Петрова, до тих самих висновків щодо назви Щекавиця, ґрунтуючись виключно на давньоруських літописах, приходять і О.П.Толочко⁶⁸.

Назва Щекавиця у літературі міцно закріпилася виключно за місцевістю, яку їй відвів М.В.Закревський. Не виступаючи проти сучасного використання назви Щекавиця, яке вже має певну історичну традицію, вважаємо, що механічне його перенесення у часи раніше за XVIII ст. є неправомірним.

Слід також зазначити, що при врахуванні ідеї М.І.Петрова, локалізація Олегової могили П.Г.Лебединцевим на вул. Обсерваторній, 3 набуває більшої вагомості⁶⁹. Загалом, обидві концепції підкріплюють і перевіряють одна одну.

З Кудрявцем пов'язана і застаріла киевознавча легенда про існування тут окремого замку київського біскупа. Своім походженням вона зобов'язана М.Ф.Берлинському,

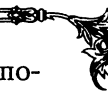

який вважав, що з кінця XV ст. тут існував замський палац київських митрополитів, незаконно захоплений у 1604 р. В нього її запозичують і дослівно повторюють Є.Болховітинов і М.О.Максимович, а надалі й наступні дослідники⁷⁰. Єдине, від чого всі вони відмовилися, це те, що замок існував з XV ст.

М.Ф.Берлинський навіть точно визначав місце розташування біскупського замку: на місці теперішнього архієрейського подвір'я, «де у давнину на цьому місці був біскупський замок чи дім, від якого залишки погребів ще помітні»⁷¹. Але він не наводить джерело своєї інформації, а лише непевно посилається на київські городські книги, які згоріли у 1811 р.

Джерелами XVI–XVIII ст. згадується лише біскупський замок, точніше дім або палац, під сучасною Щекавицею, а про існування другого на Кудрявці, або десь ще у Києві, не маємо навіть натяку. Отже, інформація М.Ф.Берлинського є єдиною відомістю про такий.

Вже один цей факт змушує ставитися з підозрою до твердження М.Ф.Берлинського. З іншого боку, існування водночас двох, розташованих майже поруч, біскупських «замків» суперечить тогочасним реаліям, та й сам Кудрявець перебував під владою біскупа К.Казимирського лише 17 років. Термін дуже малий, особливо якщо врахувати, що біскуп був тоді зайнятий боротьбою з магістратом, укріпленням власного містечка під Щекавицею, яке зазнавало нападів подільських міщан та зведенням мурованого домініканського костюлу. За таких умов будувати ще один «замочок» на пустирі за містом було просто недоцільно і обтяжливо.

Доводячи необхідність заснування біскупського містечка у межах залишків валів Копиревого кінця, Ю.Верещинський у 1595 р. вишукував найфантастичніші аргументи на користь того, що Кудрявець з давньоруського часу належав біскупам. Але він жодним словом не згадує

про існування тут біскупського замку чи, принаймні, поганенького будиночка, хоча зрозуміло, що такої нагоди він би не пропустив, коли б мав хоч якісь підстави.

Щодо руїн біскупського замку, які М.Ф.Берлинський бачив у митрополичому садку на Кудрявці, то вони належали іншій будові. На цьому місці у 1878 р. П.О.Лашкар'єв розкрив залишки кам'яної давньоруської церкви, які, за його спостереженнями, мали здійматися над поверхнею ще на рубежі XVIII–XIX ст.⁷² Саме їх бачив М.Ф.Берлинський і ототожнив з підвалами міфічного біскупського замку на Кудрявці.

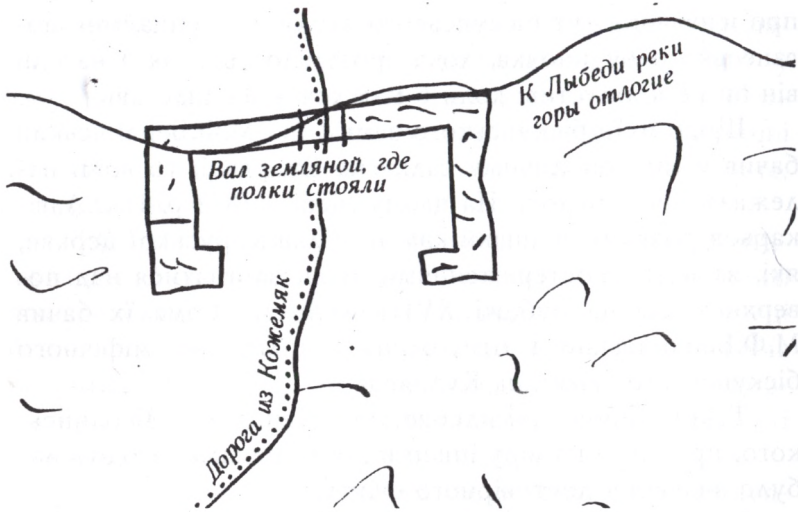
Таким чином, помилкове твердження М.Ф.Берлинського, прийняте на віру іншими дослідниками, згодом набуло значення достовірного факту.

У правовому відношенні Кудрявець, як і весь Щекавицький масив, вважався державною власністю і знаходився під наглядом замкових урядовців. Єдиний виняток тут становило поле за Пробитим валом, віддане у 1552 р. Михайлівському Золотоверхому монастирю⁷³.

Підтверджувальною грамотою монастирю у 1570 р. його межі визначалися так: «поле, за Пробитим валом, з правої сторони дороги, біля самого валу, і до Кудрявця, уверх Кудрявцем до долини Глибокої, від Глибокої долини у Либідь до Софійської долини, що йде в Либідь, Софійською долиною уверх самого валу»⁷⁴.

Досить важливою є локалізація Пробитого валу і визначення приналежності його до системи укріплень Верхнього Києва.

За розписами 1682 і 1700 рр. він знаходився на захід від лінії укріплень між Золотою і Львівською брамами нової фортеці, зведеної стрільцями після 1654 р., і не був зв'язаний з ними⁷⁵. Оскільки ці укріплення зводилися переважно на залишках валів, насипаних за Ярослава Мудрого, то Пробитий вал, відомий ще з початку XVI ст., мав належати якимсь іншим давньоруським укріпленням,

*Пробитий вал на плані 1695 р.
(за авторською реконструкцією плану, здійсненою
Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим, 1982 р.).*

а такими тут могли бути лише укріплення Копирева кінця.

Існування останніх, як і сама локалізація Копирева кінця, тривалий час були питанням проблематичним. Лише завдяки археологічним дослідженням локалізація його на Кудрявці в межах сучасних вулиць Смирнова-Ласточкина, Кудрявської, початку Вознесенського узвозу та Нестерівського і Киянівського провулків стала вже фактом загально визнаним⁷⁶. Укріплення цього району давньоруського Києва представляли собою окрему складну систему ровів і валів, котрі неодноразово вдавалося виявити розкопками⁷⁷.

Вали укріплення Копиревого кінця височили на Кудрявці ще на початку XVII ст. Про них неодноразово згадує Ю.Верещинський. Межувальний акт 1602 р. також повідомляє про давній валок, що проходив біля р. Кудрявця, на якому було зведено кілька халуп⁷⁸.

Подібні будівлі на валу відкриті у 1996 р. розкопками на вул. Стрітенській, 10. Тут виявлено 5 жител XII–XIII і XVIII ст., які були зведені на валу, що втратив своє оборонне призначення ще в XI ст.⁷⁹

Отже, Пробитий вал також належав до системи за-непалих у XVI–XVII ст. укріплень Копиревого кінця. Проіснував він досить довго. Останній раз згадується у 1710 р., у зв'язку з тим, що на дорозі, яка проходила крізь нього, митрополичі люди незаконно збирали проїзне мито з подолян⁸⁰.

У 1895 р. в наукових колах Києва спалахнула жвава дискусія з приводу ліквідації залишків валу в районі вул. Обсерваторної і Підвального провулку. Спостереження за цими роботами вів Т.В.Кибальчич, який зафіксував у розрізі валу прошарок гумусу, що розділяв його на дві частини. На підставі цього він зробив цілком правильний висновок, що вал складається з двох частин, насипаних у різний час. Пізнішу, верхню частину валу, він датував часами Ярослава Мудрого, а нижню – ранішу, відніс до давнішого городища⁸¹.

Проти такого датування валу виступили В.І.Щербина і В.Б.Антонович. В.І.Щербина вважав, що знесений вал і є Пробитий вал і саме його, під назвою «Вал земляной, где полки стояли», зображено на плані 1695 р. на захід від Львівської брами. Він пов'язував зведення валу з невідомими давніми литовськими укріпленнями або з не менш міфічним біскупським замком Кудрявця⁸².

В.Б.Антонович взагалі поставив під сумнів здатність Т.В.Кибальчича розібратися у стратиграфії валу і безапеляційно відніс його до мініховських укріплень 1736 р. Припущення В.І.Щербини ним також відхилялись⁸³.

Але з висновками В.Б.Антоновича можна погодитись лише частково. Т.В.Кибальчич цілком правильно зафіксував, що вал складався з двох різночасових насипів, але датував їх невірно. Нижній насип повинен був належати

укріпленням Копирева кінця, а верхній, дійсно, слід віднести до 1736 р. Це підтверджується і тим фактом, що у 1710 р. Пробитий вал ще мав добру збереженість, чим, ймовірно, і скористався Мініх, як це він робив скрізь по Києву. Завдяки цьому вал чудово зберігся до кінця ХІХ ст.

До честі Т.В.Кибальчича слід зазначити, що він досить ретельно дослідив вал і навіть зафіксував, що той перекрив інші археологічні об'єкти, вірогідно, господарські ями, де була знайдена ліпна кераміка та кістки тварин. Отже, вал був насипаний на місці більш раннього поселення. На жаль, та кераміка лишилася невизначеною, але припустимо, що її слід віднести до ІІІ тис. до нашої ери, оскільки територія від Львівської площі та далі на захід зайнята великим поселенням трипільської археологічної культури⁸⁴. На таку думку наводять і знахідки Т.В.Кибальчичем орнаментованих глиняних прясел, характерних для трипільської культури, які він помилково визначив як глиняні намистини. Цілком логічно, що укріплення Копирева кінця, які виникли тут в ХІ ст., перекрили давніше трипільське поселення. Т.В.Кибальчичу не можна поставити у провину, що він не зміг продатувати знайдену кераміку, оскільки В.В.Хвойка відкрив трипільську культуру трьома роками пізніше.

Припущення В.І.Щербини, що знесений вал і є Пробитий вал, і саме його зображено на плані 1695 р. на захід від Львівської брами, підтримав М.І.Петров, котрий вважав, що отвір у валі на плані 1695 р., крізь який йде дорога з Подолу на гору і далі до Либіді, і є та сама пробоїна, завдяки якій вал отримав свою назву⁸⁵.

Щодо походження назви, то її слід пов'язати з 1240 р., коли Батий пороками пробив міські укріплення і оволодів Києвом⁸⁶. Безумовно, відразу постає проблема локалізації Лядських воріт, але ні до Батия, ні після нього стінобитні машини для штурму Києва не використовувалися⁸⁷.

За грамотою 1570 р., поле Михайлівського монастиря починалося за Пробитим валом і тяглося від нього далі вздовж дороги до Либіді. Ця давня дорога, де у 1710 р. намагалися брати мито, і зображена на плані 1695 р., як така, що виходить з окремих укріплень на заході від Львівської брами. Їх положення на плані також цілком узгоджується з описами Пробитого валу 1682 і 1700 рр. Отже, вони і є зображенням Пробитого валу, а вал, зрительний у 1895 р., цілком міг становити якусь їх частину.

Територія Щекавицького нагірного масиву, за винятком володінь Михайлівського Золотоверхого монастиря, вже з XVI ст. віддавалася замковим урядом у тимчасове користування подолянам, які тримали тут садки і городи.

Так, у 1552 р. на Щекавиці знаходилася замкова винниця і вирощувався виноград⁸⁸. У 1581 р. київському протопопу Івану Михайловичу на Щекавиці були надані поле і сіножать, яку 1585 р. передали кравецькому, кушнірському і ковальському цехам⁸⁹. Але сьогодні напевно не можна визначити, стосуються ці повідомлення власне сучасної Щекавиці чи усього Щекавицького масиву.

За межуванням 1602 р., значна частина масиву, від Юрковиці до Кудрявця, була зайнята городами. Один з них – Сошковий, знаходився у верхів'ях річки Кудрявця. Розташовані тут на валу халупи, скоріше за все, належали городникам⁹⁰.

На початку XVII ст. на Кудрявці знаходилися: два садки війта В.Ходики, нивки бургомістра В.Черевчя, віддані ним у 1602 р. Михайлівському монастирю, та «плац, городи пусті і оселі коло криниці Солонця до Пробитого валу», які перейшли у 1607 р. до С.Вигури, як замкового городничого⁹¹.

З 1602 до 1619 рр. значна частина Щекавицького масиву перебувала в умовному держанні біскупа, але у 1619 р. Сигізмундом III передав її для заселення магістрату. Проте, через ненадійність цього королівського

дарунку, вона так і залишилась незаселеною і використовувалася виключно як міська сільськогосподарська зона. Навіть план 1695 р. фіксує тут лише окремі хутори, розкидані по всьому нагір'ю.

Слід також зазначити, що занепалі давньоруські храми Копиревого кінця, а їх, завдяки археологам, відомо вже чотири, використовувалися, подібно до церков Старого городища, як своєрідний поклад будівельних матеріалів.

РОЗДІЛ IV. ПЕЧЕРСЬК ТА ОКОЛИЦІ

Ще у X–XIII ст. Печерськ і прилеглі до нього місцевості: Видубичі, Звіринець, Угорське і Клов, сформувалися як південна околиця Києва, зайнята замиськими княжими дворами і монастирями. Просторова віддаленість та юридична відокремленість цих районів від Подолу, головного ядра міста XVI – першої половини XVII ст., визначила досить своєрідний статус їх у структурі міського простору тогочасного Києва. Провідна роль у формуванні південної околиці Києва належала Печерському містечку, центром якого був Печерський монастир.

Північна околиця Києва, яка охоплювала Оболонь, котра починалася відразу за укріпленнями Подолу, та прилегла до неї нагір'я, де з XII ст. розташовувався Кирилівський монастир, залишалася в цей час майже незаселеною і функціонувала виключно у якості приміської сільськогосподарської зони. Аналогічну роль відігравали також острови Дніпра і його лівобережжя.

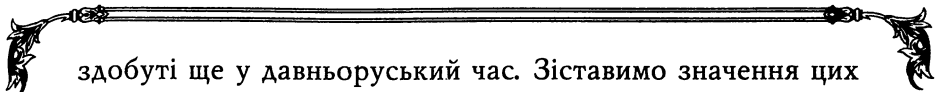
Печерське містечко

У 1051 р. біля Києва, на невеличкій терасі стрімкого схилу правого берега Дніпра, виник монастир, якому судилось у майбутньому здобути світову славу. Печери, з яких він починався, дали з часом назву не тільки самому монастирю і поселенню навколо нього, але й усьому нагір'ю, на східному краю котрого розмістився монастир.

Печерське нагір'я займає значний простір від Дніпра до Хрещатого яру і долини р. Либідь. Його площа – понад 5 кв. км. У давнину схили нагір'я прорізалися багатьма ярами, які частково збереглися й до нашого часу. Великий яр з Неводницьким ручаєм, у гирлі якого знаходився монастирський перевіз через Дніпро, відокремлював нагір'я на півдні від Звіринецької гори і її надзапальної тераси – Видубичів. На півночі нагір'я відділялося глибоким яром від Угорського урочища, а дещо далі на захід знову починався інший яр, де протікав доплив Либіді – Кловський ручай, що складався з двох потоків. Від Подолу Печерське містечко знаходилося на відстані 3,5 км. Порівняно недалеко, але достатньо, щоб на той час вважалося окремим населеним пунктом.

Деякий час побутувала думка, що після Батієвої навали монастир перебував у занепаді до середини XV ст. Проте той факт, що у 1399 р. хан Тимур-Кутулак, осадивши Київ, взяв з нього викуп у 1000 рублів, а з Печерського монастиря, як з окремого містечка, ще 30 рублів, аж ніяк не створює враження про його занепад. Численні знахідки скарбів і монет також доводять, що у XV ст. Печерське містечко було осередком жвавої торгівлі, а монастир перебував на стадії економічного піднесення¹.

Фактично він ніколи на тривалий час не припиняв свого функціонування. Значною мірою тому сприяли не тільки і не стільки його чималі матеріальні статки, як слава провідного монастиря і взірця для усієї Русі,

здобуті ще у давньоруський час. Зіставимо значення цих факторів.

З численних монастирів Києва після 1240 р. остаточно змогли відновитися лише п'ять. Як не дивно, але майже усі вони розташовані на периферії давньоруського Києва. Печерський, Видубицький і Пустинно-Микільський знаходяться на південній околиці, а Кирилівський – на північній. Михалівський Золотоверхий – єдиний з багатьох монастирів Верхнього міста, який поновив свою діяльність, але й він ще на початку XVI ст. знаходився у запустілому Старому городищі. Отже, необхідною умовою відродження була наявність вільних і придатних для сільського господарства прилеглих до монастиря земель. Скрізь бачимо навколо них оброблені залежним населенням ниви. Навіть Михайлівський Золотоверхий розробляє найближчі ділянки за Пробитим валом і у Хрещатому яру, оскільки насичена цеглою земля Старого городища була непридатна для рільництва.

Отже, організація монастирем власного сільського господарства, яке принаймні забезпечувало необхідний мінімум для існування братії, ставала найпершою запорукою його відродження. Там, де це вдавалося хоч якось налагодити, вдавалося відновити і сам монастир. Але для інтенсивного розвитку тільки цього було недостатньо. Потрібні були кошти, залучені ззовні. А тут можливості досить різнилися. Найкращі мав Печерський монастир, що й забезпечило його швидке піднесення на тлі сусідів, які ще досить довго ледь жевріли, спираючись виключно на мізерну базу власного господарства.

На відміну від інших київських монастирів, заснованих як отчини окремих князівських родин, Печерський виник з ініціативи ченців-відлюдників і це створило йому репутацію монастиря, де справді чтуть слово боже і статут, а не шукають користі. Цей ореол істинної віри і демократичності робив монастир популярним серед

широких мас населення далеко за межами Києва, який сам вважався витокom християнства на Русі. Тому здійснити паломництво до монастиря було важливо для кожного набожного православного, а бути похованим у ньому вважалося великою честю. Внаслідок цього Успенський собор монастиря стає усипальницею багатьох аристократичних родин. Тут покоїлися усі київські удільні князі, починаючи з Володимира Ольгердовича, князь Скиргайло, князі Острозькі та багато інших. Прощільність поховань у соборі свідчить той факт, що одна з надгробних плит, згідно написів, була використана двічі: у 1516 і 1560 рр.²

За соціальним станом похованих він нагадує місцевий варіант Архангельського собору московського кремля, який слугував усипальницею царів і митрополитів. І це не проходило безслідно для монастиря. Князі Олельковичі ремонтували його власним коштом та загалом, збільшувалися приношення за спокій померлих, не тільки грошові, але й у вигляді земельних угідь³.

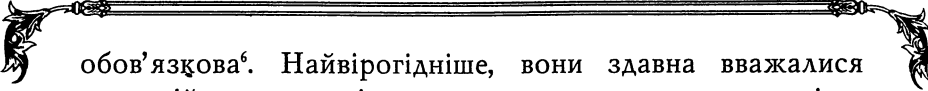
Ці надходження зробили Печерський монастир найбільшим землевласником серед православних монастирів Речі Посполитої. Так, за описами монастирських маєтностей у 1593 р., йому належали: два містечка – Радомишль і Васильків, 50 сіл, 15 селищ і багато сільськогосподарських і промислових угідь⁴.

Безпосередньо у Києві він володів майже усім Печерським нагір'ям і частиною земель між Хрещатим яром і Кловським ручаєм. У 1517 р. він передав Пустинно-Микільському монастирю Довгу ниву, замість якої отримав дві замкові ниви вздовж дороги з монастиря до Либіді⁵.

Зазначимо, що жодної жалуваної грамоти монастирю на Печерське нагір'я, за винятком прилибідських нивок 1517 р., не відомо. Не має посилань на такі й у опису монастирського майна 1554 р. та пізніших, хоча подібні посилання для цієї категорії документів – рід

Печерськ і частина Києва на плані 1638 р.

обов'язкова⁶. Найвірогідніше, вони здавна вважалися традиційними володіннями монастиря, грамоти на які не збереглися, що й зумовлювало відсутність необхідних посилянь на них «по умовчання».

Правовий статус монастиря визначала жалувана грамота Сигізмунда I від 1522 р., підтверджена Сигізмундом III Августом у 1551 і 1570 рр.⁷ Вони звільняли монастир від звітності перед митрополитом і воєводою. Цими грамотами навіть суворо визначалася кількість приїздів воєводи до монастиря, аби запобігти несанкціонованих вимог «приношень» від братії.

За монастирським статутом, визнаним і підтвердженим королями, монастирем управляла рада соборних старців (старша братія), яка обирала архімандрита, котрого затверджував король.

Грамоти 1522, 1551 і 1570 рр. також надавали поселенню при монастирі статус привілейованого приватно-власницького містечка, мешканці якого звільнялися від юрисдикції воєводи і стацій послам та урядовцям, а монастир мав монопольне право тримати тут шинки, що було головною ознакою містечка у XVI–XVII ст. Як власник окремої юридики, монастир також був зобов'язаний виставляти 10 вершників у випадку військових дій⁸.

Ймовірно, що у XVI ст. монастир мав і певні торгові привілеї, про що свідчить королівська грамота 1595 р. урядовцям Великого князівства Литовського, яка зобов'язувала їх пропускати безмитно монастирські транспорти з припасами, призначеними для споживання ченцям⁹. В цьому відношенні монастир користувався тими ж правами, що і шляхта, яка мала право безмитного провозу товарів для власної потреби, на підтвердження чого досить було лише зробити відповідну заяву на митниці¹⁰. Шляхта, за певну платню, дозволяла купцям провозити під своєю егідою в такий спосіб власні товари. Можливо, що до подібних операцій вдавалася і монастирська братія.

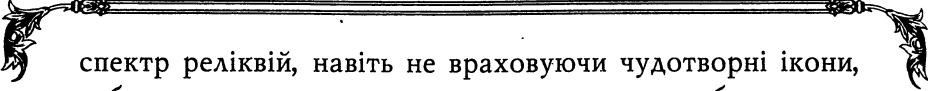

Печерськ на малюнку А.Вестерфельда 1651 р.

Значні фінансові ресурси, привілейований статус і функціонування в якості великого паломницького центру – все це надавало Печерському монастирю таких можливостей у господарському освоєнні довколишньої території, яких не мав жодний київський монастир.

Вже О.Гваньїні і С.Сарницький повідомляють про прийшлих богомольців як помітне явище у житті монастиря наприкінці XVI ст.¹¹ На відміну від більшості українських монастирів, де головними об'єктами паломництва були храмові ікони та якась поодинокі реліквія, його можливості і тут залишалися неперевершеними.

Перш за все привертала увагу своєю незвичайністю, таємничістю і давньою історією монастирські печери, у яких ченці виганяли з хворих бісів, а розташовані тут нетлінні мощі 103 святих і мироточиві голови були унікальними об'єктами поклоніння, які викликали інтерес не тільки в православних, але й у представників інших віросповідань. З часом і надгробки Успенського собору перетворилися на об'єкти паломництва. Такий широкий

спектр реліквій, навіть не враховуючи чудотворні ікони, забезпечував монастирю, незважаючи на слабку розвиненість тогочасних засобів комунікації, значний постійний доплив паломників і відвідувачів.

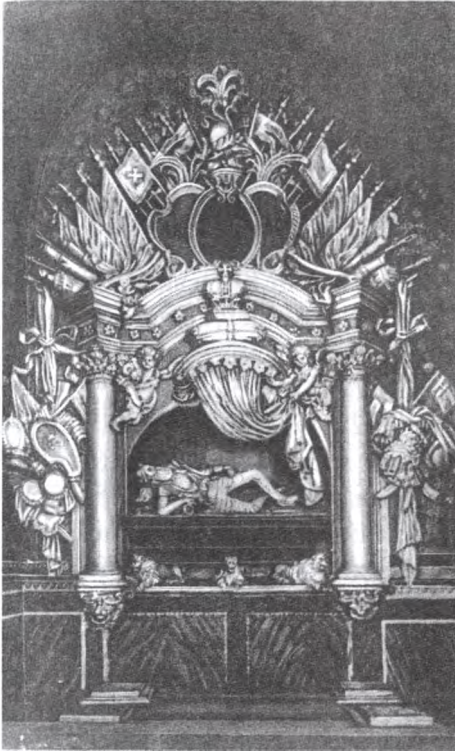
Це приносило не тільки вагомі прямі надходження від пожертвувань, – католику М.Груневегу огляд печер і Успенського собору обійшовся майже у 4 гроша¹², що становило половину податку з городу, але й дозволило відкрити при монастирі гостинний двір, лікарню, аптеку і будинок для гостей – тобто створити, у сучасному розумінні, інфраструктуру для туризму.

Вагомим кроком у цьому напрямку було відкриття власної друкарні. Початок її роботи, звичайно, пов'язується з видання у 1616 р. архімандритом Є.Плетенецьким «Часослова». Але В.О.Харламов остаточно довів, що друкарня виникла значно раніше, близько 1533 р., після того, як у 1531 р. К.І.Острозький подарував її обладнання монастирю, а Плетенецький лише «здув пил» з нього після простою, що влучно і відзначено в його епітафії¹³. Після 1616 р. тут друкувалася не тільки церковнослужебна і полемічна література, але й повчально-релігійні листки, розраховані на широке поширення серед паломників. Найдавніші відомі їх взірці датуються 1626 р.¹⁴

Ця діяльність монастиря не тільки приносила йому чималі прибутки від паломників, але й сприяла залученню переселенців до Печерського містечка.

Населення, пов'язане своєю виробничою діяльністю з монастирем, існувало тут здавна. Перший, відомий на сьогодні, докладний його опис наводить люстрація 1552 р. Тоді біля монастиря мешкало 18 селянських родин, з яких він збирав річний чинш (податок) у 156 грошей, 14 родин, які обслуговували монастир, і 10 бояр, зобов'язаних йому військовою службою¹⁵.

У 1570-х роках населення Печерського містечка помітно зросло. У 1571 р. тут вже нараховувалося 78 домів

*Надгробок К.Острозького
в Успенському соборі.*

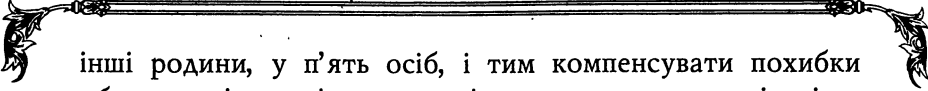
ка, яке мало ще й власне передмістя, і це за умов, що чотири роки тому тут нараховувалося 125 дворів.

Незважаючи на усю неточність демографічних обчислень за умов такого стану збереженості і якості джерел, все ж таки можна встановити приблизну кількість населення Печерського містечка у другій половині XVI ст.

За означеними описами маємо у 1552 р. – 42 двори, у 1571 р. – 163 повноцінні двори і 35 з убогими, підкоморниками і вдовами, 1577 р. – 135 дворів і 6 гультяїв. Якщо припустити, що убогі, вдови і підкоморники мали, як і

людей монастирських, 16 бояр, 69 городників, 10 «людей убогих», 21 підкоморник і 4 вдови¹⁶. Реєстр 1577 р. фіксує тут 16 «димів», 69 городників, які платять по 6 грошей, 50 городників, які платять по 4 гроша, і 6 гультяїв¹⁷.

Дуже побіжний реєстр 1581 р. зазначає у містечку лише 26 городників і ще 8 «осілих домів» та 9 городників на передмісті¹⁸. Його дані явно не повні, оскільки важко уявити, що 26 городників склали усе населення Печерського містечка.

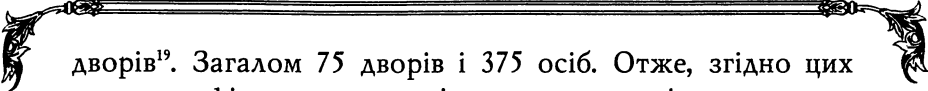

інші родини, у п'ять осіб, і тим компенсувати похибки обчислень і недоліки переписів, за якими реальна кількість населення може бути тільки більшою, але не меншою, оскільки хтось до них так і не потрапив, то отримуємо наступну картину. У 1552 р. населення Печерського містечка (без ченців) складало – 210 осіб, у 1571 р. – 990, у 1577 р. – 705 осіб. Для 1577 р. слід залучити, вірогідно, ще й 16 бояр, зафіксованих у 1571 р., оскільки на цей час вони за прикладом інших бояр і землян Київського воєводства вже дістали шляхетства і перепису, відповідно, не підлягали. Отже, кількість мешканців містечка у 1577 р. мала становити принаймні 785 осіб.

Якщо зіставити дані за 1552 і 1571 рр., то слід визнати, що населення Печерського містечка, як і Подолу, за цей час зросло у 4 рази. Проте реальні темпи росту містечка скоріше за все були дещо скромнішими, оскільки до люстрації 1552 р. не потрапили підкоморники та деякі інші категорії населення. До того ж і перепис приватновласницького містечка вівся не так ретельно, як Подолу, котрий належав королю і мешканців якого названо поіменно. Подібна ситуація спостерігається і у Старому городищі, де мешканців взагалі не порахували, оскільки вони були людьми митрополита, хоча люстрація їх згадує неодноразово.

Найбільш докладним є тариф 1571 р., складений безпосередньо після Люблінської унії, коли для польської корони було важливо реально встановити, що ж саме вона отримала від Великого князівства Литовського. Обчислення за його даними дають майже тисячу осіб, як мешканців Печерського містечка. Ця цифра є реальним мінімумом.

Складений через десять років тариф 1581 р. зазначає тут лише 41 двір і населення, відповідно, становить 205 осіб. Тариф 1628 р. нараховує 10 дворів, 33 городники, 2 ремісники, 20 «людей убогих» та ще 10 інших

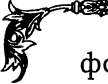

дворів¹⁹. Загалом 75 дворів і 375 осіб. Отже, згідно цих двох тарифів, населення містечка почало різко скорочуватися після 1571 р., хоча все мало відбуватися навпаки. Київ у цей час не зазнавав ворожих облог, розорень і епідемії. Його населення, виходячи з даних щодо Подолу, у цей час зростало, як і абсолютної більшості міст і містечок Наддніпрянщини. Пояснення цього протиріччя криється у специфіці укладання самих тарифів і реального порядку збору податків за ними. Ця проблема вже неодноразово розглядалися у польській та вітчизняній літературі. Стислий узагальнюючий огляд історіографії питання наводиться у статті М.Г.Крикуна²⁰. Слід також враховувати, що чисельність мешканців приватновласницьких слобод взагалі дуже побіжно фіксувалася податковими реєстрами.

Така слобода існувала і у Печерському містечку. Знаходилася вона, за планом О.Кальнофойського, на Берестові. Отже, дані обох зазначених тарифів досить далекі від реального стану речей і кількість населення містечка на початок XVII ст. за ними визначити неможливо.

Архідиякон П.Алеппський, який супроводжував у 1653 р. свого батька, антіохійського патріарха Макарія, до Москви, вражений значними розмірами Печерського містечка, відзначив, що тут знаходиться 4–5 тис. домів²¹. На відміну від військового інженера Г.Боплана, його свідчення взагалі страждають кількісними перебільшеннями і наведене – не виняток. І хоча воно спростовує повідомлення тарифів 1581 і 1628 рр. про зменшення населення у містечку і доводить, що Печерськ помітно не постраждав від дев'ятикратного переходу Києва з рук в руки під час військових дій 1648–1651 рр., але не дозволяє визначити кількість його мешканців на середину XVII ст.

Залучення для вирішення цієї проблеми досить точних повідомлень початку XVIII ст. про кількість виселених з Печерського містечка у зв'язку з будівництвом

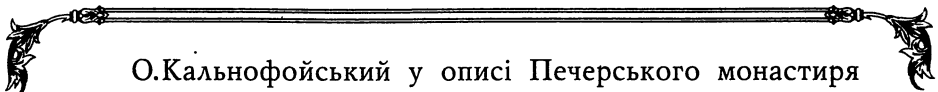

фортеці є не коректним, оскільки вони відображають ситуацію розвитку містечка за інших соціальних умов, хоча і близькі за часом.

Отже, єдиною реальною цифрою щодо населення Печерського містечка є дані 1571 р. – тисяча осіб. Логічно, що надалі кількість його населення поступово зростала, але як швидко, – це навряд чи вдасться встановити найближчим часом. Отже, його чисельність можна визначити лише гіпотетично. Якщо вважати, що за 80 років після 1571 р. воно зросло принаймні на 50%, то на середину XVII ст. населення містечка мало складати близько 1,5 тис. осіб. Ця цифра близька і до результатів обчислень, отриманих вище при визначенні чисельності мешканців Подолу за повідомленням люстрації 1622 р. про 1750 домів різної юрисдикції у всьому Києві. Згідно нього, кількість постійних мешканців мала складати 8750 осіб. З них близько 7 тис. мешкали на Подолі. Отже, на долю Печерського містечка, малозаселеного Старого городища та інших дрібних юридик лишається 1750–2000 осіб. Понад тисяча з них мешкала з 1571 р. саме у Печерському містечку, яке на той час було другим, після Подолу, осередком концентрації населення на території Києва.

Але за межами цієї тисячі залишилися ті, хто не потрапляв до податкових реєстрів: ченці, жебраки, козаки, різні заробітчани і богомольці, які надовго затрималися у містечку.

Дані про чисельність братії Печерського монастиря на цей час відсутні. Відомо лише, що у 1624 р. акт обрання архімандритом З.Копистенського підписало 22 ченця, а за усю неписьменну братію розписався економ Тарасій²². П.Алеппський називає цифру у 500 чоловік до епідемії і 200 після неї, але довіряти йому у таких питаннях складно. Проте визначити чисельність братії можна за кількістю житлових приміщень у монастирі.

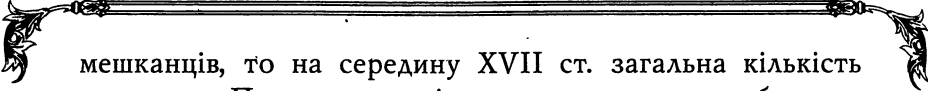
О.Кальнофойський у описі Печерського монастиря зазначає, що на 1638 р. тут існувало 45 житлових келій, 4 старі, будинок архімандрита і окреме приміщення для іноків²³. Інших житлових приміщень у монастирі не було. Скоріше за все, що у кожній келії мешкало принаймні два ченці і лише соборні старці проживали одноосібно. Отже, печерська братія у 1638 р. мала складати близько 100–150 осіб. Цифра досить висока для тогочасного українського монастиря, але цілком реальна.

Для порівняння зазначимо, що у 1675–1676 рр., коли населення міста взагалі різко скоротилося внаслідок війн та епідемій, у Печерському монастирі налічувалося, без служок, 45 чоловік братії²⁴.

Чисельність черниць Вознесенського жіночого монастиря називає Г.Боплан, який вважав, що їх тут близько сотні. Але оскільки він користувався у цьому випадку непрямыми даними, то наведена цифра, скоріше за все, є перебільшенням. Отже, у 1638–1640 рр. у монастирях Печерського містечка мало проживати близько 200–250 ченців і черниць.

Чисельність жебраків, затримавшихся хворих богомольців, козаків та інших ніякому обчисленню не піддається. Щодо козаків, то маємо лише скупі відомості про їх безпосередню участь у боротьбі печерських архімандритів з уніатами. Саме вони з монастирських стін обстрілювали судових виконавців, коли архімандрит Никифор Тур відмовився підкоритися рішенням суду і передати майно монастиря уніатам. Вірогідно, вони приймали й участь у неодноразових нападах на Видубицький монастир, захоплений уніатами, а згодом допомогли П.Могилі відібрати в останніх Софійський собор і Пустинно-Микільський монастир²⁵.

Припустимо, що сукупна кількість цих мешканців містечка становила постійно мінімум 100–150 осіб. Якщо їх та 200–250 ченців і черниць додати до 1,5 тис. інших

мешканців, то на середину XVII ст. загальна кількість населення Печерського містечка мала складати близько 2 тис. осіб. Для тогочасної України за кількістю населення і його соціальним складом воно дійсно було великим містечком, і не дивно, що й справило таке враження на П.Алеппського.

Містечком називають його не тільки мандрівники, але й офіційні документи XVII ст. Лише М.Груневег, звиклий до зовнішнього вигляду вулиць міст Польщі і Німеччини, визначив його у 1584 р. як «гарне велике село», але й він був вражений наявністю на дерев'яній дзвіниці монастиря годинника, що «в тому краю вже дивина»²⁶.

Від поселень, що звичайно виникали при монастирях, Печерське містечко відрізнялося не тільки більш численним населенням, помітний відсоток якого складало духівництво, торговці, ремісники і різні особи «вільних професій», але й великою площею і наявністю двох систем укріплень.

За розписом 1682 р. периметр укріплень Печерського містечка, зміцнених у 1679 р. гетьманом Самойловичем, становив 1313 саженив і вони охоплювали площу понад 45 га. На середину XVII ст. територія містечка, вірогідно, була дещо менше. Цікаво, що на плані 1695 р., за східною лінією цих укріплень, майже паралельно їм проходить «старожитний валок», який, скоріше за все, є залишками попередніх укріплень, можливо, ще давньоруського часу.

Розвиненою була і внутрішня просторова структура містечка. Ядро її, за планом 1638 р., становив Печерський монастир, обнесений дерев'яним частоколом, за яким знаходилися: Успенський собор, дві дзвіниці, друкарня, бібліотека, митрополичі покої, великий будинок для гостей, лікарняне подвір'я, численні господарські споруди, приміщення для ремісників і чернечі келії. Парадний в'їзд вів через муровану Троїцьку браму, зведену

ще у 1106–1108 рр., до соборної площі перед храмом Успіння Богородиці.

Навпроти Троїцької брами розміщувався жіночий Вознесенський монастир, який мав власну огорожу. З півдня від Троїцької брами знаходилася ринкова площа містечка, де підносилися Феодосіївська і Воскресенська церкви. Загалом, у містечку ще в 1584 р. існувало чотири церкви²⁷. Перелік їх подає розпис 1682 р.: Феодосія Печерського, Воскресенська, Різдва Христа на Виноградному городі і Св. Параскевни²⁸. Усі вони, крім останньої, є на плані 1695 р. Замість неї, четверта церква плану названа П'ятницькою. Наявність у містечку чотирьох церков, три з яких достовірно функціонували як парафіяльні, також свідчить про численність населення містечка. Далеко не кожне тогочасне українське містечко мало таку кількість церков.

На півночі, за укріпленнями містечка, від Спаської церкви на Берестові починалася слобода, яка становила його передмістя, відоме ще з 1581 р. За планом 1638 р. і розписом 1682 р. воно доходило до яру біля Пустинно-Микільського монастиря. Після Брестської церковної унії 1596 р. передмістя відійшло до маєтностей уніатського митрополита. У 1631 р. П.Могилі вдалося повернути «Спаський кут з церквою мурованою» під юрисдикцію Печерського монастиря, уступивши за це уніатам монастирські землі у Старому городищі²⁹.

Спаська церква, можливо, зоставалася діючою впродовж усього часу, хоча і перебувала, за свідченням О.Кальнофойського, у занедбаному стані. Ф.Л.Ернст навіть припускав, що вона ремонтувалася Омельковичами³⁰. П.Могила відреставрував церкву, і у 1644 р. її розписали грецькі майстри³¹. Розкопками 1991 р. з південного боку від церкви було відкрито її кладовище. У кишені каптану одного з похованих знайдено монету – польський півторагрошовик 1627 р. доброї збереженості. Ця знахідка

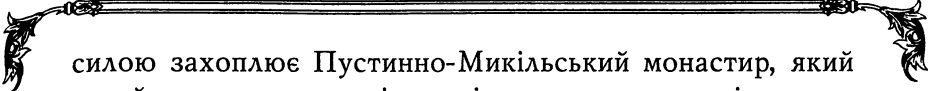
свідчить, що на середину XVII ст. вона функціонувала як парафіяльна церква Печерського передмістя.

Під час розкопок 1989 р. на Берестові також відкрито залишки корчми, функціонування якої, за знахідками монет, визначається другою чвертю – серединою XVII ст.³² Це відкриття є матеріальним підтвердження факту наявності в монастиря права виробництва і продажу спиртових напоїв, про що згадують і документи. Показово, що у Речі Посполитій це право вважалося обов'язковим атрибутом міського статусу населеного пункту.

Отже, на початку XVII ст. Печерське містечко не тільки де-факто, але і де-юре було окремим поселенням, так би мовити, міського типу. Воно мало й характерну для тогочасного українського міста просторову структуру, яка складалася з фортеці-замку, власне міста – «острогу», передмістя, або «підграддя», та сільськогосподарської зони. Остання була необхідною умовою існування кожного, особливо невеликого, містечка.

Ниви Печерського містечка біля Либіді згадуються вже на початку XVI ст.³³ Загалом, значна частина Печерського нагір'я до Либіді у першій половині XVII ст. вже була розорана і використовувалася як сільськогосподарська зона містечка. Податкові реєстри зазначають серед населення містечка численних городників, а монастирський сад викликав захоплення в П.Алеппського. Цікаво, що за спостереженням М.Груневега біля кожної чернечої келії у 1584 р. ще знаходився город і садок.

Печерські архимандрити, спираючись на багатства, привілеї і авторитет монастиря, неодноразово намагалися підпорядкувати собі сусідні монастирі з їх землями. Так, перманентним був конфлікт з Видубицьким монастирем, а час від часу робилися спроби приєднати Пустинно-Микільський. Патріарша грамота 1481 р., яка є підрубкою печерських ченців, навіть називає останній притвором Печерського монастиря³⁴. У 1633 р. П.Могила

силою захоплює Пустинно-Микільський монастир, який в цей час належав уніатам, і ставить в ньому ігуменом свого прибічника Ф.Кізаревича³⁵. Вірогідно, що після цього він хоч і не став складовою Печерського монастиря, але опинився у певній залежності від нього.

Інакше склалася доля Кловського монастиря. Його володіння захопив Печерський монастир, а сам храм був щент розібраний.

Локалізація Кловського монастиря, зведеного наприкінці XI ст., тривалий час лишалася проблематичною. Його фундаменти вперше були відкриті у 1963 р.³⁶ В 1974–1975 рр. храм повністю розкопано. Археологічними дослідженнями встановлено, що він був розібраний на рубежі XIV–XV ст. Це дозволило авторам розкопок зробити цілком логічний висновок про причетність до цього печерських ченців, які, розбираючи на будівельний матеріал храм для потреб свого монастиря, запобігли тим відродженню конкурента³⁷. Вірогідно, що тоді район Клову і увійшов до володінь Печерського монастиря.

Таким чином, наприкінці XVI ст. Печерське містечко вже цілком сформувалося як велике міське поселення з розвиненою соціальною і просторовою структурами. Можливості його подальшого розвитку на середину XVII ст. ще не були вичерпані. Про це свідчить стійка тенденція до зростання його населення, яке у 1707 р. вже складало 4,8–5,7 тис. осіб³⁸. Отже, за цим головним показником воно стало вдвічі більшим, ніж 50 років тому.

Пустинно-Микільський монастир

З кінця XV ст. стає відомим монастир Св. Миколи Пустинного, який отримав таку назву, вірогідно, через віддаленість і важкодоступність свого місцерозташування. Він знаходився на терасовому виступі схилу правого берега Дніпра, на висоті близько 60 м над його рівнем.

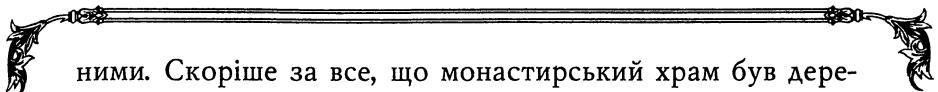

*Пустинно-Микільський монастир на плані 1695 р.
(за авторською реконструкцією, здійсненою
Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим, 1982 р.).*

З півночі і півдня його площа обмежена стрімкими ярами. Відстань від нього до Печерського монастиря – менше 1 км. Сьогодні ця місцевість має назву Аскольдової могили і тут звичайно локалізують Угорське урочище.

Існування монастиря у давньоруський час цілком підтверджується наявністю тут двох підземних печерних галерей XI–XII ст.³⁹ Проте його точна локалізація поки що неможлива. Повідомлення 1636 р. С.Косова про якісь давні руїни у винограднику на горі за монастирем хоча і наводиться часто як доказ існування тут кам'яного храму XII–XIII ст., але не може бути прийнятим беззастережно, оскільки вони також могли належати залишкам княжого двору і його укріплень в Угорському⁴⁰.

Обставини як виникнення монастиря, так і його відновлення після Батієвої навали залишаються нез'ясованими.

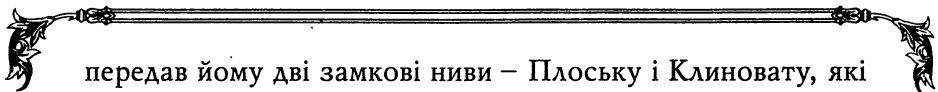
ними. Скоріше за все, що монастирський храм був дерев'яним і згорів у 1240 р., а братія, переcheкавши навалу у важкодоступних печерах, незабаром взялася за його відновлення. Це не вимагало особливих зусиль, оскільки відбудований храм також був дерев'яним і зоставався таким до 1690 р. Подібний перебіг подій дослідники припускають як цілком логічний і для сусіднього Печерського монастиря⁴¹.

Проте, незважаючи на скромність свого храму і відсутність якихось особливих реліквій, монастир на рубежі XV–XVI ст. отримує від держави і приватних осіб таку велику кількість земельних маєтків, що в цьому відношенні поступається лише Печерському монастирю. Подібно до останнього, Пустинно-Микільський за часів Василя III (1505–1533) навіть мав землі у Великому князівстві Московському⁴².

За тарифом 1628 р. йому у Київському воєводстві належало 16 сіл і 5 селищ. Печерський монастир в цей час мав тут 3 містечка і 32 села, Михайлівський Золотоверхий – лише 5 селищ, володіння Кирилівського і Михайлівського Видубицького монастирів склалися виключно з довколишньої території⁴³.

Причини такої уваги до монастиря не зовсім зрозумілі. Можливо, сприяло сусідство з Печерським монастирем, дорога до якого хоча і проходила обабіч Пустинно-Микільського, але його ченці, аби нагадати про своє існування, спорудили тут кам'яний стовп з образом Св. Миколая, використаний у 1682 р. як топографічний репер. Припустимо, що свою роль відіграла і популярність самого культу Св. Миколая, на честь якого у Києві тоді було названо 4 церкви і 3 монастиря. В усякому разі, на початку XVII ст. він за розмірами земельних володінь, впливом і багатством твердо займав друге місце у Києві.

Значними були його земельні володіння і у Києві. В 1491 р. київський державець Андрій Олександрович

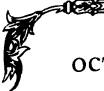
передав йому дві замкові ниви – Плосььку і Клиновату, які знаходилися на захід від дороги з Печерського монастиря до Либіді і межували з нивами Софійського собору і Хрестовоздвиженської церкви⁴⁴. За наказом короля у 1516 р. монастир отримав ще чотири ниви: Теремище, Дерновату і дві безіменні. Це надання підтверджено у 1518 р.⁴⁵ У 1517 р. він виміняв у Печерського монастиря ще й Довгу ниву.

Ниви Довгу, Клиновату і Плосььку зображено на плані 1713–1715 рр., що дозволяє напевно визначити межі земельних володінь монастиря⁴⁶. Довга нива починалася від сучасної площі Слави і тяглася далі на захід приблизно до будинку Верховної Ради. Плосьька і Клиновата проходили паралельно до неї десь в районі вул. А.Іванова і Суворова.

У 1508 р. монастир отримав частину Труханова острова з Долобським озером, який до цього часу віддавався воєводою у користування подільським міщанам⁴⁷. Ченці звели тут дачу, оселили декілька залежних людей і спробували забрати під свою юрисдикцію весь острів, що призвело до п'ятдесятирічної судової боротьби між ними і магістратом, яка скінчилася перемогою останнього. Врешті-решт острів залишився у користуванні міщан, а монастирю дозволялося лише зберегти тут свої будівлі і користуватися рибними ловами на Долобському озері, за що він був зобов'язаний сплачувати чинш магістрату.

У XVI ст. монастир також приєднав до своїх володінь два невеличкі сусідні острови – Гнилице і Лиску, на яких у 40-ві роки XVII ст. спробував влаштувати власний перевіз через Дніпро. Це призвело до чергового зіткнення з магістратом. За судовим рішенням острови залишилися у власності монастиря, але за користування перевозом він також був зобов'язаний платити магістрату.

Отже, до його володінь у Києві входили: прилегла до монастиря Довга нива, ще 6 прилибідських нив і два

острови, котрі також використовувалося як сільськогосподарські угіддя.

Монастирські піддані, які мешкали на Подолі, відомі вже з 1516 р.⁴⁸ Три двори їх тут згадуються люстрацією 1552 р., але існування поселення навколо монастиря вона не зазначає. Вперше про нього повідомляє тариф 1571 р., який фіксує при монастирі 21 городника, 13 коморників, 8 риболовів і 9 «димів»⁴⁹. Чисельність цього поселення могла складати близько 270 осіб.

Серед фахового складу його мешканців привертає увагу високий відсоток рибалок – 18% від усього населення. Така спеціалізація пояснюється статутом монастиря, який забороняв ченцям споживати м'ясо, повністю замінивши його рибою⁵⁰.

Тарифом 1628 р. поселення не згадується, але його побіжність вже зазначалася. Проте воно зображено разом з Волоською слободою на плані 1695 р., а нижче монастиря показані хутори. На плані 1713–1715 рр. воно названо Микільським поликом, а його частина поруч і нижче монастиря на терасі позначена як Гончарі.

Розкопками 1997 р. тут дійсно виявлено глинище і гончарну піч, зруйновану, можливо, під час нападу 1633 р. та її численну продукцію. Крім побутового посуду і кахлів, місцеві гончарі виготовляли і різноманітні керамічні іграшки, які могли реалізовуватися не тільки у Києві⁵¹.

Певну уяву про чисельність монастирської братії дає акт обрання у 1633 р. ігуменом Ф.Кізаревича, який підписали усі присутні⁵². Серед них були 10 ченців Пустинно-Микільського монастиря, які мали право голосу: намісник, 2 ієромонаха, 4 ієродиякона, проповідник, крилошанин та інок. «Безголосі» служки навряд чи чисельно перевищували братію. Отже, у монастирі мало мешкати близько 20 осіб.

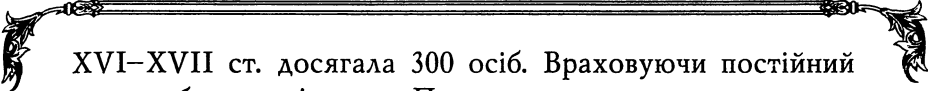
В такому разі, загальна чисельність мешканців поселення при Пустинно-Микільському монастирі на рубежі

Гончарна піч з посудом. XVII ст. Аскольдова могила.

Дитячі іграшки, керамічний посуд та керамічна формочка із зображенням обличчя людини. XVII ст. Розкопки на Аскольдовій могилі 1997 р.

XVI–XVII ст. досягала 300 осіб. Враховуючи постійний тиск з боку сусіднього Печерського монастиря, припустимо, що ця цифра залишалася більш-менш сталою впродовж усієї першої половини XVII ст. Соціальна структура його населення була подібною до Печерського містечка, але тут не існувало залежних від монастиря військових слуг.

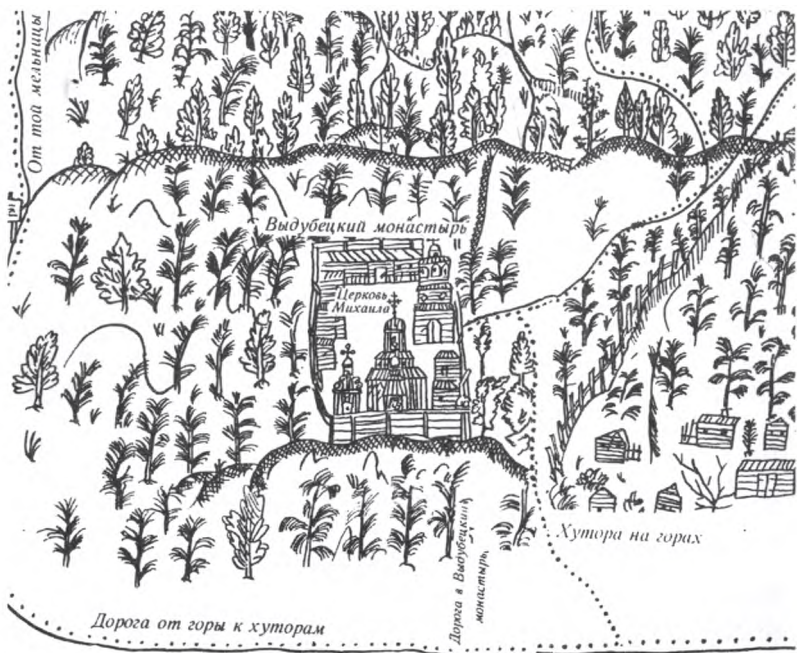
У правовому відношенні поселення навколо Пустинно-Микільського монастиря вважалося окремою юридикою, але просторова близькість до Печерського містечка, яке мало більший потенціал і можливості розвитку, перетворила його на передмістя останнього.

Видубицький монастир і Звіринець

У XVI – першій половині XVII ст. Звіринецька гора і Видубичі були крайніми населеними місцевостями на півдні Києва. В урочищі Видубичі, біля Дніпра, з XI ст. знаходився Михайлівський монастир, якому у XVI–XVII ст. належав Звіринець – невеличке селище на горі над ним, що існувало тут не тільки в XI–XIII ст., але й у XIV–XV ст.⁵³

Видубицький монастир відновився відразу після 1240 р., але вже на XV ст. занепадає. Щоб підтримати монастир, з митрополичих володінь йому у 1504 р. була передана у тимчасове користування Гнилицька земля під Києвом, а Сигізмунд I підтвердив його права на Звіринець, посилаючись при цьому, що цікаво, на давні грамоти Вітовта і Казимира⁵⁴.

Межі володінь монастиря на Звіринці детально визначені грамотою 1568 р.⁵⁵ Вони починалися від Дніпра, охоплювали Звіринецьку гору та нагір'я за нею до шляху на Трипілля, далі доходили до річища і гирла Либіді, а на півночі відокремлювалися від земель Печерського монастиря Глибокою долиною з Неводницьким потоком.

*Видубицький монастир на плані 1695 р.
(за авторською реконструкцією, здійсненою
Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим, 1982 р.).*

Грамота 1538 р. також згадує як володіння Видубицького монастиря о. Миколаївський з сусідніми островами та місцевість Осокорки на лівому березі Дніпра³⁶.

На відміну від Печерського і Михайлівського Золотоверхого монастирів, Видубицький не був звільнений від підпорядкування митрополиту і втручань воєвод. Люстрація 1552 р. згадує його у розділі «Прибутки митрополічі», але зазначає, що той з нього нічого не отримує, а є лише «щось трохи пожитку ченцям»³⁷. Разом з тим, монастир користувався певною самостійністю у господарських питаннях.

Після 1596 р. він стає резиденцією намісників уніатського митрополита, до яких відійшли і його прибутки.

У 1632 р. монастир був повернутий від уніатів і знову користувався певною самостійністю, але впродовж 1688–1691 рр. він уже остаточно потрапив у безпосереднє управління митрополита⁵⁸.

Топографічні умови не сприяли виникненню поселення навколо монастиря, через що Звіринецьке селище розташувалося високо на горі над ним. Цікаво, що до 1568 р. 4 двори його мешканців належали Печерському монастирю, але незабаром їх обміняли на млин Видубицького монастиря на Либіді.

Реєстр 1571 р. фіксує тут 5 «димів», 6 городників, 3 риболови і одного козака⁵⁹. В опису маєтностей монастиря, складеному у 1594 р. ігуменом Калістом для митрополита, у Звіринецькому селищі значилося 8 «димів»⁶⁰. Отже, хоча кількість «димів», як основної податкової одиниці, за ці 23 роки дещо зросла, чисельність населення залишалася незначною.

За квітами про сплату податків з володінь монастиря, тут у 1638 р. було 10 «димів», а у 1647 – вже 42⁶¹. Отже, після повернення монастиря від уніатів кількість господарств зростає вчетверо, а населення Звіринця мало становити близько 210 осіб. За числом мешканців Звіринецьке селище у цей час наблизилося до поселення навколо Пустинно-Микільського монастиря.

Мешканці селища займалися не тільки сільським господарством. Розкопками тут відкрито дві гончарні печі і глинище. Цей виробничий комплекс функціонував у XVI та на початку XVII ст. Масштаби виробництва свідчать, що він обслуговував не тільки потреби місцевого населення у побутовому посуді, але орієнтувався на київський ринок у цілому⁶². Його відкриття, як і аналогічного гончарного комплексу на Аскольдовій могилі, свідчить, що у XVI–XVII ст. цей промисел у Києві тяжів до околиць міста, що обумовлювалося, скоріше за все, прагненням гончарів наблизитися до сировинної бази.

*Кераміка XVI–XVII ст.
Звіринець, 1972 р.*

Піднесення монастиря і розгортання ним широкої господарчої діяльності припадає на 40–50-ті роки XVII ст., коли ігумен К.Старушич влаштував у гирлі Либіді перевіз через Дніпро, збудував поруч шинок і млин, звів «міст у Толбін» та відкрив ще два шинки в Осокорках і шинок з винокурнею на Звіринці. Усе це новостворене господарство здавалося в оренду магістратським урядовцям, яка

у 1653 р. складала 2 тис. злотих, що за сумою було близько до річної капщизни з Подолу⁶³. Такі значні прибутки навіть дозволили монастирю розпочати відбудову Михайлівського храму XI ст.

Ці позитивні для монастиря наслідки діяльності К.Старушича пояснюються тим, що заснувавши Либідський перевіз, він започаткував новий шлях з Лівобережжя до Києва, який спрямував через монастирські землі. Обслуговування цього шляху і дозволило монастирю поліпшити своє матеріальне становище. Проте це було можливим лише завдяки підтримці з боку митрополита П.Могили, який захищав монастир від зазіхань його давнього недруга – Печерського монастиря.

Конфлікт між обома монастирями точився принаймні вже з 40-х років XVI ст. Так, у 1541 р. піддані

Печерського монастиря захопили видубицьке озеро Затон, виловили там рибу і зібрали данину з людей Видубицького монастиря⁶⁴. Подібні напади мали місце і пізніше, особливо після того, як Видубичі перейшли до уніатів⁶⁵. Слід зазначити, що і Звіринецький гончарний комплекс був зруйнований, скоріше за все, під час такого нападу⁶⁶.

Причина цих сутичок крилася у прагненні Печерського монастиря збільшити свої володіння за рахунок прилеглих до них Видубичів і Звіринця. Перехід Видубицького монастиря до уніатів надав цьому конфлікту релігійно-ідеологічного забарвлення, але ситуація не змінилася і після його повернення до православної митрополії. Доки П.Могила поєднував у своїй особі посади митрополита і архімандрита Печерського монастиря, через що й був зацікавлений у піднесенні Видубицького монастиря, прибутки якого контролював, причин для конфліктів не було. Та вже незабаром після його смерті Печерський монастир, скориставшись змінами у політичній ситуації і пов'язаним з цим перерозподілом земель, спробував у 1656 р. через суд відібрати у Видубицького монастиря Либідське гирло з перевозом, але це йому не вдалося⁶⁷.

Отже, впродовж XVI – першої половини XVII ст. розвиток Звіринецького селища Видубицького монастиря відбувався досить повільно. Лише на середину сторіччя він значно прискорився, що зумовлювалося змінами правового статусу монастиря, які дали можливість використати зручність розташування його земельних володінь. Проте це піднесення тривало недовго через суттєву обмеженість прав монастиря, як окремої юридички, і сусідство більш розвиненого Печерського містечка, роль промислово-сільськогосподарської околиці якого реально і відіграло Звіринецьке селище у цей час.

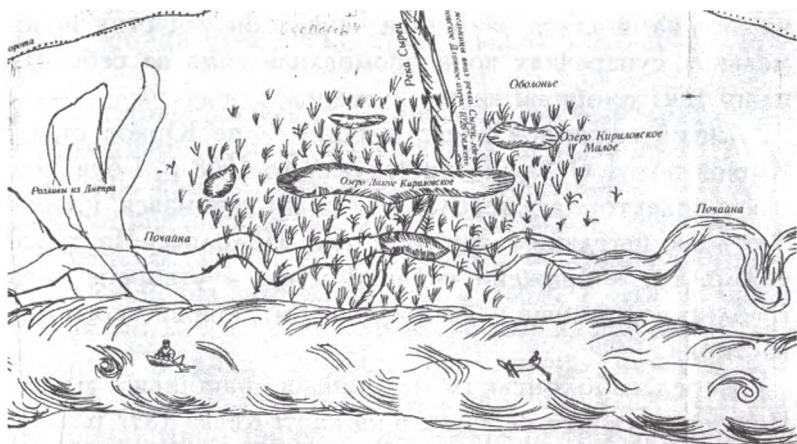
Оболонь

Місцевість на північ від Подолу ще з X ст. відома під назвою Оболоні, або Блон'я, що у слов'янських мовах означає болотисту прирічкову долину, яка затоплюється весняними повеннями. На землях такої низини розташований і сам Поділ. У середньовіччя власне Оболонь починалася відразу за лінією міських укріплень, яка у XVI–XVII ст. проходила між сучасними вулицями Щекавицькою і Ярославською. Підвищення біля Вишгорода було її північною межею, а прилегла до нього частина низини згадується як Вишгородська оболонь.

Ландшафт цієї місцевості цілком відповідає змісту назви: ще на початку XVIII ст. на болотах біля Кирилівського монастиря існували «мостки», по яким вздовж узвишшя йшла дорога до Вишгорода. Низину вкривали болота, численні ручаї, річки і озера, більшість з яких, похована під семиметровою товщею намівного піску, сьогодні вже не існує або суттєво змінила свої обриси. Лише частину цих річок і ручаїв було виявлено розкопками на Подолі у вигляді прошарків піску та мулу в районі вулиць Оболонської, Юрковської, Оленівської та Фрунзе. Між ними знаходилися ділянки суходолів надзаплавних луків, які звичайно використовувалися під сінокоси. Назви двох найбільших відомі з джерел – це Пуніще і Турець.

Масштабні зміни ландшафту під дією антропогенного фактора у XIX–XX ст. суттєво утруднюють його реконструкцію для ранішого часу, особливо за обставин, коли більшість цих мікротопонімів під час геодезичних зйомок наносилася досить умовно або взагалі ігнорувалася, і пов'язати їх з назвами та описами гідронімів, відомих з писемних джерел, далеко не завжди можна зі стовідсотковою вірогідністю. Тому така реконструкція давнього ландшафту Оболоні буде, як і інші реконст-

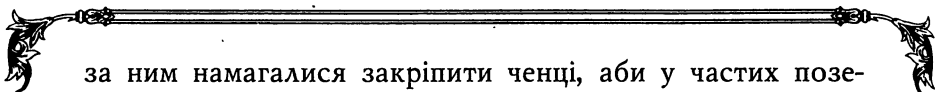

*Озеро Опечень, Почайна і Дніпро на плані 1695 р.
(за авторською реконструкцією, здійсненою
Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим, 1982 р.).*

рукції з історичної топографії, близькою до реальності лише у загальних рисах і відкритою для подальших уточнень. Проте без неї неможлива й реконструкція меж земельних володінь та осередків оселеності на Оболоні.

Локалізація одного з найважливіших оболонських гідронімів – річки Сирець не викликає особливих труднощів, оскільки вона хоч і взята частково у колектор, збереглася до нашого часу. Як і раніше, вона впадає у озеро, позначене на карті Києва 1993 р. як Опечень. Проте за планом 1695 р. Сирець впадав у озеро Довге (Кирилівське). Озеро Опечень справді є «довгим» – понад 3 км. Лише у 70-ті роки ХХ ст. воно було розділено насипом на три окремі водоймища, які сьогодні і є залишками колишнього Довгого озера.

Цікава сама назва озера. Межувальний акт 1530 р., який визначав землі Кирилівського монастиря на Оболоні, подає її так: «у озеро Довге, з давніх часів прозиваєме Кирилівським»⁶⁸. Отже, озеро водночас мало дві назви: Довге, як загальноновживану, і Кирилівське, котру

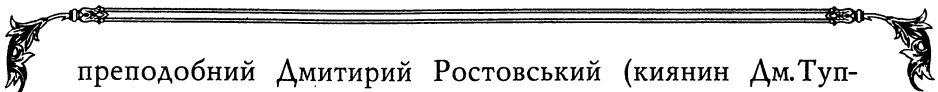
за ним намагалися закріпити ченці, аби у частих поземельних суперечках вона промовляла сама за себе. На плані 1695 р. обидві назви поєднані.

Інший важливий репер-гідронім – це Юрков став і Юрков потік. Останній проіснував до 1908 р. і був взятий у колектор, а джерела, з яких він починався, і зараз б'ють за цегельним кар'єром над Подолом. На плані 1695 р. тут зображено водяний млин, а утворене його греблею водоймище названо «озером Кирилівського монастиря».

Серед оболонських гідронімів найбільш відома Почайна, яка вже не існує, а на карті Києва 1897 р. вона зображена як невеличкий ручай, що з'єднував кілька озер і впадав у дніпровську затоку, що була київською гаванню. «Луговим ручаєм» називають її М.Ф.Берлинський та П.Г.Лебедицев. Останній також зазначав, що цей ручай впадає у затоку Дніпра між косою і набережною вулицею⁶⁹.

Проте у довідковій літературі Почайна звичайно подається як повноводна річка, доплив Дніпра, а трасу її річища прокладають за вул. Почайнинською, чим і пояснюють назву останньої⁷⁰. Але це суперечить реаліям, оскільки у давньоруський час вулиця впритул до сучасної набережної була щільно забудована і тут навіть знаходилося кладовище⁷¹.

На плані 1695 р. Почайна зображена як відгалуження головного річища Дніпра, яке починалося між Вишгородом і гирлом Десни, проходило оболонськими луками і сполучалося з ним знову нижче сучасної Поштової площі. Від головного річища навпроти Подолу її відокремлювала коса і низка дрібних островів. Знаменно, що на плані 1695 р. Почайна не названа річкою, хоча відповідний напис є біля назв Дніпра, Либіді, Сирця, Кудрявця і навіть малесенької річки Вершинки. «Из Днепра текущей и паки в Днепр впадающей» називав її

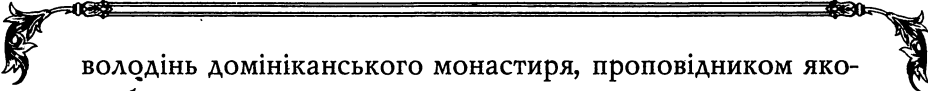
преподобний Дмитирий Ростовський (киянин Дм.Туптало)⁷².

З метою спрощення і скорочення часу проходу барок до почайнинської гавані Притики, через косу у 1710–1711 рр. прорили канал. Але течія Дніпра настільки стрімко пішла сюди, що вже у 1712 р. коса була сильно розмита і остаточно зникла у 1829 р. Внаслідок цього постала серйозна загроза підмиву правого берега. Така ситуація могла скластися лише за умови, що рівень дна нижньої ділянки Почайни був значно нижчим ніж Дніпра. Сьогодні вже встановлено, що у IX–XIII ст. Поділ постійно просідав під дією новітніх тектонічних рухів⁷³. Очевидно, разом з ним просіла і прилегла нижня ділянка Почайни, через це і виник зазначений перепад рівнів, який і зумовив швидке розмивання коси і правого берега після 1711 р.

Отже, Почайна складалася з двох частин: нижньої глибокої затоки, яка утворилася внаслідок тектонічних рухів, і мілкої верхньої. Остання являла собою залишки старого річища Дніпра, яке поступово міліло і перетворювалося на систему річечок і озер. Цей процес значно прискорився після прориття каналу, коли почала активно замулюватися і нижня ділянка.

Крім цієї Почайни існувала ще й Крива Почайна, яка виходила з Кирилівського озера, і, впавши у Почайну, утворювала Йорданське озеро⁷⁴. Цьому опису Кривої Почайни цілком відповідає річка плану 1695 р., яка виходить з Кирилівського озера, впадає у Почайну, утворює тут якийсь водоймище, котре, можливо, і є Йорданське озеро, і далі впадає у Дніпро.

Реальність цього зображення підтверджується і повідомленням П.Розвидовського, що р. Сирець проходить крізь Кирилівське, Кляшторне та Йорданське озера і впадає у Дніпро⁷⁵. Він лише навмисно назвав Криву Почайну Сирцем, вірогідно, бажаючи розширити межі

володінь домініканського монастиря, проповідником якого був.

Отже, після того, як справжня Почайна зникла, перетворившись частково на гавань, її назва збереглася за Кривою Почайною, яка і справді була звичайним луговим ручаєм, зафіксованим топоэйомкою 1897 р.

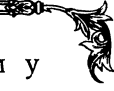

Цим майже і вичерпуються можливості локалізації оболонських гідронімів, які в той час звичайно правили за межі земельних володінь.

За влучним визначенням І.В.Луцицького, у землеволодінні і землекористуванні на Оболоні в XVI–XVII ст. панувала анархія, хоча її територія і належала замку, але вважалася пустищем і нею користувався будь-хто⁷⁶.

Великокняжою грамотою 1494 р. городянам дозволялося косити сіно на Оболоні⁷⁷. Це право зберігалось за ними і надалі, але місто не було єдиним претендентом на оболонські луки, і вже у 1530 р. свої права на них заявив Кирилівський монастир.

Кирилівський монастир XII ст., як слушно зауважив А.В.Прахов, майже не постраждав від киян у післямонгольський час, оскільки знаходився далеко від міста, і з нього зняли лише свинцеву покрівлю⁷⁸. Та незважаючи на це, серед київських монастирів XVI ст. він посідав досить скромне місце і був відремонтований лише на початку XVII ст. ігуменом В.Красовським.

У 1555 р. він був відданий у дожиттєве володіння Б.І.Шавулі, світській особі, предки якого володіли ним перед тим⁷⁹. Ймовірно, що на вимогу когось з них у 1530 р. було здійснено межкування володінь монастиря, кордон яких пройшов річкою Сирець, а далі «крізь лозу проміж Борків, ручаєм у озеро Довге, з давніх часів називаєме Кирилівським, котре озеро прилегло до Почайни ріки, де і друга річка Крива Почайна зійшлася, з тою річкою Почайною у озеро Йорданське, з того озера смуговою долиною, називаємою Турець, а з Турця крізь

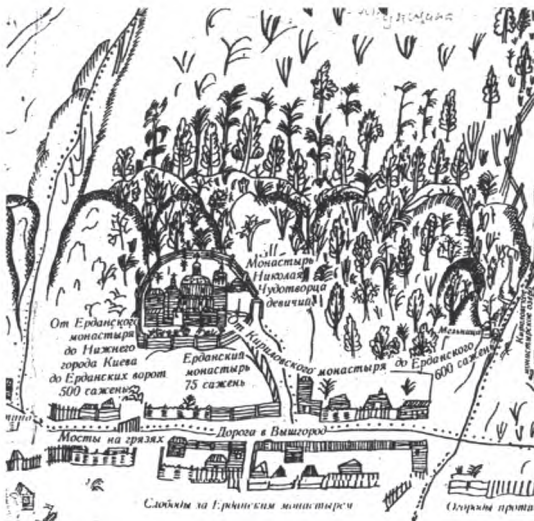
Болон'є просто к валку старожитному, тим валком у Юрков ставок»⁸⁰.

За визначеними гідронімами площа цих володінь наближувалася до 500 га, але у XVI ст. монастир не міг освоїти ці болотисті землі і дивився крізь пальці на господарювання тут інших. Землі на південь від монастирської межі за лінією Йорданське озеро – Юрков став залишалися державною власністю і здавалися воєводами в оренду подолянам і «стороннім людям»⁸¹. Загалом, оболонські луки у XVI ст. використовувалися як сінокози і пасовиська, а озера – для рибних ловів.

Проте така ситуація зберігалася лише до початку XVII ст., доки населення міста не зросло і не з'явилися нові претенденти, внаслідок чого поземельні конфлікти стали звичайним явищем.

Наприкінці XVI ст. київський підвоєвода Ф.Стрибиль дозволив селитися за міським валом на Оболоні усім бажачим, сподіваючись цим вирішити проблему розширення міста. Тут осіло чимало людей, серед яких визначався помічник підвоєводи шляхтич Войцех Соколовський⁸².

У 1602 р. він отримав від К.Острозького в умовне володіння значну ділянку на Оболоні, межі якої визначалися так: «дали ми йому плац з городами на місці пустим, ґрунтик в Києві, на передмісті, і до того сіножаті, названі Пуніща з нивами, з дібровами, при них лежачими, при тим ж Борки з усіма приналежностями до них, до того придали ми озеро із пісками, при ньому лежачими, назване Коссор, над річкою Дніпром, до ласки його королівської милості, котрий той плац з городами ґрунтику починається од валку, закінчується у потоку церкви св. Миколи Йорданського, а з другої сторони до дороги, яка йде з міста од нової башти до Демидова, /до/ дороги гостинця Білгородського, на якому тому гостинці вільно йому різні пожити, собі належачи, прибавляти, розкопувати, з чого і надалі може бути пожиток»⁸³.

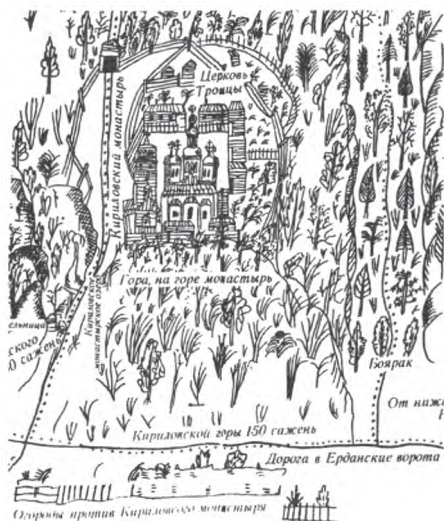

*Йорданський монастир на плані 1695 р.
(за авторською реконструкцією, здійсненою
Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим, 1982 р.).*

Дорога з Нової башти на Демидів – це Вишгородська дорога плану 1695 р., ліва сторона якої під горами до Юркова ручаю відійшла до В.Соколовського, «грунтик» котрого досягав 5 га. На ньому опинився і давньоруський Йорданський монастир.

Цей монастир знаходився близько до Подолу і його почали розбирати на цеглу досить рано. У 1523 р. він разом з Межигірським монастирем і церквою Різдва Христова був відданий за королівські борги київському купцю А.Дягилевичу, який мав намір стати священиком⁸⁴. Тривалий час він залишався недіючим під патронатом Кирилівського монастиря і лише близько 1632 р. тут з'явився жіночий монастир Миколи Йорданського⁸⁵.

Залишки фундаментів Йорданського монастиря були помітними на поверхні ще у ХІХ ст.⁸⁶ К.А.Лохвицький, розкопавши їх, прийняв за давньоруську церкву Св. Іллі⁸⁷. Проте він не був першим, кого зацікавили давні руїни.

*Кирилівський монастир на плані 1695 р.
(за авторською реконструкцією, здійсненою
Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим, 1982 р.).*

У XVII ст. ними вже займався В.Соколовський, який мав право на своєму ґрунті розкопувати «пожитки», що і розпочав з розбирання храму на цеглу для власного будинку. Саме в цьому звинувачував його у суді з 1609 р. кирилівський ігумен В.Красовський, який скаржився, що під час цих розкопок В.Соколовський у стіні храму знайшов і привласнив скриню зі скарбом, подарованим церкві ще давніми князями⁸⁸.

Якщо звинувачення у привласненні скарбу можна залишити на совісті В.Красовського, який мав довгу судову тяжбу з В.Соколовським, то факт узаконеного розбирання церкви є красномовним. Лише у 1626 р. вона була офіційно передана у держання кирилівському ігумену С.Жеребилу-Лобуновському, а до того знаходилася під не дуже пильним наглядом ігуменів цього монастиря⁸⁹.

Як свідчать документи, судову справу проти В.Соколовського було порушено не стільки через розбирання

церкви, як через те, що місцевість Пуніще, котру він отримав, була фактично вилучена з володінь Кирилівського монастиря⁹⁰.

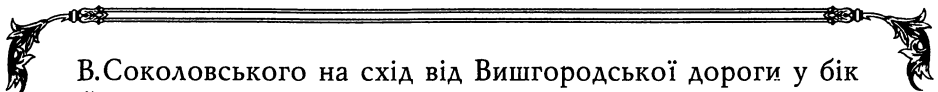
Ініціатором конфлікту став В.Красовський, який сподівався вижити В.Соколовського з Пуніщ звичайними тогочасними засобами прямої дії⁹¹. Так, у 1608 р. ченці Кирилівського монастиря побили і пограбували людей В.Соколовського, які розорювали Пуніща, а у 1609 р. вони спалили його сіно і шопу з цеглою. На позиви до суду ігумен тривалий час не з'являвся, а коли суд зобов'язав його відшкодувати нанесені збитки, то подав зустрічний позов, де звинувачував В.Соколовського у розбиранні церкви, привласненні скарбу і, головне, у захопленні церковних земель.

Справа йшла з перемінним успіхом і скінчилася у 1612 р. зі смертю В.Соколовського. Його рухоме майно і будинок були поділені між родичами, Пуніща відійшли Кирилівському монастирю, інші ґрунти повернули замку, як такі, що були в умовному держанні.

У 1607–1609 рр. В.Соколовському також довелося судитися за своє озеро Коссор Запісочний з вишгородським шляхтичем Г.Горським, який був одним з тих «сторонніх людей», котрим замкові озера здавались в оренду. Справа скінчилася полюбовно⁹².

Іншими конфліктуючими сторонами на Оболоні були біскуп, магістрат і домініканський монастир.

Конфлікт між біскупом К.Казимирським і магістратом виник у 1602 р. під час встановлення меж Біскупщини, коли королівські комісари відміряли біскупу ще і якісь пасовиська на Оболоні. Оскільки на рубежі XVII–XVIII ст. під час поземельних суперечок з Кирилівським монастирем магістрат любив скаржитися, що біскуп колись привласнив Йорданську оболонь, то відміряні у 1602 р. землі слід локалізувати навпроти ґрунтів

В.Соколовського на схід від Вишгородської дороги у бік Йорданського озера.

Проте у 1602 р. біскуп не погоджувався і з цим межуванням, наполягаючи, що усі землі від Щекавиці до Дніпра [Щекавицею тут названо Лису гору. – К.С.] мають належати йому, оскільки як біля Щекавиці, так і біля Дніпра є руїни католицьких костьолів, а отже, і уся ця територія колись була біскупською. Та комісари залишили ці домагання біскупа без уваги⁹³.

Таким чином, замкові землі на Оболоні, якими звичайно користувалися подільські міщани, значно зменшилися у 1602 р. завдяки зусиллям В.Соколовського і К.Казимирського.

Не зумівши оволодіти цими землями законним шляхом, К.Казимирський звернувся до звичайних тогочасних засобів: домініканські ченці почали просто забирати міщанську худобу і коней, які тут випасалися⁹⁴.

У 1618 р. київським біскупом стає Б.Окша-Радошевський, який не належав до домініканського ордену, і з цього часу домініканський монастир починає виступати у поземельних суперечках на Оболоні вже самостійно. До 1628 р. домініканці заволоділи величезною частиною Оболоні на північ від р. Сирець і аж до сучасної Пущі-Водиці, та далі до р. Ірпінь і м. Гостомеля⁹⁵.

Цього виявилось мало і домініканці намагалися приєднати ще й частину магістратської Оболоні – сіножать Ковальську, розташовану за Йорданським озером. Її ще у 1615 р. захопив К.Казимирський, але після смерті біскупа домініканці зуміли її привласнити і продовжували претендувати на оболонські землі у розмірах, означених К.Казимирським у 1602 р. Лише у 1656 р. Б.Хмельницький повернув цю сіножать Ковальському цеху⁹⁶.

Сіножать Ковальська є на плані оболонських сіножатей 1848 р. Знаходилася вона на захід від Почайни. Поруч розташовані також міські сіножаті, які мають досить

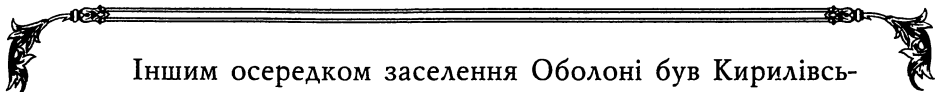
промовисті назви: Кравецька, Кушнірська, Римарська, дві колишні Війтівські. Вони свідчать, що саме тут знаходилися ділянки, якими користувався магістрат ще у XVI–XVII ст.

Загалом, у першій половині XVII ст. замкові землі, орендовані магістратом, значно зменшилися, хоча колишні володіння В.Соколовського і повернулися згодом до державного земельного фонду.

Невеличкі ділянки на Оболоні мали також Печерський монастир і церква Миколи Притиски, з якими Кирилівський монастир у 1626 р. провів розмежування⁹⁷. Згідно акту 1691 р. сіножать церкви Миколи Притиски знаходилася між Кирилівським та Йорданським озером. Дві сіножаті на Оболоні, Сверщевську і Солениківську, придбав у XVII ст. Богоявленський Братський монастир⁹⁸. До нього у 1651 р. відійшли і землі домініканців⁹⁹.

Отже, у першій половині XVII ст. Оболонь виявилася майже повністю поділеною між різними землевласниками, серед яких найбільші володіння мали Кирилівський монастир, домініканці та біскуп. Фонд замкових земель неухильно зменшувався і для подільських міщан стала реальною загроза опинитися без власних сільськогосподарських угідь. До того ж замкові ділянки дедалі частіше закріплювалися за певними землекористувачами, що створювало передумови для подальшої їх приватизації. Так, вїт В.Ходика вже володів 6 сіножатями, а з 1583 р. і будинком, який до того належав родині Митковичів¹⁰⁰.

Заселення Оболоні відбувалося дуже повільно. Вздовж північних укріплень Подолу, починаючи з 1571 р., неодноразово згадується його передмістя, але розширення міста у цьому напрямку стримувалося топографічними умовами, необхідністю збереження сільськогосподарських угідь і конкурентною боротьбою між різними установами і приватними особами.

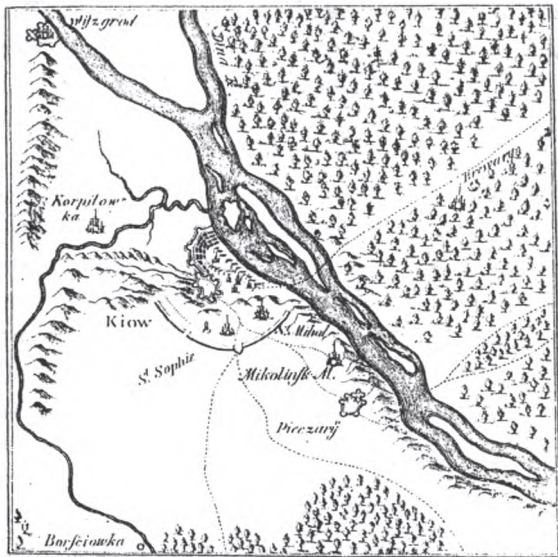

Іншим осередком заселення Оболоні був Кирилівський монастир. Селище навколо нього вже у 1614 р. мало назву «посади Карпилівки»¹⁰¹. У 1628 р. за монастирем значилися: Карпилівка і на підгір'ї ще 8 городників і 4 убогих господарства. На р. Сирці, як і на Юрковому ручаю, монастир володів млинами¹⁰². Мешканці Карпилівки не були переписані збирачами податків, оскільки вона з 1614 р. вважалася слободою, що утруднює визначення їх кількості. Проте на карті Старовольського Карпилівка позначена як окреме поселення навколо Кирилівського монастиря. Це дозволяє припустити, що у 1640-ві роки вона вже була досить значною за населенням і, вірогідно, подібною в цьому відношенні поселенням біля Пустинно-Микільського і Видубицького монастирів.

Востаннє «люди на подворках Карпилівкою прозиваємих» згадуються у 1701 р., як такі, що жили тут до Хмельниччини, а про існування Карпилівки тогочасні мешканці цієї місцевості знали вже тільки від старожилів¹⁰³. Отже, Карпилівка припинила своє існування внаслідок війни 1648–1654 рр., епідемії чуми та наступних військових нападів. Населення цієї місцевості на рубежі XVII–XVIII ст. вже було повністю прийшлим, внаслідок чого стара назва поселення не збереглася і була замінена новою – Плосььке.

У 1620-х роках П.Розвидовським за р. Сирець було засновано містечко Пріорку, де знаходилася і заміська резиденція пріора домініканського монастиря. Перелік міст України 1653 р., де мав приймати присягу стольник Василь Кікін, зазначає Карпилівку і Пріорку як два окремі містечка біля Києвом¹⁰⁴. Отже, напередодні війни 1648–1654 рр. обидва ці поселення формально мали статус містечок.

У 1654 р. у Пріорці разом із сусіднім селищем Мос-тищами налічувалось лише 40 дворів¹⁰⁵. Вірогідно, вони, як і Карпилівка, також постраждали під час бойових дій.

*Київ на карті С.Старовольського
(близько 40-х років XVII ст.).*

Загалом, впродовж XVI–XVII ст. Оболонь використовувалася винятково як приміська сільськогосподарська зона. Заселення її розпочалося порівняно пізно і відбувалося нерівномірно. В останню чверть XVI ст. її південний край починає забудовуватися подільським передмістям, але суттєвого розширення міста в цьому напрямку не відбувається. Тому заважали складні топографічні умови і заплутаний порядок у землекористуванні, який склався на Оболоні у першій половині XVII ст. Реально лише незначна її частина увійшла безпосередньо до міської зони Подолу.

На початку XVII ст. біля Кирилівського монастиря виникає і швидко зростає Карпилівка, котра, як і більшість аналогічних поселень при монастирях, була аграрно-промисловим селищем. Сусідство з Подолом, безпосереднім споживачем її продукції, і значні природні

ресурси володінь Кирилівського монастиря створювали сприятливі умови для швидкого зростання Карпилівки, але наступні війни не тільки зупинили цей процес, але й призвели до її зникнення. Пріорка, що виникла пізніше за Карпилівку, хоча і не втратила власної назви і населення, згодом перетворилася у типове приміське селище.

Отже, Оболонь у XVI–XVII ст. функціонувала у структурі міського простору Києва як аграрно-промислова зона Подолу.

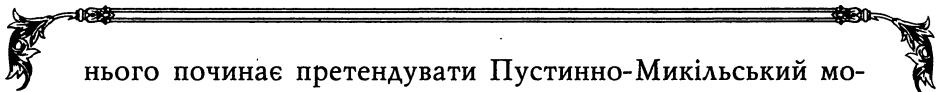
Дніпровські острови і лівобережжя

Джерела XVI–XVII ст. досить часто згадують дніпровські і деснянські острови, які були цінними об'єктами земельної власності. Існують навіть окремі грамоти, присвячені їм. Така увага зумовлена, перш за все, їх важкодоступністю, яка позбавляла острови та їх власників від звичайних нападів ворогів і сусідів, через що навіть козацькі січі розміщувалися на островах. На них знаходилися боброві гони, гніздовища водоплавних птахів і багаті рибальські угіддя. Зручними вони були і для влаштування перевозів. Все це робило острови досить привабливими об'єктами землеволодіння в очах сучасників.

Кількість островів, їх розміри і берегова лінія не були сталими. На Дніпрі виникали і знову зникали невеличкі острови, назви яких навіть не збереглися. Найбільш відомими є острови: Муромець, Труханів, Микільський, Гнилище і Лиска.

Як цінні сільськогосподарські і промислові угіддя, острови під Києвом вперше згадуються грамотою 1494 р., яка передавала їх подільським міщанам для рибних ловів і сіножатей¹⁰⁶. Проте вже незабаром вони стають об'єктами поземельних конфліктів.

Найбільш показовою є історія Труханового острова, який належав місту. Але вже на початку XVI ст. на

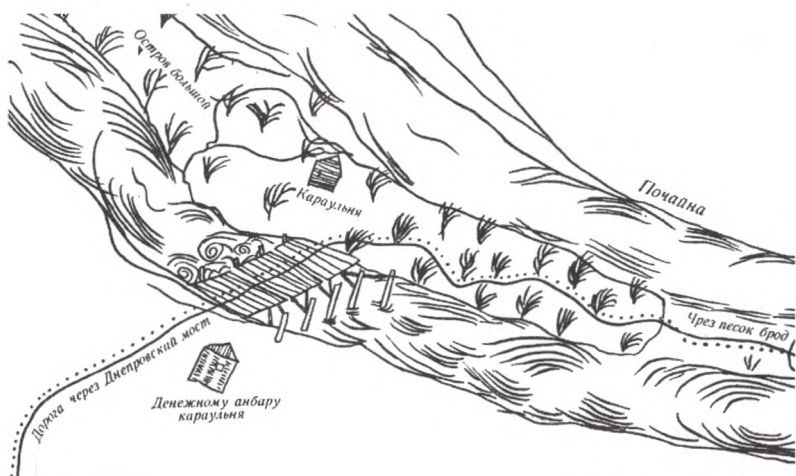
нього починає претендувати Пустинно-Микільський монастир.

У 1508 р. воєвода Ю.Монтовтович передав частину острова з Долобським озером цьому монастирю, що у 1510 р. затвердив Сигізмунд I. Ченці зводять тут палац і оселяють своїх підданих¹⁰⁷. Це викликало протест з боку магістрату і у 1523 р. воєвода А.Немирович отримав від того ж Сигізмунда I застереження про неприпустимість такого вільного розпорядження островами, відданими у користування місту¹⁰⁸.

Проте у 1534 р. А.Немирович, на прохання ігумена Ларіона, видає Пустинно-Микільському монастирю нову підтверджувальну грамоту (грамоту 1510 р. загубили), якою закріплює за ним Труханів острів¹⁰⁹. Міщани подали на монастир у суд, але цього разу Сигізмунд I рішуче став на бік монастиря і листом до воєводи Я.Гольшанського заборонив їм навіть претендувати на острів¹¹⁰.

Та цим справа не скінчилася. За Сигізмунда II Августа магістрат знову порушив питання про острів у суді, але король у 1566 р. залишив острів за монастирем, а К.Острозькому надіслав листа, у якому теж забороняв міщанам претендувати на нього¹¹¹. Проте магістрат це не зупинило, він судився далі і врешті-решт у 1568 р. виграв справу: острів повернули міщанам, монастирських підданих, які тут мешкали, зобов'язали сплачувати йому чинш, а каштелян П.Сапега мав простежити за виконанням вироку¹¹².

Монастир сподівався взяти реванш і у 1616 р., посилаючись на свої старі грамоти, вніс до люстрації скаргу, що міщани незаконно володіють островом. Магістрат зробив так само, а люстратори, ознайомившись з документами, визнали права обох сторін законними і мудро віднесли остаточне вирішення цього питання до компетенції короля¹¹³.

*Наплавний міст на Труханів остров на плані 1695 р.
(за авторською реконструкцією, здійсненою
Г.О.Алфьоровою та В.О.Харламовим, 1982 р.).*

Справу вирішили на користь магістрату, оскільки у 1628 р. ченці мали сплатити йому 5 тис. кіп грошей штрафу за влаштування тут свого перевозу і надалі зобов'язувалися користуватися ним виключно для господарчих потреб самого монастиря¹¹⁴.

Проте монастир і далі продовжував створювати конкуренцію міщанам на цій ниві, оскільки у 1633 р. справа про Микільський перевіз розглядалася вже Люблінським трибуналом¹¹⁵. Трибунал також, вірогідно, вирішив її на користь магістрату, оскільки монастир згодом влаштовує новий перевіз вже на власних островах Гнилиці та Лисці.

Обидва ці острови вперше згадуються у 1611 р. Тоді Микільський монастир подав позов до Київського гродського суду на магістрат, який звинувачував у захопленні своїх островів Гнилиця і Лиски та влаштуванні там перевозу. Суд відхилив цей позов, оскільки магістратські міщани не підлягали його юрисдикції. У 1623 р. монастир знову звертається до суду з приводу «гвалту»

зчиненого магістратом на його островах Гнилиці та Лисці¹¹⁶. У 1643–1645 рр. ця справа знову розглядалася по судах, і острови були визнані власністю монастиря, але магістрату підтвердили його виняткове право на влаштування перевозів через Дніпро, і навіть на цих островах, за що він був зобов'язаний лише сплачувати монастирю 1,5 камені воску¹¹⁷.

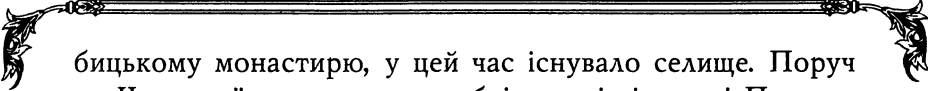
Сьогодні назви Гнилице і Лиска не збереглися за жодним з островів біля Києва. Ймовірно, що з ними слід ототожнювати острови сучасного Гідропарку, розташовані саме навпроти колишнього місцезнаходження Пустинно-Микільського монастиря.

Більш спокійно склалася доля сусіднього острова Муромця, який до XVII ст. був у монопольному користуванні магістрату. Лише у 1613 р. його, разом з прилеглим узбережжям, було передано у дожиттєве держання, за умови заселення, київському городничому С.Вигурі¹¹⁸. У 1616 р. тут мешкало 4 оселених ним чоловіка, а у 1622 р. він так само значився за С.Вигурою і вважався слободою¹¹⁹. У 1618 р. між ним і магістратом також мав місце судовий конфлікт з порядку користування островом.

Останній серед значних островів – Микільський, або Осокорянський, був переданий у 1538 р., разом із сусідніми дрібнішими островами, Видубицькому монастирю¹²⁰. Скоріше за все, ним є великий острів біля Південного мосту.

Загалом, острови як місця рибальства, мисливства і сіножатеї становили у цей час невід'ємну частину сільськогосподарської зони Києва, а можливість влаштування на них перевозів робила їх надзвичайно важливими для існування міста. Проте, через сезонний спосіб їх використання, острови не мали скільки-небудь значного населення.

Аналогічну роль відігравала і вузька смуга лівобережжя навпроти Києва. В Осокорках, які належали Виду-

бицькому монастирю, у цей час існувало селище. Поруч на Чорторії знаходилися рибні лови і сіножаті Пустинно-Микільського монастиря, а дещо далі – землі Печерського монастиря, де існувало село Позняки, віддане у 1635 р. П.Могилою Братському монастирю¹²¹. Землі на північ від Чорторія, відомі певний час як Милославичі, починають з 1613 р. заселятися С.Вигурою, через що і дістають згодом назву Вигуровщини. Розташований поблизу неї літописний Пісочний городець, де у XV ст. «замочек і двор був Семена Оленьковича», залишився невідновленим після нападу 1482 р., а на його місці мешканці Вигуровщини ще знаходили у XVIII ст. якісь великі давні монети, котрі називали «карбованцями»¹²².

Острови іноді використовувалися населенням Києва також як тимчасове сховище на час військових дій. Так, у 1658 р., під час боїв між стрільцями і Д.Виговським за Київ, подоляни зі скарбом і родинами вичікували на островах чим все це скінчиться¹²³.

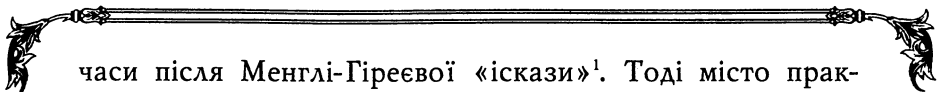
РОЗДІЛ V. ПРОЦЕС І ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРИ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ КИЄВА XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Структура міського простору Києва

Процес просторового розвитку середньовічного Києва може розглядатися як поступальна еволюція пульсуючої соціальної системи, котра за сприятливих умов розширюється, залучаючи до своєї сфери нові території, і навпаки, внаслідок негативних факторів звужується до мінімуму. Жодна з таких змін в історії Києва не була остаточною і безповоротною.

Так, Батиева навала перервала поступальний розвиток Києва давньоруського часу, і хоча місто швидко відновилося, але через втрату внутрішнього потенціалу розвитку воно не змогло досягнути меж, які займало у попередній період.

Його подальший розвиток також неодноразово переривався ворожими нападами у 1300, 1416 і 1482 рр. Наслідки цих нападів, як і умови, за яких відбувалося відновлення міста, були різними, але, як слушно зауважив Г.Ю.Івакін: «Найбільший занепад прийшовся на

часи після Менглі-Гіреєвої «іскази»¹. Тоді місто практично було повністю знищено і його відновлення розпочалося майже з нуля.

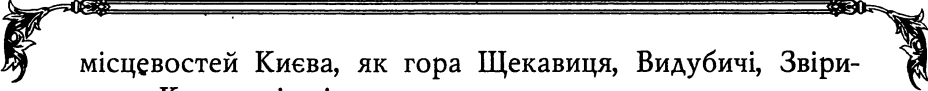
Просторові межі Києва у пізні середньовіччя досить диференційовано сприймалися сучасниками. Перш за все вони чітко визначали межі давнього міста, які вважалися чимось на зразок еталона, з котрим порівнювали тогочасний Київ. Простір, який йому відводили, вражає своїми розмірами.

Так, О.Гваньїні писав, що руїни і пам'ятки давньоруського Києва зустрічаються впродовж 5 миль (25–30 км)². М.Груневег зауважував, що за кілька миль навколо видно зруйновані мури, а за переказами киян, місто у давнину тяглося на 7 німецьких миль до р. Борщівки, хоча сам він сумнівався у достовірності останньої інформації³. Е.Лясота також зазначав, що давнє місто простягалося у валах на 9 миль⁴.

М.Груневег і Е.Лясота, що особливо важливо, посилаються на киян. Отже, це не були вигадки мандрівників-іноземців. Самі кияни XVI ст. поширювали назву Київ на величезну площу від Дніпра і принаймні до р. Либіді.

Результати археологічних досліджень означеної території підтверджують, що такі уявлення мали під собою цілком реальну основу. Розкопками вздовж річок Либіді і Сирця було відкрито низку укріплених давньоруських поселень, які представляли собою сирецько-либідську оборонну лінію навколо Києва XI–XIII ст.⁵ У 1991 р. навіть на р. Нивці (Борщівці) виявлено залишки поселення давньоруського і післямонгольського часу⁶.

Отже, реально заселена у XII–XIII ст. київська околиця дійсно співпадає з просторовими межами, які відводили давньоруському Києву його мешканці у XVI ст. Не тільки залишки давніх руїн, але й історична пам'ять киян того часу були причиною такого сприйняття Києва. Саме завдяки їй до нас дійшли такі давні назви історичних

місцевостей Києва, як гора Щекавиця, Видубичі, Звіринець, Клов та інші.

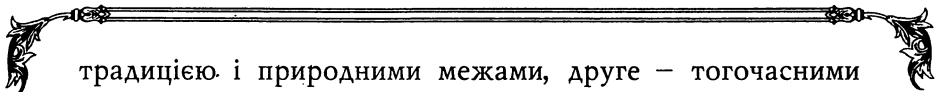
Разом з тим, цьому великому давньому Києву, який займав межиріччя Дніпра, Либіді і Сирця, протиставлявся реальний Київ XVI–XVII ст.

Так, Р.Гейдейнштейн занотував у 1596 р.: «сучасне місто Київ знаходиться не в старих стінах, а дещо нижче біля Дніпра і не схоже на старий Київ»⁷. Чернець Печерського монастиря О.Кальнофойський зі смутком зазначає, що Поділ 1638 р. не вартий назви Києва⁸. «Новим містом» називає Києвоподіл і Г.Боплан⁹.

Цю ситуацію фіксують і урядові акти. Хоча кордони міст на магдебурзькому праві у Великому князівстві Литовському офіційно не встановлювалися, але уставна грамота 1494 р. містить досить цікаве повідомлення, що кияни вільні не давати воєводі підводи, якщо той відправляє їх далі як на дві милі від міста¹⁰. Отже, територія понад 2 милі навколо не вважалася урядом міською зоною Києва, але вона близька до реальної площі міста давньоруського часу.

Разом з тим, уставна грамота 1499 р., підписана, як і перша, великим князем Олександром Ягеллончиком, дозволяла воєводі конфісковувати перевантажені крамом купецькі вози, якщо ті ламалися «на одну сторону по Золотий ворота, а на другу сторону по Почайну реку»¹¹. Тим самим уряд визнавав за реальну площу міста значно мешу територію, куди входили Старокиївська гора і Щекавиця, а також Поділ з прилеглою частиною Оболоні. У центрі її опинявся київський замок. Печерське плато до неї вже не потрапляло.

Таким чином, можна констатувати подвійність сприйняття назви Київ у XVI–XVII ст. З одного боку – це величезна територія межиріччя Дніпра, Либіді та Сирця; з іншого – невеличка ділянка низини біля Дніпра, над якою височить замок. Перше було обумовлено історичною

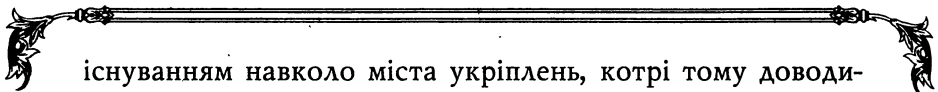
традицією і природними межами, друге – тогочасними реаліями.

Останні виглядали так: у просторових межах давньоруського Києва впродовж XVI – першої половини XVII ст. існувало від 6 до 8 окремих поселень, які різнилися розмірами, правовим статусом і були розтягнуті на 12 км вздовж берегової смуги Дніпра. Разом вони створювали розгалужену і видовжену у просторі міську агломерацію. Проте значення і функції кожного з них у процесі формування структури міського простору Києва XVI–XVII ст. були різні.

Отже, відновлення Києва після розорення 1482 р. йшло не з одного центру, а було поліцентричним. Подібна ситуація мала місце і у XIII–XV ст., коли місто відновлювалося після Батієвої навали і наступних нападів.

Ядро цієї агломерації складали Замкова гора і Поділ, де концентрувалася переважна більшість населення. Незважаючи на протистояння воеводської адміністрації і магістрату впродовж усього періоду їх співіснування, замок був невід'ємним елементом просторової і соціальної структури Києвоподолу, а певний час і взагалі гарантом його існування. Замок був необхідний Подолу, розташованому у незахищеній низині, перш за все, як захисник від ворожих нападів і як споживач його продукції. Але без Подолу існування замку було недоцільним і навіть неможливим, оскільки саме подоляни підтримували його постійними ремонтами. Хоча замок і Поділ знаходилися не тільки на різних функціональних рівнях у соціальній структурі міста, але і на різних рівнях над Дніпром, проте тільки разом вони складали повноцінну соціальну систему, яка уособлювала собою місто Київ пізнього середньовіччя.

Тогочасне місто потребувало існування поруч передмістя і сільськогосподарської зони. Виникнення передмістя було неминучим і обумовлювалося обов'язковим

існуванням навколо міста укріплень, котрі тому доводилося долати у процесі свого розвитку. Необхідність сільськогосподарської зони диктувалася напіваграрним характером самих міст. Києвоподол не становив винятку. Його північне передмістя на Оболоні відоме вже з 1571 р., а у 1602 р. його західне передмістя – Біскупщина, взагалі перетворилося на окреме містечко.

Приміська аграрна зона Подолу визначається досить чітко і охоплює: Щекавицький масив, Оболонь та дніпровські острови, перш за все Труханів і Муромець. Крім того, урядом місту була відведена п'ятимильна зона для рубки лісу і рибних ловів.

На крайній півночі цієї аграрної зони наприкінці XVI ст., навколо відновленого Кирилівського монастиря, виникає підпорядковане йому поселення – Карпилівка, яке, незважаючи на свою юридичну незалежність від міста, відразу опиняється у сфері впливу Подолу, котрому і було зобов'язане своїм швидким зростанням.

Дещо відокремлено стоїть у цій структурі Старокиївська гора, розділена між трьома юридиками, які належали митрополиту, Михайлівському Золотоверхому і Печерському монастирям. Її населення навіть не стало об'єктом прискіпливої уваги люстраторів ні у 1552 р., ні пізніше.

Проте будь-яка юридика, попри усі відмінності свого статусу, звичайно залишається тісно зв'язаною з містом «міським» напрямком фахової діяльності її мешканців і спільним міським ринком¹². Яскравим прикладом існування такого зв'язку між Старокиївською горою і Подолом є історія Софійської слободи.

Містоутворюючим ядром цієї системи, як найбільш розвинений її елемент, був Поділ, котрий функціонально підпорядкував собі інші поселення і детермінував їх подальший розвиток. На середину XVII ст. простір на північ від Хрещатицького яру і до Оболоні включно вже реально складав територію «міста Києвоподолу».

На південь від неї ще на початку XVI ст. існувало три окремі поселення навколо Печерського, Пустинно-Микільського і Видубицького монастирів. Можливості і перспективи розвитку кожного з них визначалися, перш за все, статусом цих монастирів. Найбільш динамічно розвивалося поселення навколо Печерського монастиря, яке на кінець XVI ст. оформилося у справжнє містечко, котре стало відігравати роль містоутворюючого центру для цього району. Воно поглинуло і перетворило на своє передмістя поселення при Пустинно-Микільському монастирі, а Звіринець, Клов, прилибідська частина Печерського нагір'я, дніпровські острови і лівобережжя виконували функцію його сільськогосподарської зони.

Таким чином, територія на південь від Хрещатого яру і до гирла Либіді також опинилася у сфері міського простору Києва, який на середину XVII ст. загалом досяг меж міста давньоруського часу.

Провідна роль у цьому процесі відновлення належала Подолу і Печерському містечку, інші поселення та історичні райони відігравали у ньому більш скромну роль, що обумовлювалося сукупністю впливу природно-топографічного, соціально-економічного і військово-політичного факторів.

Фактори розвитку

З кінця XII ст. рельєф Києва не зазнавав суттєвих змін, оскільки просідання Подолу під дією новітніх тектонічних рухів на цей час припинилося, а разом з цим послабилися і руйнівні наслідки весняних дніпровських повенів¹³.

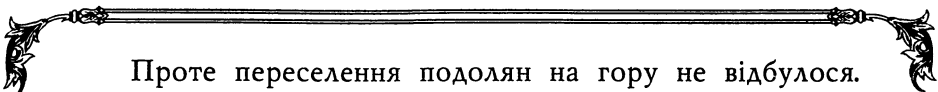
Найбільший вплив на розбудову міста у XVI–XVII ст. мала ерозія схилів гір, перш за все Замкової, яка призводила до розростання ярів і коливання рівня ґрунтових вод. Внаслідок цього на Подолі постійно

з'являлися і зникали численні ручаї, що суттєво підвищувало насиченість ґрунту вологою, особливо навколо Замкової гори. Дотепні кияни через це навіть прозвали одну з найближчих до неї вулиць Гнилою. У XVIII ст. впорядкуванням подільських ручаїв, а зрештою і зведенням їх у підземні колектори, займалися губернатор і магістрат. Показником ступеня серйозності цієї проблеми є той факт, що про хід робіт інформувався уряд у Санкт-Петербурзі¹⁴.

Заболоченню ґрунту навколо Замкової гори, особливо в урочищах Гончарі-Кожум'яки, також сприяв ставок, який з'явився внаслідок зведення греблі на р. Кудрявці. Підвищена заболоченість цих урочищ певною мірою стримувала і їх заселення в означений час. Створення подібних водоймищ при млинах на Либіді, Сирці і Юрковському ручаю хоча і змінювало ландшафт, але не мало подібних серйозних наслідків для міста. Проте і дорога на Вишгород вздовж Кирилівських висот проходила по заболоченій місцевості і її доводилося періодично гатити¹⁵. «Мости на грязях» зображені вже на плані 1695 р. на її відрізку між Цареконстантинівською церквою та Йорданським монастирем.

Незважаючи на таку заболоченість Подільської низини, місто після Батієвої навали 1240 р. не було перенесене на Старокиївську гору. Торгово-ремісничий люд цупко тримався за цю вологу і сиру місцевість, хоча гора в цьому відношенні мала вагомі переваги. Її не досягали повені. Тут було сухо, питна вода знаходилася досить не глибоко. Земляні вали давньоруського часу перебували у задовільному стані і були надійнішими, ніж ефемерний подільський паркан. Завдяки численним церквам і Софійському собору гору оточував давній ореол святого місця. Разом з тим, саме їх подоляни розтягували на будівельний матеріал для власних і суспільних потреб. Площа всередині укріплень була не набагато менше площі Подолу.

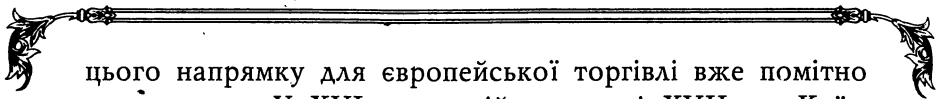
Проте переселення подолян на гору не відбулося. Попри усі незручності низини, відновлене місто тяжіло ближче до Дніпра – комунікаційної артерії, яка надавала засоби до існування значній частині його населення, та до розташованих поруч оболонських пасовищ, сіножатей і городів.

Рельєфом визначалося і положення київського замку. З військової точки зору XIV–XV ст., коли артилерія використовувалася слабо, вибір для його розташування Замкової гори був найбільш вдалим. Стрімкі схили і відокремленість від плато робили її майже неприступною, що потребувало меншої кількості людей для оборони замку. До того ж дістатися сюди з Подолу в разі небезпеки було набагато простіше, ніж до Старокиївської гори.

Більш багатоплановим був вплив соціально-економічного фактора. Міста пізнього середньовіччя функціонували вже не тільки як центри соціально-економічних систем своїх регіонів, але і як складові елементи світового ринку. Процес формування останнього помітно прискорився на рубежі XVI–XVII ст. Він охопив і економіку Речі Посполитої, але ступінь інтенсивності його впливу на розвиток окремих регіонів країни був різним.

Економіка Речі Посполитої починає все більше орієнтуватися на ринки Західної Європи, зв'язок з якими здійснюється переважно через Гданськ, на котрий припадало 70% торгового обігу країни¹⁶. Київ, розташований на протилежному краю держави, залишався осторонь цього процесу. Подніпров'я в цей час ще не стало виробником товарного збіжжя, а його експортні можливості лісоматеріалів були досить обмеженими і шлях їх транспортування пролягав не через Київ. Місто лише відіграло роль реекспортера західних товарів, переважно сукна, до країн Сходу¹⁷.

Як і у попередній період, асортимент і обсяг торгівлі Києва визначають чорноморські порти, хоча значення

цього напрямку для європейської торгівлі вже помітно зменшилося. У XVI – першій половині XVII ст. Київ, подібно до Кам'янця-Подільського і Львова, функціонує як важливий транзитний пункт у південній торгівлі Речі Посполитої. Разом з тим, важливе значення для міста мала і торгівля з Росією.

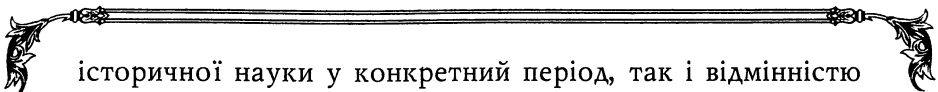
Незважаючи на спустошливість нападу 1482 р., Київ досить швидко долає кількісний рубіж від містечка до міста і на кінець XVI ст. стає одним з найбільших міст України. Його населення складало на середину XVII ст. не більше 12 тис. осіб. (У Кам'янці-Подільському в 1667 р. налічувалося близько 10 тис. мешканців, у Львові на початку XVII ст., за даними Альнпеха, – 13–14 тис., Могильов 1604 р., найбільше місто тогочасної Білорусі, налічував понад 11 тис. мешканців¹⁸.) Завдяки цьому зростає місткість київського ринку і посилюється його значення як накопичувача товарів у регіональній економічній системі.

Політика уряду Речі Посполитої також було спрямована на піднесення економічного потенціалу міста. У 1571 р. Київ отримав складське право, і його надання знову підтвердив сейм 1601 р.¹⁹

Отже, загальні економічні умови і урядова політика сприяли становленню Києва як значного центру транзитної торгівлі на південному сході Європи. Те, що торгівля була одним з основних джерел прибутків киян, відзначив і Ю.Верещинський²⁰.

Проте не всі райони Києва зазнали піднесення на її ґрунті. Переважно воно позначилося на Подолі і Печерському містечку, чому сприяло їх зручне розташування біля дніпровських гаваней і перевозів, а також економічні пільги, які надавало мешканцям Подолу магдебурзьке і складське право.

Значення магдебурзького права для розвитку Києва дістало в різних дослідників майже протилежні оцінки, що обумовлювалося як загальним рівнем розвитку

історичної науки у конкретний період, так і відмінністю їх суспільно-політичних та історіософських поглядів.

Досить негативно оцінював його роль В.Б.Антонович, який, стоячи на позиціях народництва, вважав магдебурзьке право чужим елементом, привнесення якого стало на заваді природному розвитку місцевого вічового устрою давньоруського міста²¹. Близької думки дотримувалися також М.І.Костомаров, М.С.Грушевський і М.Ф.Володимирський-Буданов. В.І.Щербина, відзначивши неповноту застосування магдебурзького права у Києві XVI–XVII ст., навпаки, перетворює його остаточне скасування у 1834 р. майже на національну катастрофу²². Сьогодні, менш категорично, таку оцінку відтворює Р.Є.Делімарський²³.

На середину XX ст. беззастережно негативну оцінку значення магдебурзького права для українських міст було загалом подолано, в чому певну роль відіграла і праця О.С.Компан «Міста України у другій половині XVII ст.».

Відносно Києва, який користувався магдебурзьким правом за зразком столичного Вільна та інших головних міст Речі Посполитої, ствердилася думка, що надання йому цих прав поліпшило соціально-економічні умови розвитку міста, але застосування їх було досить обмеженим, що викликало негативні явища, котрі не дозволяли повністю використати внутрішній потенціал міста і гальмували його розвиток. Причини цієї обмеженості звичайно вбачають у порушеннях положень магдебурзького права воєводами і великими землевласниками, відображенням чого є численні судові конфлікти між ними і магістратом, та у зосередженні управління містом в руках вузької групи патриціату²⁴.

Така оцінка істориками другої половини XX ст. значення магдебурзького права для розвитку Києва сьогодні вже потребує суттєвих коректив.

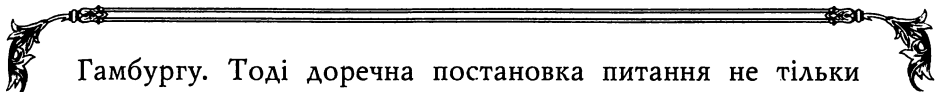

Перш за все, магдебурзьке право для Києва навряд чи можна вважати цілком чужорідним явищем, нав'язаним місту владою, як це робив В.Б.Антонович та інші. Його впровадження мало характер поступового процесу зближення місцевих норм звичаєвого права, до повного увільнення міста у 1514 р. від «прав полських й литовських й руських, которыи были ... праву німецькому маитборскому» на перешкоді²⁵.

Виводити його обмеженість щодо Києва, порівнюючи кількісний склад магістратів Києва і Магдебурга, та зіставляючи карну частину судового кодексу останнього з практикою судочинства українських міст, як це робив В.Б.Антонович, не зовсім коректно. Такий підхід зазнав цілком справедливої критики ще у ХІХ ст. з боку М.К.Любавського і М.В.Довнар-Запольського²⁶. Адже кількісний склад магістрату залежав перш за все від чисельності мешканців міста і був відмінним у різних містах самої Німеччини, а судєбник «Саксонський Вейхбїльд», за яким судили у Магдебурзі, відігравав, за влучним визначенням Ю.Бардаха, ту ж саму роль, що і римське право у новий час²⁷. Головні принципи останнього були лише взяті за основу при створенні національних законодавств більшості країн Європи. Отже, положення «Саксонського Вейхбїльду» аж ніяк не можуть правити за критерій визначення повноти чи обмеженості уживання магдебурзького права.

За такий критерій слід брати ступінь самостійності міста по відношенню до держави, до того ж на хронологічних відрізках, які придатні для співставлення.

В такому разі бачимо, що в Європі найбільша самостійність міст, яку вдається зберегти тривалий час, присутня лише у Фландрії і Священній Римській імперії. Слід зазначити, що і у різних країнах останньої ступінь самостійності міст був досить відмінним. Еталонами її повноти можуть правити міста типу Венеції, Генуї або

Гамбургу. Тоді доречно постановка питання не тільки про обмеженість магдебурзьких прав Києва, але і про обмеженість самоврядування міст Англії, Франції та інших країн.

Проте саме міста «створили сучасну державу в такій же мірі, в якій були створені нею»²⁸. І тут Венеція, Генуя або Гамбург є тим випадком, коли цей процес набув своєї крайньої форми і окреме місто перетворилося на самостійну державу. Але це виявилось можливим лише у країнах, де становлення централізованої держави відбувалося досить повільно. Зрештою такі міста самі, з одного боку, перетворилися на сукупного феодала по відношенню до своєї округи і дрібніших міст, з іншого – вони все-таки опинилися у складі або у сфері впливу великих державних утворень, де їх незалежність мала досить умовний характер. На початку XVI ст. цей процес підпорядкування міста державі у Західній і Центральній Європі вже закінчився. Навіть у Північній Італії на середину XVI ст. Медичі змогли вже підкорити колись могутню Флорентійську республіку.

Польсько-Литовська держава, попри усю специфіку свого устрою, була державою централізованою. Отже, «повного» застосування магдебурзьких прав щодо її міст, на зразок Священної римської імперії, тут просто бути не могло. До того ж економічно слабкі її міста завжди перебували під сильним контролем держави і навіть потребували для свого розвитку опіки з її боку.

Певний виняток становив лише Гданськ, котрий, як і деякі інші міста, мав право карбувати власну монету і навіть наважився виступити проти короля. Але останнє було скоріше випадковим епізодом, і вагомим суб'єктом європейських політичних відносин, як Венеція, він так і не став.

У Великому князівстві Литовському, а саме за часів перебування у його складі, Київ отримав магдебурзьке

право, процес «відокремлення» міста від держави відбувався не шляхом збройної боротьби або викупу городянами прав автономії та економічних пільг, як у більшості країн Європи, а здійснюється цілком свідомо самим центральним урядом. Цікаво, що згодом аналогічну політику щодо власних міст проводили і великі землевласники.

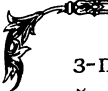
Першими магдебурзькі права отримали Вільно (1387 р.) і Брест (1390 р.), де мешкало чимало німців і поляків, вже знайомих з ним у своїх батьківщинах. Проте і тут процес його впровадження розтягнувся у часі і перше свідчення про міську раду і бургомистра для Вільно датується 1442 р.²⁹

З північного заходу воно поступово поширилося на східні та південні міста країни. Проте його впровадження тут відбувалося за повної пасивності населення, внаслідок чого деякі міста отримували його двічі. Так, Луцьк вперше отримав його у 1432 р., але через протидію місцевих урядовців реально воно було впроваджено лише з 1497 р. Така ж ситуація мала місце і в Слуцьку, який двічі отримував магдебурзьке право – у 1441 р. і 1552/53 рр. Окремі міста, як Могильов у 1561 р., спочатку отримували «мале право», а згодом, у 1577 р., місту було надано «велике право», тобто його більш повний варіант³⁰.

Час отримання Києвом магдебурзького права припадає на другий період його поширення у Великому князівстві Литовському, що обумовлювалося активною діяльністю в цьому напрямку Олександра Ягеллончика (1492–1506 рр.), внаслідок якої магдебурзьке право отримали усі найбільш значні міста країни³¹.

Більшість міст отримали його за взірцем того варіанту магдебурзького права, яким користувався Хелм. Лише Вільну, а відповідно і Києву, воно було надано за прикладом Кракова.

Київ, згідно з його положеннями, мав власні органи самоврядування і суду, його населення було вилучене

з-під юрисдикції воєвод, сплата податків регламентована, його купці були поступово увільнені від сплати мита по всій країні. Згодом місто отримало складське право і звичайні тогочасні привілеї: право контролю за торгівлею на власній території, організації ярмарків, регламентації ремісничого виробництва і типову для Речі Посполитої монополію на виробництво і продаж спиртних напоїв.

Єдине, чим не користувався Київ з традиційних економічних привілеїв – правом карбу монети. Але до середини XVII ст. на усій величезній території Великого князівства Литовського існував лише один монетний двір у Вільно і той належав державі.

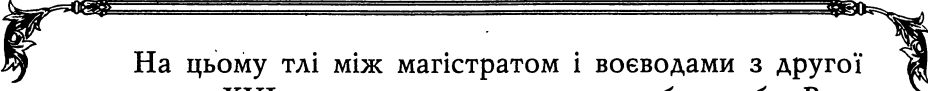
Отже, права і статус Києва суттєво не відрізнялися від більшості магдебурзьких міст Центральної Європи.

Проте їх практична реалізація мала певні труднощі, зумовлені порушеннями прав міста воєводською адміністрацією і великими землевласниками, котрі звичайно наводяться як приклад їх обмеженості.

Якщо відкинути конфлікти стабілізаційного періоду впровадження магдебурзького права у Києві за А.Немировича, то пізніші конфлікти між воєводою і магістратом оберталися навколо двох питань: права регулювання забудови міської території та підтримання обороноздатності міста. Останнє було тісно пов'язано з порядком стягнення податків та їх використання.

Перше питання було остаточно вирішене на користь магістрату у 1611 р.

З другим було складніше. Справа полягала в тому, що відповідальність за оборону міста ніс воєвода, а магістрат мав її фінансувати і приймати посильну участь у переслідуванні татар. Ці витрати покривалися переважно з капщизни і залишалися сталими близько ста років, але прибутки міста, як і витрати на оборону, поступово зростали, а інфляція, хоча і повільна, зменшувала реальність суми, що стало досить відчутним на початку XVII ст.

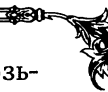

На цьому тлі між магістратом і воєводами з другої половини XVI ст. розгортається тривала боротьба. Воєводи намагалися поставити міський бюджет під свій контроль і отримувати з нього більші суми, а магістрат запобігав тому як тільки міг. Неврегульованість податкового законодавства створювала додатковий ґрунт для судових зіткнень між ними.

Проаналізуємо хід цієї боротьби, яка точилася у найвищих судах Речі Посполитої.

За вироками суду у воєводи було забрано і віддано магістрату збір таких податків: 1545 р. – вагового, 1564 р. – скасовано «уклін» воєводі, як додаток до капщизни, 1576 р. – збір частини торгових мит, з 1576–1577 рр. – збір соляного і воскового мита, 1633 р. – помірно віддано на утримання Успенської церкви³².

У 1566 р. заборонено німціанське шинкування, що неодноразово підтверджується і пізніше, а у зв'язку з виникнення Біскупщини капщизну зменшено з 800 до 600 кіп грошей на рік. У 1623 і 1634 рр., після невдалих спроб врегулювати порядок сплати капщизни, магістрат був звільнений від звітування про міські прибутки з шинкування як перед королівськими комісарами, так і перед воєводою³³. У 1635 р. збір її передано магістрату, на котрий покладено і обов'язок дбати про замкову «муніцію» і «цекаус». Воєводі з капщизни магістрат відтепер був зобов'язаний лише сплачувати 400 кіп грошей на утримання замкових урядників³⁴.

Отже, протистояння воєвод і магістрату скінчилося на користь останнього. Магістрат забрав на себе більшу частину податків, заклав свій бюджет для воєвод, а з 1635 р. взагалі взяв під контроль поточні витрати на безпеку міста. Привілей 1634 р. навіть дозволяв міщанам ухилитися в такому делікатному питанні, як переслідування татар по інших воєводствах³⁵.

За таких наслідків теза про обмеженість магдебурзького права Києва уявляється суттєво перебільшеною.

Аналогічна ситуація спостерігається і у стосунках міста з приватними землевласниками, представленими переважно монастирями.

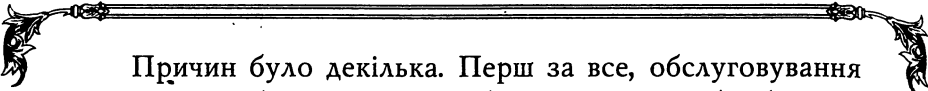
У 1579 р. магістрату вдалося примусити нести «тяжарі міські» подільських підданих Печерського монастиря, а згодом й інших. З конфлікту з Пустинно-Микільським монастирем він також вийшов переможцем і навіть територію Біскупщини було зменшено під його тиском, хоча магістрат і не наважився скористатися своєю перемогою у повній мірі.

Отже, хоча Київ не оголошував війну королю і не карбував власну монету як Гданськ, але він повною мірою користувався усіма пільгами магдебурзького права, які міг отримати у Речі Посполитій. До того ж у порівнянні з іншими її містами, його статус, як головного міста, був досить високим.

На відміну від більшості європейських міст, яким довелося спочатку виборювати свою автономію де-факто, а потім закріплювати її де-юре, Київ пройшов цей шлях у зворотному напрямку. Легко отримавши магдебурзьке право, він затратив майже сто років на те, щоб його відстояти і розширити.

Проте саме поєднання магдебурзького права з складським, за сприятливих економічних умов, відкривало широкі перспективи для швидкого зростання Подолу з другої половини XVI ст.

Соціально-економічний фактор детермінував і швидке зростання Печерського містечка. У 1523 р. воно було офіційно визнано приватною власністю Печерського монастиря і перейшло під управління ради соборних старців. Його населення не користувалося правами самоврядування і економічними привілеями магдебурзького права, але розвиток містечка відбувався досить інтенсивно.

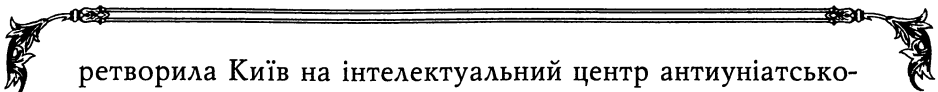

Причин було декілька. Перш за все, обслуговування численних богомольців забезпечувало добробут не тільки монастиря, але і значної частини мешканців містечка. Їх існування вимагало проживання у містечку представників традиційних ремісничих професій і тим самим редуцирувало подальше зростання його населення. Слід також враховувати, що окремі види виробництва, як гончарство, тяжіли саме до околиці Києва. Зручне розташування біля Дніпра, вміле використання заборони щодо купців-євреїв та обмежень, які накладалися складським правом, дозволяли мешканцям містечка мати і свою частку з транзитної торгівлі. Внаслідок цього на середину XVII ст. Печерське містечко наблизилося до демографічного порогу європейського міста XVI ст., який Ф.Бродель визначає у 2–2,5 тис. осіб³⁶. Кількістю населення воно ще поступалося Подолу, але після 1654 р., коли умови їх розвитку зрівнялися, містечко швидко наздогнало його.

Військово-політичний фактор чітко визначив хронологічні межі окремого періоду у просторовому розвитку Києва: від нападу 1482 р., після якого місто відновлюється заново і майже з нуля, і до війни 1648–1654 рр., котра глобально змінила ситуацію на Україні.

Між цим двома подіями його вплив відчувався слабо. Напади татар рідшають з другої половини XVI ст. і припиняються у XVII ст., а події козацько-селянських повстань позначилися лише пожежею 1638 р. та епізодичними слідуваннями військ через місто. За таких умов воєводська адміністрація і населення, не змовляючись, починають ігнорувати поточні ремонти укріплень замку.

Більш вагомим був вплив власне політичного фактора, проявом котрого стала боротьба між православними і греко-католиками (уніатами). Вона не тільки призвела до перерозподілу майна православної церкви та змусила магістрат відбудувати Успенську церкву Подолу, але пе-

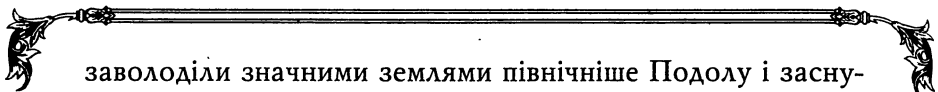

ретворила Київ на інтелектуальний центр антиуніатського руху, що призвело до кількісного зростання і змін у соціальній структурі його населення, котрі позначилися і на формуванні міського простору.

Печерський монастир вже за архимандрита Н.Тура стає осередком опозиції, навколо якого гуртуються різні сили, незадоволені Брестською унією. Саме сюди стікаються ченці з Галичини і Волині, котрі прагнуть рішучої боротьби з нею. Їх зусиллями відновлено монастирську друкарню, котра хоч і не спеціалізувалася на випуску полемічних видань, як віленська, але також внесла свій вклад у ідеологічну боротьбу першої половини XVII ст.

Згодом таким осередком стає Братський монастир на Подолі. Створення київського братства стало формою організаційного об'єднання запорізького козацтва, міщан міста і православного духовництва у протистоянні натиску католицизму. Величезне значення не тільки для поточних потреб цієї боротьби, але й подальшого розвитку просвітництва і науки на Україні мало відкриття при ньому у 1632 р. Києво-Могилянського колегіуму. Саме з цього часу серед мешканців Подолу з'являються неспокійні бурсаки. Проявом визнання заслуг колегіуму, як ідеологічного центру цього руху, була передача у 1651 р. Б.Хмельницьким Братському монастирю величезних володінь домініканців навколо Києва.

Загострення міжконфесійної боротьби у Києві, яке було наслідком загального наступу контрреформації у Польщі за Сигізмунда III, призвело до появи у місті і розгортання тут активної місіонерської діяльності католицькими орденами бернардинців та єзуїтів. Останні навіть заснували у Києві власний колегіум на противагу Могилянському. Свою діяльність ордени не обмежували виключно релігійною пропагандою, а докладали зусиль і до створення власної господарської бази. Найбільшу активність у цьому напрямку проявляли домініканці, які

заволоділи значними землями північніше Подолу і заснували на Оболоні селища Пріорку і Мостище.

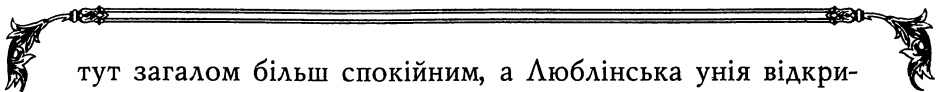
Перебіг цієї боротьби не тільки призвів до виникнення у місті чотирьох друкарень, зведення нових і відбудови старих православних і католицьких храмів, появи навчальних закладів різних рівнів і загального зростання населення, але безпосередньо підніс значення Старокиївської гори у структурі міста. З перетворенням Михайлівського Золотоверхого монастиря на резиденцію митрополита і поверненням православної церкви у 1633 р. Софійського собору та заснуванням при ньому монастиря, гора остаточно перестала вважатися Старим городищем і почала відновлювати свою давню славу київської святині, що стимулювало зростання чисельності її мешканців.

Загалом динаміка і тенденції у розвитку окремих районів Києва пізнього середньовіччя визначалися поєднаною дією усіх трьох факторів, і лише зрідка один з них мав вирішальне значення.

Динаміка і тенденції розвитку

У формуванні міського простору Києва XVI – першої половини XVII ст. визначаються два етапи. Перший розпочинається з відновлення міста після розорення 1482 р. і триває до кінця XVI ст. Його завершення не можна пов'язати з конкретною подією в історії Києва, яка б визначала перехід розвитку міста на якісно новий рівень, оскільки він був наслідком низки загальних змін, що сталися в останню третину XVI ст.

Перш за все вони були викликані стабілізацією військово-політичної ситуації навколо Середнього Подніпров'я. Наскоки татар рідшають і не мають вже таких руйнівних наслідків, успіхи Польщі у Лівонській війні та події «смутного часу» у Росії зняли питання про повернення Києва, поставлене Іваном III, що зробило життя

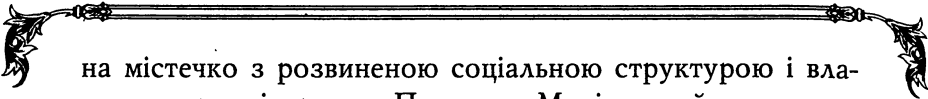
тут загалом більш спокійним, а Люблінська унія відкрила двері для переселенців із Заходу. Демографічна ситуація швидко покращується, що сприяє виникненню та розвитку міст і містечок, мережа яких на рубежі XVI–XVII ст. щільно вкрила Київське воєводство.

Ці зміни й визначають початок другого етапу у розвитку Києва цього часу, завершенням якого стала війна 1648–1654 рр. Від першого, суттю якого було відновлення демографічного потенціалу міста після розорення 1482 р., він відрізняється прискоренням містоутворюючого процесу, але динаміка розвитку окремих поселень, з яких складалася розтягнута вздовж Дніпра київська агломерація, була різною.

На другому етапі найбільш швидко, на базі накопиченого у попередній період демографічного потенціалу, починає зростати населення Подолу, але на початку XVII ст. цей процес наразився на відсутність вільного простору для розширення міста. Відсутність статистичних даних щодо динаміки зростання його населення з кінця XVI ст. компенсується фактами багатьох спроб розширити у цей час територію міста, що опосередковано, але переконливо свідчить про тенденцію до збільшення населення. До таких спроб належать заходи Ф.Стрибиля до заселення Оболоні, передача Щекавиці та ділянки Старокиївської гори. На цей час припадає і початок заселення Гончарів-Кожум'як, зафіксований археологічними дослідженнями.

Ознакою нового етапу для Старокиївської гори стало заснування тут близько 1586 р. Софійської слободи, яке, попри усі негаразди цього починання, зрушило з місця проблему її заселення і поклато край застосуванню щодо неї назви Старе городище.

Суттєвим збільшенням населення позначився другий етап і на юридиках Печерська. Поселення навколо Печерського монастиря з 1581 р. поступово перетворюється

на містечко з розвиненою соціальною структурою і власним-передмістям, а Пустинно-Микільський монастир, проігнорований люстраторами у 1552 р., стає з 1571 р. власником прилеглого поселення, кількість мешканців якого досягала 200 осіб. З 30-х років XVII ст. на південній околиці Києва починає помітно зростати Звіринецьке селище, а на північній – Карпилівка.

Отже, саме з кінця XVI ст. спостерігається не тільки загальне збільшення населення київської агломерації, але і її просторове розширення, зумовлене включенням до неї нових елементів. Ці зміни, які відкрили новий етап у розвитку Києва, стали можливими завдяки загальному поліпшенню демографічної ситуації у Наддніпрянщині наприкінці XVI – першій половині XVII ст.

Визначальним для формування міського простору Києва XVI – першої половини XVII ст. був вплив власного розвитку Подолу і Печерського містечка, які виконували функцію двох його містоутворюючих центрів.

Швидке відновлення після 1482 р. і подальше піднесення Подолу обумовлювалися зручністю його розташування, яке поєднувало вигідне положення на шляхах транзитної торгівлі з безпосередньою близькістю до дніпровської гавані та перевозу, і посилювалося наявністю в міста складського і магдебурзького права.

Виробнича структура більшості міст України XVI–XVIII ст. була однотипною, орієнтованою на вузький сільськогосподарський округ, а регіональна спеціалізація майже не мала місця. На цьому тлі вагомий потенціал Подолу як значного торгово-ремісничого центру запобігав виникненню поруч з ним іншого ідентичного містечка, внаслідок чого Софійська слобода і Біскупське містечко, незважаючи на зусилля влади, так і не стали де-факто самостійними містечками і були приречені розвиватися у міцній залежності від його соціально-економічної структури.

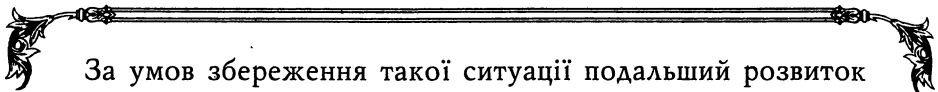

На початку другого етапу розвиток Подолу відбувався по висхідній, його внутрішній потенціал і можливості зростання ще не були повністю вичерпаними, але відсутність простору для розширення суттєво гальмувала цей процес. Внаслідок цієї земельної кризи у його розвитку поступово впродовж першої половини XVII ст. починає наростати тенденція до стагнації.

Старокиївська гора, розділена на декілька юридик, серед яких найбільшою була Софійська слобода, на формування міського простору Києва впливала слабо. Її заселення відбувалося досить повільно і лише у 30-ті роки XVII ст. перейшло той кількісний рубіж, який відкривав перспективу просторового злиття юридик у суцільно забудовану частину міста.

Віддаленість від Дніпра, відсутність торгових привілеїв і правовий статус її мешканців не дозволяли їм безпосередньо користуватися надходженнями від транзитної торгівлі, яка стимулювала зростання Подолу і Печерського містечка. Найбільш прибуткові галузі, шинкарство та обслуговування богомольців і мандрівників, почали складатися тут досить пізно. Якихось специфічних товарів, відсутніх на подільському ринку, населення слободи не виробляло. Внаслідок цього її розвиток відбувався переважно по шляху добудови соціально-економічної структури Подолу, продовженням якого вона фактично і була. Вплив останнього значно посилювався із заселенням південної частини гори з 1645 р. магістратськими міщанами.

Таким чином, у XVII ст. юридики Старокиївської гори хоча і зберігали свій окремий правовий статус, але опинилися у міцній соціально-економічній залежності від Подолу, чому сприяла і просторова близькість обох районів. Поділ, по відношенню до Старокиївської гори, відігравав роль містоутворюючого ядра системи, а гора функціонувала як залучений до неї складовий елемент.

За умов збереження такої ситуації подальший розвиток мав призвести до поглинення Подолом, у функціональному відношенні, Старокиївської гори. Але з середини XVII ст. умови змінилися і процес пішов іншим шляхом.

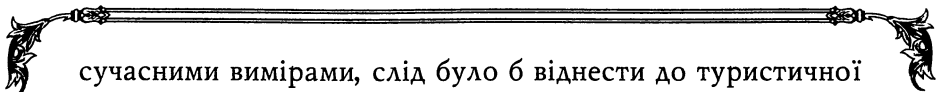
Завдяки зростанню демографічного та економічного потенціалу Подолу у XVII ст. розпочинається процес піднесення та виникнення на периферії його аграрно-промислової зони таких дрібних поселень як Карпилівка, Пріорка і Мостище. Хоча ці селища і слободи офіційно не входили до території міста, а на їх мешканців не поширювалася юрисдикція магістрату, але вони безпосередньо орієнтувалися на подільський ринок. Досить відчутною була і їх просторова близькість до Подолу. Городини і сіножаті подільських міщан межували з угіддями Кирилівського монастиря, а поруч з Карпилівкою знаходилися ниви вірменської церкви.

Отже, на цей час їх зв'язок з Подолом, як містоутворюючим ядром, помітно посилювався. Самостійної ролі у структурі міського простору Києва ці поселення не відігравали і функціонували як його північна сільськогосподарська околиця на периферії системи. Через пересічений ландшафт Оболоні і багатство її природних угідь їм судилося ще понад 200 років перебувати у такій якості.

На півдні у цей час відбувається піднесення Печерського містечка, яке все активніше починає відігравати роль другого містоутворюючого ядра Києва.

Наявність власної Неводницької гавані та перевозу дозволяли Печерському містечку конкурувати з Подолом у торгівлі, але відсутність складського права і торгових привілеїв, які походили з магдебурзького права, перешкоджала всебічному використанню зручності його топографічного положення.

Певною мірою це компенсувалося надходженнями від обслуговування численних богомольців, завдяки чому тут вже у XVI ст. розвинулися види діяльності, які, за

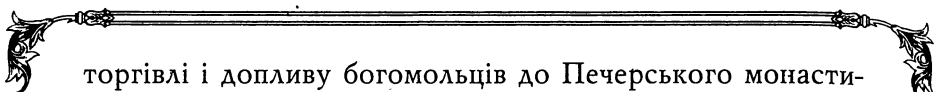

сучасними вимірами, слід було б віднести до туристичної сфери. Прибутки від величезних земельних маєтностей монастиря, спрямовані на його розбудову, також сприяли зміцненню економічного потенціалу містечка. Перспективним був і аграрно-промисловий напрямок у розвитку містечка, такий традиційний для поселень при монастирях.

Отже, джерела, які стимулювали розвиток Печерського містечка, суттєво відрізнялися від подільських. Завдяки цьому воно могло вільно існувати поруч з Подолом, не дублюючи його соціально-економічної структури, і виконувати функцію другого містоутворюючого ядра, сфера впливу якого охоплювала територію на південь від Хрещатого яру. Хоча Печерське містечко у XVI ст. розвивалося повільніше від Подолу, але незабаром цей процес прискорився і на середину XVII ст. внутрішній потенціал містечка ще не був вичерпаним, а межі його просторового розширення, на відміну від Подолу, були далекими як р. Либідь.

До сфери впливу Печерського містечка досить швидко потрапило поселення навколо Пустинно-Микільського монастиря. Соціально-економічний фактор не створював серйозних передумов для його самостійного динамічного розвитку, а вигідність розташування біля дніпровського перевозу не вдалося реалізувати через протидію магістрату. Тому у першій половині XVII ст. воно вже реально перетворилося на передмістя свого більш розвиненого сусіда.

Аналогічна перспектива намітилася і щодо Звіринського селища, але тому запобігали складний рельєф місцевості та безпосередня підпорядкованість Видубицького монастиря митрополиту. Разом з тим, внаслідок відкриття перевозу на Либіді і початком обслуговування мешканцями селища цієї ділянки шляху до Києва, посилилася їх залежність від загального стану справ у міській

торгівлі і допливу богомольців до Печерського монастиря. Відповідно зміцнився і зв'язок з містом.

Значною мірою функціональні відношення між Печерським містечком і Звіринцьким селищем подібні до ланки Поділ – Карпилівка, але з тією відмінністю, що відстань в обох випадках помітно різниться. Від північного краю Подолу до Карпилівки – понад 3 км, а між Звіринцем і Печерськом – менше 1 км за прямою. Ця обставина та посилення взаємозв'язку між останніми близько середини XVII ст. дозволяє розглядати Звіринцьке селище на той час скоріше як відокремлене передмістя Печерського містечка, ніж як поселення на периферії Києва.

Отже, у процесі свого розвитку Печерське містечко фактично поглинуло обидва сусідні поселення. У структурі міського простору Києва означеного часу воно відіграло роль другого містоутворюючого ядра, своєрідної з'єднувальної ланки між його традиційною південною околицею і Подолом, завдяки якій на середину XVII ст. відбулося посилення зв'язку між давніми історичними районами міста. Якщо на першому етапі, до останньої третини XVI ст., Київ представляв собою ще слабо об'єднану агломерацію окремих поселень, то на другому етапі це вже була досить цілісна і структурована соціальна система. Розрізнені та відокремлені поселення перетворилися на її складові елементи з певним функціональним призначенням.

Це стало наслідком прискороного зростання демографічного потенціалу київської агломерації на рубежі XVI–XVII ст. На жаль, точними даними щодо населення Києва у цей період ми володіти ніколи вже не будемо. Тому користуємося цифрами, отриманими за попередніх обчислень у співставленні з уривчастими повідомленнями різних джерел. Попри усі можливі похибки таких обчислень, вони дозволяють простежити загальну

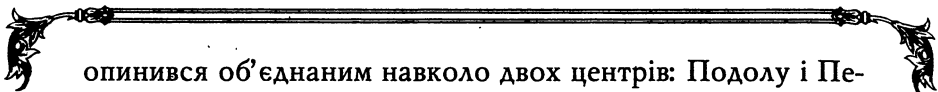
динаміку зростання населення. Ще раз наголошуємо, хоча вони є мінімально можливими, але цілком реальними, досить близькими до фактичної ситуації.

Ситуація виглядає наступним чином. У 1552 р. населення Подолу становило близько 3 тис. осіб, Печерського містечка – понад 210 осіб, а число мешканців інших районів через його мізерність просто не бралось до уваги. Отже, загалом не більше 3,5 тис. осіб.

У 1571 р., на час близький до завершення першого етапу, на Подолі мешкало 4 тис., у Печерському містечку – близько 1 тис. Поселення при Пустинно-Микільському монастирі дає ще 200 осіб. Старокиївська гора була не в кращому від нього стані. Загалом, припустимо, близько 5,5 тис. осіб. Чума, яка мала місце у цьому ж році, його дещо скоротила.

Подібна статистика для другого етапу відсутня через цілком зрозуміле негативне ставлення київських міщан, як взагалі усіх повстанців середньовіччя, до податкових реєстрів. Тому оперувати можна лише цифрами, які могли бути досягнуті на середину XVII ст. Слід також враховувати, що кількість населення Подолу у 30–40-ті роки XVII ст. залишалася більш-менш сталою у зв'язку з земельною кризою. В.такому випадку маємо: Поділ (разом з Біскупщиною і замком) – не менше 8 тис. осіб, Печерське містечко – близько 2 тис. осіб, поселення при Пустинно-Микільському, Видубицькому і Кирилівському монастирях, Пріорка і Мостище разом – близько 800 осіб, Старокиївська гора і городники Щекавицького нагірного масиву – припустимо ще 800 осіб. Загалом – близько 12 тис. чоловік, які постійно мешкали у місті.

Отже, з 1571 р., тобто майже за 70 років, населення Києва збільшилося принаймні вдвічі. Завдяки цьому зріс внутрішній потенціал системи, зміцнився функціональний зв'язок між її складовими і відбулося їх просторове розширення. Київ, як соціально-економічна система,

опинився об'єднанням навколо двох центрів: Подолу і Печерського містечка, які доповнювали один одного. Умова межа між сферами впливу обох містоутворюючих центрів проходила за Хрещатим ярмом. Біскупське містечко з урочищами Гончарі-Кожум'яки, Старокиївська і Замкова гори були інтегровані Подолом до структури міського простору Києва, поселення при Пустинно-Микільському монастирі, Видубичі і Звіринець – Печерським містечком. Оболонь, Щекавицький нагірний масив, прилибідська низина, Клов, дніпровські острови і лівобережжя перетворилися на його аграрно-промисловою зону, на периферії якої виникли Карпилівка, Пріорка та Мостище. Таким чином, на середину XVII ст. міський простір Києва вийшов на свої природні рубежі, означені межиріччям Дніпра, Либіді та Сирця, які він займав і у давньоруський час.

Розвиток Києва на середину XVII ст. не призвів, подібно до деяких великих міст Європи, до виникнення навколо нього мережі юридично залежних поселень, по відношенню до яких він би відігравав роль сукупного феодала. Проте у 1654 р., під час врегулювання з царським урядом питання про підтвердження Києву магдебурзького права, його магістрат спробував утворити такий залежний від міста округ.

У переліку привілеїв, якими користувався Київ за магдебурзьким правом у складі Речі Посполитої, котрий був надісланий до Москви, магістрат зазначав, що здавна місту належала територія, яку пізніше незаконно захопили католики і поляки. До цієї території він включив 15 населених пунктів: Димер, Демидів, Казаровичі, Глібовку, Ясногородку, Холм, Туровчу, Мокрець, Петрівці, Пріорку, Мостище, Креничі, Кривковщину, Вигурівщину і Рожевку, де загалом нараховувалося 425 дворів. Але московські бояри, добре обізнані з реальним станом речей, магістрату відмовили³⁷.

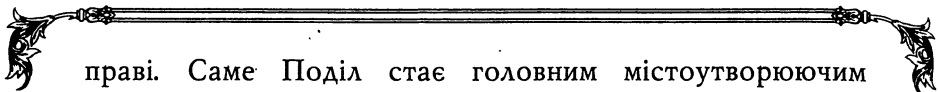

ВИСНОВКИ

Київ, як соціально-економічна система, впродовж XVI – середини XVII ст. пройшов складний шлях розвитку. Ліквідація у 1471 р. удільного Київського князівства, перенесення митрополичої резиденції з Києва до Вільна і надання місту магдебурзького права докорінно змінили його статус у Великому князівстві Литовському. Внаслідок цього відродження міста після нападу Менглі-Гірея 1482 р., не менш спустошливого, ніж Батиева навала, відбувалося вже за кардинально інших умов, ніж після 1240 р.

На початку XVI ст. Київ являв собою складну міську агломерацію, видовжену на 12 км по правому берегу Дніпра, до якої входило 5 окремих різнотипних поселень. Відновлення його міського простору, який у давньоруський час обіймав межиріччя Дніпра, Либіді та Сирця, у XVI ст. відбувалося переважно з двох центрів.

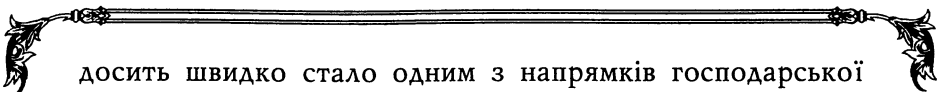
Після відбудови у 1482–1485 рр. київського замку під його захистом швидко починає відновлюватися Поділ, який мав статус королівського міста на магдебурзькому

праві. Саме Поділ стає головним містоутворюючим ядром київської агломерації. Швидко піднесення Подолу обумовлювалося функціонуванням його як значного торгово-ремісничого центру Наддніпрянщини і важливого пункту транзитної торгівлі у Східній Європі. Цьому сприяло географічне положення Києва і вигідне розташування самого Подолу біля зручної дніпровської гавані та наявність у нього магдебурзького і складського права. На середину XVI ст. Поділ вже практично повністю відновився після розорення 1482 р. і його населення налічувало щонайменше 2,3 тис. чоловік.

Значно повільніше відбувається відродження сусідньої з Подолом Старокиївської гори, яка у давньоруський час була адміністративним і релігійним центром Києва. Напад 1482 р. і загальні зміни соціального статусу міста остаточно перервали послідовність її розвитку. У XVI ст. за нею закріплюється назва Старого городища. Її територія і нечисленне населення були розділені між чотирма юридиками, підвладними митрополиту, Михайлівському Золотоверхому і Печерському монастирям та священику церков Трьохсвятительської і Хрестовоздвиженської. Незважаючи на просторову близькість до Подолу, юридики Старокиївської гори у цей час залишалися поза межами його соціально-економічної структури і їх зростання йшло вкрай повільними темпами.

На півдні у цей час існувало три окремі селища при Печерському, Пустинно-Микільському і Видубицькому монастирях. У структурі міського простору Києва вони виконували функцію типових приміських аграрно-промислових сіл, орієнтованих, перш за все, на задоволення потреб самих монастирів. Дещо в іншому напрямку відбувався розвиток лише селища при Печерському монастирі. Високий авторитет монастиря та наявність у нього різноманітних і численних реліквій стимулювали доплив сюди великої кількості паломників, обслуговування яких

досить швидко стало одним з напрямків господарської діяльності мешканців Печерського селища. Це, як і значні фінансові ресурси монастиря, сприяло його поступовому зростанню, що наприкінці XVI ст. призвело до перетворення невеличкого селища у Печерське містечко, та переходу до якісно нової фази розвитку.

Територія міського простору Києва північніше Подолу у цей час була практично незаселеною. Лише не раніше середини XVI ст. при Кирилівському монастирі виникає незначне селище.

Стабілізація військово-політичної ситуації в останню третину XVI ст. та перехід Київського воєводства після Люблінської унії 1569 р. до Польщі викликали значний доплив населення у Наддніпрянщину, що призвело до виникнення тут багатьох нових населених пунктів та інтенсивного зростання вже існуючих. Зміна демографічної ситуації позначилася і на Києві, розгалужена міська агломерація якого вступила у новий етап свого розвитку внаслідок швидкого зростання населення по всіх її складових.

За нових умов Поділ досить швидко перетворюється у щільно забудоване місто, оточене з усіх боків конгломератом різних юридик. Їх оточення позбавило місто вільного простору для подальшого розширення, через що на початку XVII ст. його зростання загальмувалося, хоча внутрішній потенціал далеко ще не був вичерпаний. Активний пошук нових територій для розширення міста, розпочатий на рубежі XVI–XVII ст. магістратом і воєводською адміністрацією, не дав позитивних наслідків.

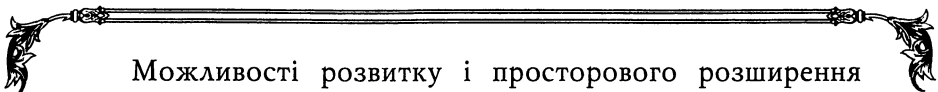
Штучне відокремлення у 1602 р. західного передмістя Подолу і створення на його основі Біскупського містечка мало за мету використати внутрішній потенціал міста до зростання в інтересах католицького єпископа. Але цього не сталось. Утворення Біскупського містечка лише погіршило ситуацію, заклавши шлях розширенню

міста у найбільш зручному напрямку, що викликало з 20-х років XVII ст. стагнацію у розвитку Подолу і призвело до призупинення зростання його населення на рівні близько 7 тис. чоловік. Показово, що після ліквідації у 1648 р. Біскупського містечка, найближчі до Подолу урочища Гончарі-Кожум'яки, які належали до Біскупщини, після їх переходу під юрисдикцію магістрату були заселені в досить короткий термін.

Загальне поліпшення демографічної ситуації позначилося і на Старокиївській горі. Хоча спроба прискорити заселення гори завдяки проголошенню на початку 1580-х рр. значної частини її території Софійською слободою і зазнала фіаско через неврахування закономірностей урбаністичного процесу, але вона стимулювала доплив сюди населення. Заселенню гори також сприяло перетворення Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1620-ті роки на митрополичу резиденцію і заснування у 1633 р. Софійського монастиря. Загалом розвиток юридик Старокиївської гори у першій половині XVII ст. йшов шляхом добудови соціально-економічної структури Подолу, відображенням чого був і перехід частини її території під юрисдикцію магістрату.

З кінця XVI ст. динамічно і швидкими темпами починає зростати Печерське містечко, загальна чисельність населення якого на середину XVII ст. наближувалися до 2 тис. чоловік. У цей час воно вже мало розвинену просторову структуру і статус приватновласницького містечка Печерського монастиря. За нових умов ця колишня околиця давньоруського Києва стала його другим містоутворюючим ядром, яке на середину XVII ст. поглинуло поселення при Пустинно-Микільському монастирі, перетворивши його на своє передмістя, і на зразок ланки з'єднало південну околицю з головним містоутворюючим ядром – Подолом.

Можливості розвитку і просторового розширення містечка на середину XVII ст. ще не були вичерпаними, а піднесення Печерського монастиря і збільшення допливу богомольців відкривали перед ним перспективи, не відомі Подолу, призупинення зростання якого зумовило часткове перенесення його соціально-економічного потенціалу на Печерське містечко.

З кінця 40-х років XVII ст. швидко зростає, обслуговуючи перевоз і шлях до Києва, Звіринецьке селище Видубицького монастиря, яке замикало з півдня просторові межі міста. На півночі аналогічну роль відігравали слобода Карпилівка Кирилівського монастиря та селище Пріорка, засноване як заміська резиденція примааса ордену домініканців. Обидва ці аграрно-промислові поселення, які виникли на початку XVII ст., орієнтувалися на ринок Подолу, близькістю до якого вони завдячували своїм швидким зростанням.

Простір на захід: Щекавицький нагірний масив, прилибідська низина, Клов і частина Печерського нагір'я на середину XVII ст. вже склали сільськогосподарську зону міста, яка досить інтенсивно використовувалася. Таку ж роль у структурі міського простору Києва відігравала і Оболонь, розділена у той час між кількома землевласниками і землекористувачами. До складу аграрно-промислової зони міста входили також дніпровські острови і прилегла смуга лівобережжя.

Загалом на середину XVII ст. міський простір Києва повністю відновився у рамках межиріччя Дніпра, Либіді та Сирця, що і зафіксував план І.Ушакова, на якому місто зображено саме у таких межах.

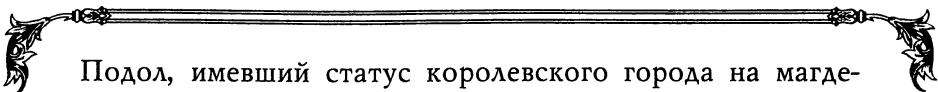

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Киев, как социально-экономическая система, в течение XVI – середины XVII вв. прошел сложный путь развития. Ликвидация в 1471 г. удельного Киевского княжества, перенесение митрополичьей резиденции из Киева в Вильно и предоставление городу магдебургского права коренным образом изменили его статус в Великом княжестве Литовском. Вследствие этого возрождение города после нападения Менгли-Гирея в 1482 г., такого же опустошительного, как и Батыево нашествие, происходило уже при кардинально иных условиях, чем после 1240 г.

В начале XVI в. Киев представлял собой сложную городскую агломерацию, вытянутую на 12 км вдоль правого берега Днепра и объединявшую 5 разнотипных населенных пунктов. Восстановление его городского пространства, занимавшего в древнерусское время междуречье Днепра, Лыбеди и Сырца, в XVI в. происходило преимущественно из двух центров.

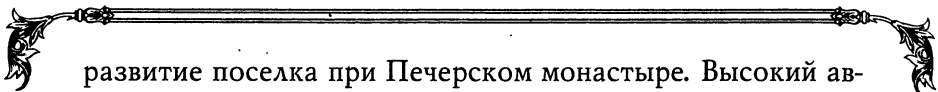
После воссоздания в 1482–1485 гг. киевского замка под его защитой быстро начинает восстанавливаться

Подол, имевший статус королевского города на магдебургском праве. Именно Подол становится главным градообразующим ядром киевской агломерации. Быстрый подъем Подола обуславливался функционированием его как значительного торгово-ремесленного центра Приднепровья и важного пункта транзитной торговли в Восточной Европе. Этому благоприятствовало географическое положение Киева и выгодное расположение самого Подола возле удобной днепровской гавани, а также наличие у него магдебургского и складского права. К середине XVI в. Подол уже практически полностью восстановился после разорения 1482 г. и его население составляло, по меньшей мере, 2,3 тыс. человек.

Значительно медленнее происходит возрождение соседней с ним Старокиевской горы, бывшей в древнерусское время административным и религиозным центром Киева. Разорение 1482 г. и общие изменения социального статуса города окончательно нарушили преемственность в ее развитии. В XVI в. за горой закрепилось название Старого городища. Ее территория и немногочисленное население были разделены между четырьмя юридиками, принадлежавшими митрополиту, монастырям Михайловскому Златоверхому и Печерскому, а также священнику Трехсвятительской и Крестовоздвиженской церкви. Несмотря на пространственную близость к Подолу, юридики Старокиевской горы в это время оставались вне границ его социально-экономической структуры, и их рост происходил крайне медленно.

На юге в это время существовало три отдельных селения при Печерском, Пустынно-Николаевском и Выдубицком монастырях. В структуре городского пространства Киева они выполняли функцию типичных пригородных аграрно-промысловых сел, ориентированных на удовлетворение потребностей, прежде всего, самих монастырей. В несколько ином направлении шло лишь

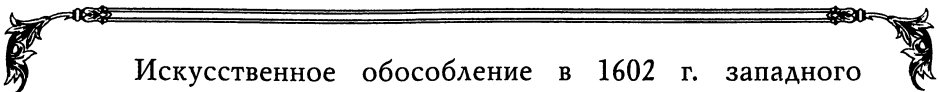

развитие поселка при Печерском монастыре. Высокий авторитет монастыря и наличие у него разнообразных и многочисленных реликвий стимулировали приток сюда большого количества паломников, обслуживание которых довольно быстро стало одним из направлений хозяйственной деятельности жителей Печерского поселка. Это, как и значительные финансовые ресурсы монастыря, содействовало его поступательному росту, что привело в конце XVI в. к превращению небольшого поселка в Печерское местечко, и переходу его в качественно новую фазу развития.

Территория городского пространства Киева севернее Подола в это время была практически незаселенной. Лишь не раньше середины XVI в. при Кирилловском монастыре возникает небольшое селение.

Стабилизация военно-политической ситуации в последнюю треть XVI в. и переход Киевского воеводства после Люблинской унии 1569 г. к Польше вызвали значительный приток населения в Приднепровье, что привело к возникновению здесь многочисленных новых городов и местечек, а также к интенсивному росту уже существующих. Изменение демографической ситуации сказалось и на Киеве, разветвленная городская агломерация которой вступила в новый этап развития вследствие быстрого роста населения во всех ее составляющих элементах.

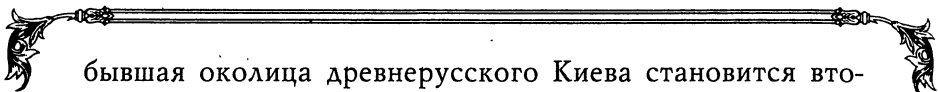
В новых условиях Подол довольно быстро превращается в плотно застроенный город, окруженный со всех сторон конгломератом различных юридик. Это окружение лишило город свободного пространства для дальнейшего расширения, из-за чего в начале XVII в. его рост затормозился, хотя внутренний потенциал далеко еще не был исчерпан. Активный поиск новых территорий для расширения города, начатый на рубеже XVI–XVII вв. магистратом и воеводской администрацией, не дал, однако, положительных результатов.

Искусственное обособление в 1602 г. западного предместья Подола и создание на его основе Бискупского местечка преследовало цель использовать внутренний потенциал роста города в интересах католического епископа. Но этого не произошло. Создание Бискупского местечка лишь усугубило ситуацию, преградив путь расширению города в наиболее удобном направлении, что вызвало стагнацию в развитии Подола в 20-е годы XVII в. и приостановило рост его населения на уровне около 7 тыс. человек. Показательно, что после ликвидации в 1648 г. Бискупского местечка, ближайшие к Подолу урочища Гончары и Кожемяки, входившие в состав Бискупщины, перейдя под юрисдикцию магистрата, в кратчайшее время были уже плотно заселены.

Общее улучшение демографической ситуации сказалось и на Старокиевской горе. Хотя попытка ускорить заселение горы с помощью провозглашения в начале 1580-ых годов большей части ее территории Софийской слободой и потерпела фиаско из-за игнорирования закономерностей урбанистического процесса, но в целом это стимулировало приток сюда населения. Заселению горы также благоприятствовало превращение Михайловского Златоверхого монастыря в 1620-е годы в митрополичью резиденцию и основание в 1633 г. Софийского монастыря. В целом, развитие юридик Старокиевской горы в первой половине XVII в. шло преимущественно по пути дополнения социально-экономической структуры Подола, отражением чего стал и переход части ее территории под юрисдикцию магистрата.

С конца XVI в. динамично и быстрыми темпами начинает расти Печерское местечко, общая численность населения которого к середине XVII в. достигает 2 тыс. человек. В это время оно уже имело развитую пространственную структуру и статус частновладельческого местечка Печерского монастыря. В новых условиях эта

бывшая околица древнерусского Киева становится вторым градообразующим ядром, которое к середине XVII в. поглотило поселение при Пустынно-Николаевском монастыре, превратив его в свое предместье, и наподобие звена соединило южную околицу города с главным градообразующим ядром – Подолом.

Возможности развития и пространственного расширения местечка к середине XVII в. еще не были исчерпанными, а подъем Печерского монастыря и увеличение притока богомольцев открывали перед ним перспективы неизвестные Подолу, замедление темпов роста которого обусловило частичное перенесение его социально-экономического потенциала на Печерское местечко.

С конца 40-х годов XVII в. быстро растет, за счет обслуживания днепровского перевоза и дороги в Киев, Зверинецкое селище Выдубицкого монастыря, замыкавшее с юга городское пространство Киева. На севере подобную роль выполняли слобода Карпиловка при Кирилловском монастыре и селище Приорка, основанное как загородная резиденция примаса ордена доминиканцев. Возникнувшие в начале XVII в., эти аграрно-промысловые селения ориентировались на рынок Подола, близостью к которому и были обязаны своим быстрым ростом.

Пространство на западе: Щекавицкий нагорный массив, прилыбидская низина, Клов и часть Печерского нагорья на середину XVII в. уже составляли сельскохозяйственную зону города, использовавшуюся достаточно интенсивно. Такую же роль в структуре городского пространства Киева играла и Оболонь, разделенная в это время между несколькими землевладельцами и землепользователями. В состав аграрно-промысловой зоны города входили также днепровские острова и близлежащая полоса левобережья.

В целом, к середине XVII в. городское пространство Киева полностью восстанавливается в границах междуречья Днепра, Лыбиди и Сырца, что и зафиксировал план И.Ушакова, изображающий город именно в этих пределах.

SUMMARY

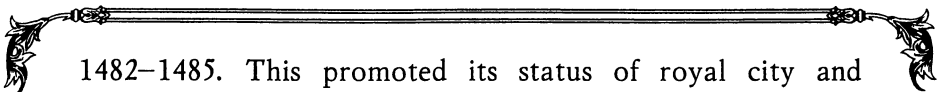
S.Klimovski

Social topography of Kiev in the XVIth – middle XVIIth century

Town of Kiev, as social-economic system, done a complex way of development during of the 16th – middle of the 17th centuries. Status of town fundamentally have changed after of the liquidation in the 1471 of separate Kiev's principality in Great principality of Lithuanian, the move of the residence of metropolitan from Kiev in Vilnius and the granting to town of magdeburg's law. Thus, a rebirth of Kiev after the hold up of Crimean khan Mengli-Gire in the 1482 on the town occurred already in greatly other conditions, than after not less devastating Mongol invasion of the 1240.

Kiev in the beginning of the 16th century presented itself complex town's agglomeration, consisted from 5 intermix inhabited points situated on the distance 12 km along right bank of Dnieper. A rebirth of urban space, which occupied at the Old Rus time of territory between rivers Dnieper, Lybid and Syrec, was occurred in the 16th century, mainly, from two centres – Podol and Pechersk city.

Podol quickly revived after the invasion 1482 under protection of Kiev's castle, which was recovered in the

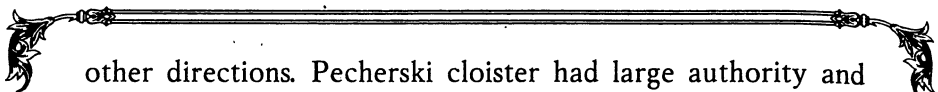

1482–1485. This promoted its status of royal city and magdeburg's law. Just Podol become a main centre of the Kiev's agglomeration and around its occurred the process of formation of the town.

Quick growth of Podol in this time was possible due to the operation its as significant trade-craft centre in Middle Dnieper region and important point of transit trade in the East Europe. This a growth based as on an advantageous geographical position of Kiev, so and on convenient location Podol near Dnieper harbour, what favoured also magdeburge and storage rights. To middle of the 16th century Podol almost completely restored after the ravaging of the 1482 and its population reached as a minimum 2,3 thousand person.

Oldkiev mountain, which in the 10th – 13th centuries was administrative and religious centre of Kiev, restored after the invasion 1482 much more slow. The ravage of the 1482 and general changing in status of Kiev definitively have broken contnuation in its developments and almost all inhabitants abandoned its. In the middle of the 16th century Oldkiev mountain still was identified Old settlement. The territory and small population its were divided between four jurisdiction: metropolitan, cloister of St. Mihail Goldroof, Pechersk cloister and priest of church of Three holy and church of Exaltation of the Cross. Juridicals of Oldkiev mountain, though and were located close to Podol, but stayed in this time outside of its social-economic structure and their growing occurred extremely slowly.

The three separate settlements existed by Pecherski, Vyduhicki and St. Nikola Deserted cloisters on the south of the urban space of Kiev in this time. In the structure of Kiev of the 16th century they executed the function of typical suburban agrarian-handicraft (fishery, hunting and other) vil-lages, satisfied, first of all, the need of themselves of cloisters. Only settlement by Pecherski cloister developed in several

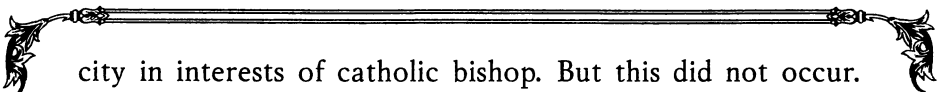
other directions. Pecherski cloister had large authority and owned multiple and varied relics. This stimulated big influx of pilgrims in here and transformed of the service of them in the important direction of economic activity for inhabitants of Pechersk settlement. The presence of significant finance beside cloister also assisted consequent growing of settlement, which by the end of the 16th century is transformed in full-fledged Pechersk city and has entered in qualitative new stage of its development.

Urban space of Kiev to more north from Podol in this time nearly had no inhabitants. Only not earlier middle of the 16th century small village appeared by cloister St. Kiril.

The stabilization of war-political situation on Ukraine in the last one third of the 16th century and the transition of Kiev's province to Poland after Lublin's union of the 1569 stimulated a significant influx of the population in Middle Dnieper region. At the result these change here appeared much new cities and has begun the intensive growth of old towns. An improvement the demographic situation is positively reflected and on Kiev. As the system, the town entered in the new stage of development owing to the quick growth of number of inhabitants in all compound of its elements.

In new conditions the number of inhabitants of Podol quickly increased and it was occupied closely houses. However, Podol from all sides was surrounded other juridicals and it hadn't free area for the further growth. In beginning of the 17th century a growth of Podol was stopped, though its internal potential wasn't yet exhausted completely. Magistrate and voevod's administration on the border of the 16-17th centuries have begun active search of new territory for the expansion of city, but it did not give positive results.

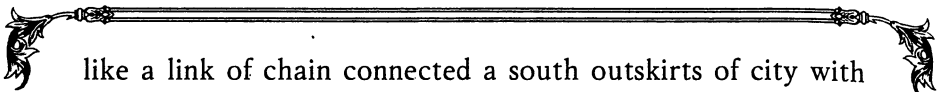
The artificial separation in the 1602 of the west suburbs of Podol and the creation on its base Bishop city pursued the purpose to use an internal potential of growth of the

city in interests of catholic bishop. But this did not occur. The creation of Bishop city only worsen the situation, because blocked way to the expansion of the city in the most suitable direction. This led to the stagnation in development of Podol with the 1620s and suspended a growth of its population on level of near 7 thousand person. Significant, that terrain Potters-Leather, which located near by Podol, after in the 1648 was liquidated of Bishop city and its have returned under jurisdiction of magistrate, was soon occupied inhabitants.

General improvement of demographic situations reflected favourably and on Oldkiev mountain. The large part of the mountain in beginning of the 1580s was declared by territory of city free from taxes – Sofia settlement. This had the purpose accelerate occupied inhabitants of it, but has ended fiasco, because wasn't taken in attention the regularities of the urbanization. However, this act stimulated an influx of the population on the mountain. A moving of residence of metropolitan in the 1620s in the cloister St. Mihail Goldroof and foundation in the 1633 cloister St. Sofia also positive influenced upon growth of population of the mountain. Mainly, development Oldkiev mountain in the first half of the 17th century occurred on way of addition social-economic structure of Podol. Reflecting this process become and the return of south part of mountain under jurisdiction of magistrate.

From the end of the 16th century Pechersk city increased quick tempos and its populations with suburbs to the middle of the 17th century reaches 2 thousand person. In this time it already had complex spatial structure and status of private city of Pechersk cloister. In new conditions this outskirts of Kiev in Old Rus period become the second centre, around which occurred process of formation city. To the middle of the 17th century Pechersk city transformed settlement by cloister St. Nicola Deserted in its suburb, and

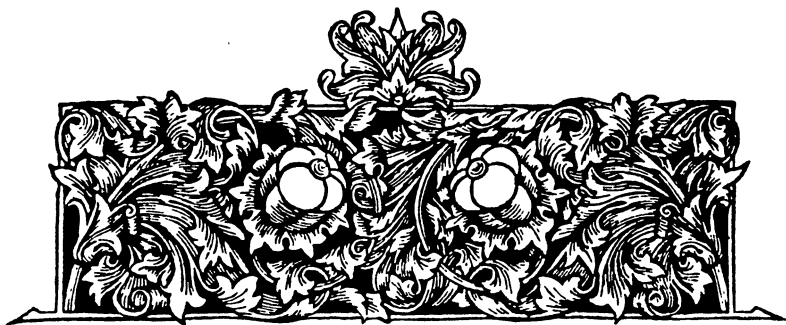
like a link of chain connected a south outskirts of city with the main centre of urban area of Kiev – Podol.

The possibilities of development and territorial expansion Pechersk city to the middle of the 17th century were not exhausted yet. The heyday of Pechersk cloister and increase of the influx of the pilgrims opened before it prospects of development different from Podol. Since a growth of Podol stopped in this time, therefore a part of its social-economic potential was carried on Pechersk city.

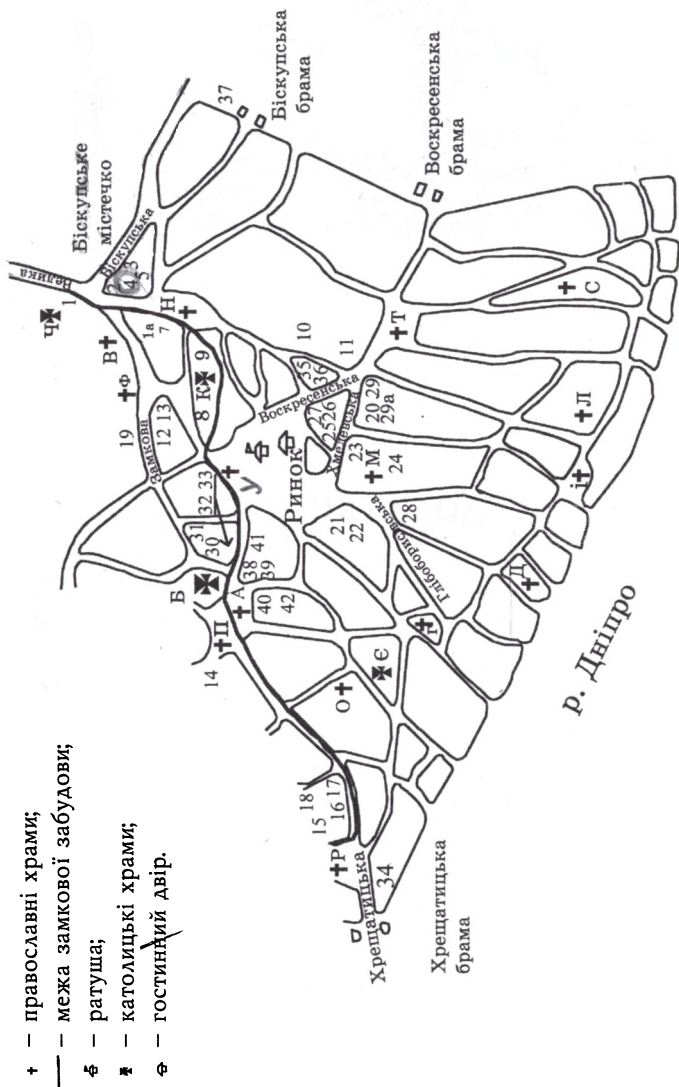
The inhabitants of Zverinic village by Vydubicki, which situated on the south of urban space of Kiev, from the end of the 1640s begun supplied the ferry through Dnieper and road in the city that leant to the sharp growth of this village. The settlement Karpilovka by cloister St. Kiril and Priorka village, which was based as a suburban residence of primate order St. Dominic, were dynamic developed on the north of urban space of Kiev. Both these agrarian-handicraft settlements appeared in the beginning of the 17th century and a quick growth of them was explained the short distance to the market of Podol, on which they orientated.

The space on west: Shchekavica upland, valley of river Lybid, Klov and part of Pechersk upland on the middle of the 17th century already formed the agricultural area of town, which used sufficiently intensive. Gigantic territory of Obolon, which was divided in this time between several landowners and leaseholders, executed a similar function in the structure of urban space of Kiev. Islands of Dnieper and left bank of its were enclosed in agrarian-handicraft area of town too.

Mainly, to the middle of the 17th century urban space of Kiev is completely restored in borders between rivers Dnieper, Lybid and Syrec, as has fixed the plan I. Ushakov, where town was expressed exactly in these borders.

ДОДАТКИ

- + — православні храми;
- — межа замкової забудови;
- ☩ — ратуша;
- * — католицькі храми;
- ☐ — гостиний двір.

Рис. 1. Забудова Подолу на першу половину XVII ст.
(цифрами позначені двори, локалізовані за джерелами).

Умовні позначення до рис. 1.

- А – церква Миколи Доброго.
- Б – костюл бернардинського ордену.
- В – церква Василя Великого.
- Г – церква св. Бориса і Гліба.
- Д – церква св. Духа.
- І – церква св. Іллі.
- К – костюл св. Миколая домініканського ордену.
- Л – церква Миколи Набережного.
- М – Богоявленський братський монастир.
- Н – церква Миколи Притиски.
- О – Опанасівська церква.
- П – григоріанська церква Різдва Богородиці (вірменська).
- Р – церква Різдва Христово.
- С – Спаська церква.
- Т – Воскресенська церква.
- У – церква Успіння Богородиці (Пирогоща).
- Ф – Флорівський монастир.
- Ч – кафедральний католицький костюл.
- Є – костюл єзуїтського ордену.

1 – воєводський двір на вулиці Великій при в'їзді до міста. 1602 р. (Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 172–173.

1а – кухня напроти воєводського двору. 1602 р. (Там само).

2 – двір Яцка Бутовича напроти біскупського палацу. 1602 р. (Там само).

3 – двір Книгопольський на вулиці напроти біскупського палацу. 1602 р. (Там само).

4 – двір Демешки поповича на Великій вулиці поруч. 1616 р. (АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 39–40).

5 – двір Філона Богуша Гулькевича на Великій вулиці поруч з № 4. До 1570 р. – це двір міщанина Каленика Романовича. 1616 р. (Там само).

6 – двір Опанаса на Великій вулиці поруч з № 5. 1616 р. (Там само).

7 – плац замковий, поділений у 1607 р. між С.Вигурою і В.Вельгорським. Перед тим послідовно належав Яну Берберу і

Богушу Леньковичу. Знаходився між церквами Миколи Притиски і Василівською (АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 374–375).

8 – двір пані Віленської-Ружинської, праворуч від входу у домініканський костьол, до якого відійшов у першій половині XVII ст. (СМ. – Отд. 2. – С. 103).

9 – плац домініканців, ліворуч від входу у костьол, де міщани звели близько 7 домів. Перша половина XVII ст. (Там само).

10 – плац домініканців на вулиці від церкви Миколи Притиски до Воскресенської, який здавався в оренду міщанам. Перша половина XVII ст. (Там само).

11 – міський шинок на вулиці до Воскресенської церкви. Поруч з № 10. Перша половина XVII ст. (Там само).

12, 13 – двір братів Аксаків за Житнім ринком, частина якого у бік Флорівського монастиря була віддана домініканцям. Перша половина XVII ст. (Там само).

14 – колодязь-водозаборник з водогоном у домініканський монастир. Вірогідно. Зображений на плані 1695 р. за Покровською церквою. (Там само. *Боплан Г. де Л.* Опис України. Пер. з фр. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 28.

15 – двір і сад Кучовського (Кучинського) під горою у Скольниках напроти церкви Різдва Христового. Перша половина XVII ст. і 1694 р. (ПВ. – С. 476–477; СМ. – Отд. 2. – С. 103).

16 – друкарня поруч з № 15. Перша половина XVII ст. (СМ. – Отд. 2. – С. 103).

17 – двір єврея-орендаря Лазаря поруч з № 17. (Там само).

18 – двір домініканців поруч з № 17. (Там само).

19 – двір Михайла Струшинського на Замковій вулиці. Точніша локалізація неможлива. 1616 р. (АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 39).

20 – двір Василя Ходики-Креницького. 1615–1660 рр. (ПВ. – С. 387, 478).

20а – двір Аксаківський. 1660 р. (Там само).

21 – двір Криштофа і Стефана Золотаря на вулиці повз Братський монастир. 1615 р. (Там само).

22 – двір Петра Нечая поруч з № 21. 1615 р. (Там само).

23 – двір Соленика «з проходу від ринку» повз Братський монастир. 1615 р. (Там само).

24 – двір бургомистра Федора Митковича. 1615 р. (Там само).

25 – плац Хмелевський. На ньому двори Федора Семеновича і Оксенії Отрошковой-Каленіковой. Ця частина у 1643 р. відійшла до П.Могили, у 1647 р. – Братському монастирю. З середини XVI ст. і до 1643 р. тут також знаходився двір Сеньки Родконовича. (*Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. – К., 1893. – С. 340–341; ПВ. – Т. 2. – С. 477).

26 – двір П.Могили напроти № 25. 1630–1640-ві рр. (Там само).

27 – двір А.Киселя за № 26. 1640-ві рр. (Там само).

28 – двір козака Петра Динкова на Глібоборисівській вулиці. З 1628 р. до Братського монастиря. (Там само).

29 – двір Семена Татаріна на Криницькому плацу. 1631 р. (Там само).

30 – двір Криштофа Сулимовського з орендатором Мирном Кушніром напроти костьолю бернардинців через вулицю. 1632 р. (*Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. – К., 1893. – С. 330–332).

31 – двір Стефана Плотника при дорозі з гори до міста напроти костьолю бернардинців. 1632 р. (Там само).

32 – двір Данила Золотника. 1632 р. У 1621 р. виміняв у п. Стефанії Мінковської. (Там само).

33 – двір Мартина Аптекаря. 1632 р. У 1621 р. виміняв у п. Стефанії Мінковської. (Там само).

34 – чотири двори біскупських міщан на Хрещатицькій вулиці. Близько 1602 р. (*Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С.173).

35 – двір вїта А.Ходики на Воскресенській вулиці. Перша половина XVII ст. (АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 492-495).

36 – двір братів Тишей-Биковських на Воскресенській вулиці поруч з № 35. Захоплений А.Ходикою у 1648 р. (Там само).

37 – двір і город Троянів за міськими укріпленнями біля Йорданської брами. Початок XVII ст. (*Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С.173).

38 – двір шляхтича Данила Голуба напроти бернардинського монастиря. 1649 р. (СМ. – Отд. 2. – С. 42).

39 – двір вдови Єфімії Іванівни Товкочихи напроти церкви Миколи Доброго, проданий у 1631 р. цій церкві. (*Георгиевский А.* Киево-Подольская церковь Николая Доброго. – К., 1892. – С. 32–33).

40 – двори Яна Доманського і Лукаша Витовського поруч з церквою Миколи Доброго. 1642 р. (Там само. – С. 34).

41 – двір Василя Ларкевича поруч з № 39. У 1640-ві куплений єзуїтами. (Там само. – С. 35).

42 – двір міщанина Івана Гришковича. Придбаний для церкви Миколи Доброго у 1631 р. (Там само. – С. 33).

Рис. 2. Схема землеволодіння і землекористування у Києві наприкінці XVI – у середині XVII ст.

Володіння:

- замкового уряду
- митрополита
- магістрату
- біскупа
- межі Біскупщини у 1602–1619 рр.
- В.Соколовського

- монастирів:
- Печерського
- домініканського
- Кирилівського
- Михайлівського
- Хрестовоздвиженської церкви (з 1638 р. до Братського монастиря)

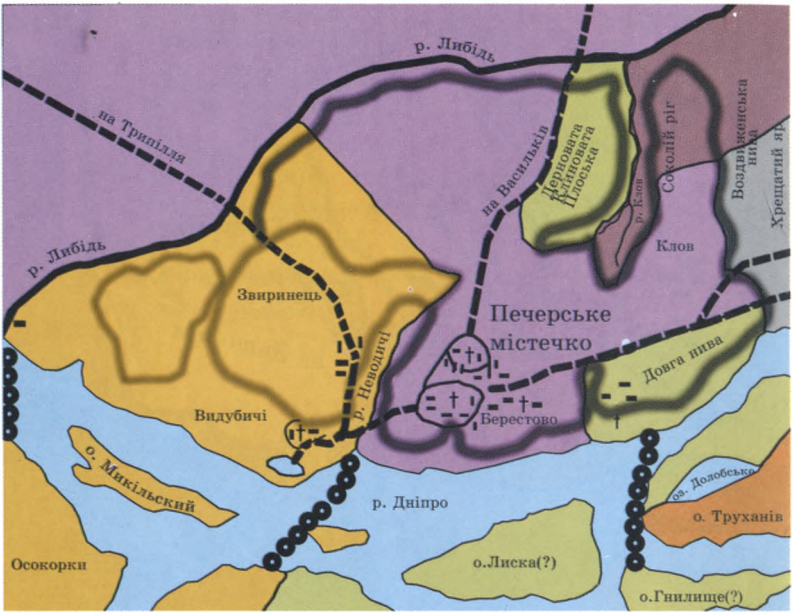

Рис. 3. Схема землеволодіння і землекористування у Києві наприкінці XVI – у середині XVII ст.

Володіння:

- Печерського монастиря
- Видубицького монастиря
- Микільського Пустинного монастиря
- Хрестовоздвиженської і Трьохсвятительської церков (з 1638 р. до Братського монастиря)
- Михайлівського Золотоверхого монастиря
- магістратські землі з 1568 р.

--- – шляхи **ooo** – перевози **⊕** – укріплення і брами

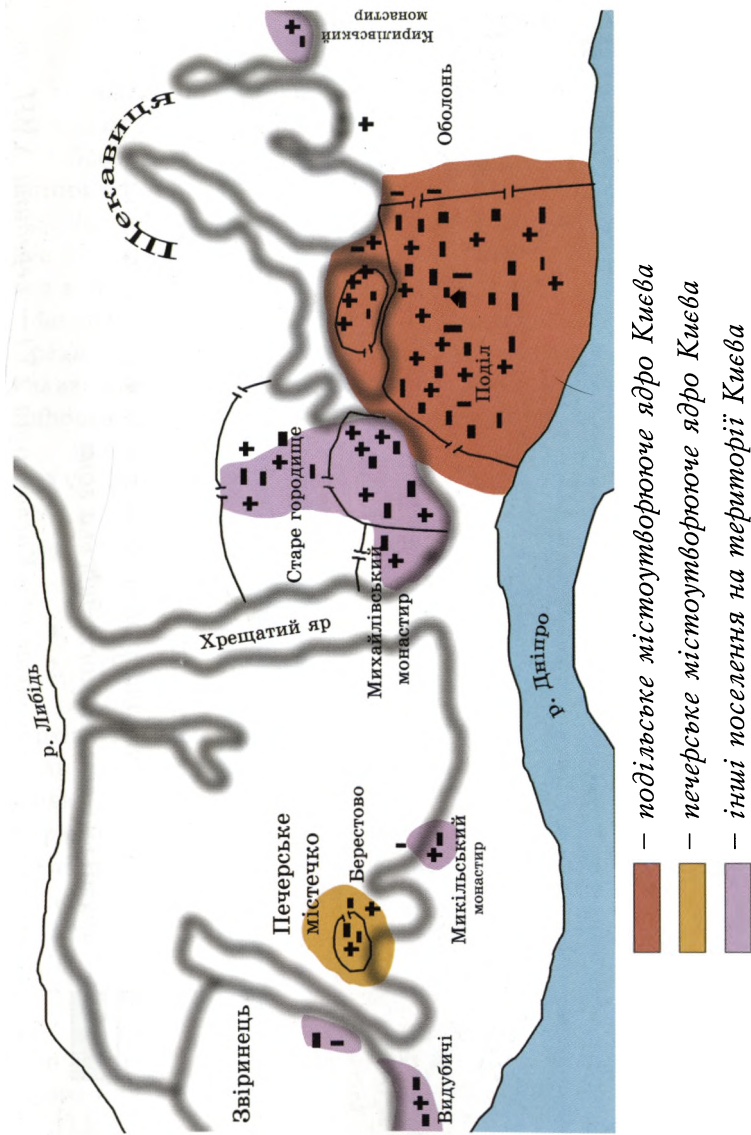
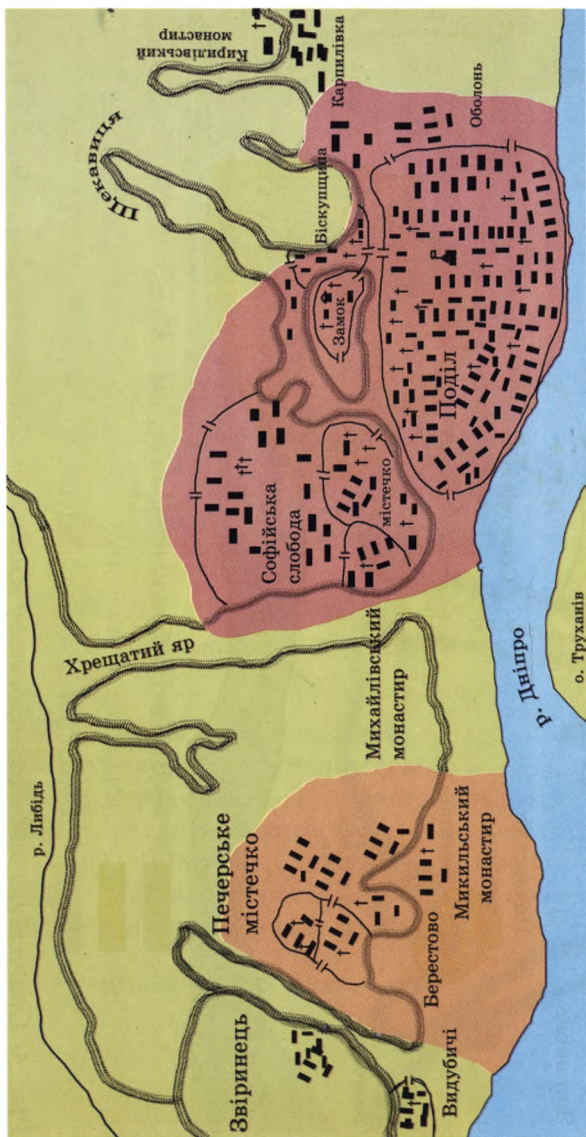

Рис. 4. Структура міського простору Києва у період з 1482 р. до кінця XVI ст.

- подільське містоутворююче ядро Києва та його околиця
- печерське містоутворююче ядро Києва та його околиця
- приміська сільськогосподарська зона

Рис. 5. Структура міського простору Києва кінця XVI – середини XVII ст.

ПРИМІТКИ

Передмова

¹ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII вв. – М., 1986. – Т. 1. – С. 541.

² *Бродель Ф.* Що таке Франція? – Кн. 1: Пространство і історія. – М., 1994. – С. 10.

³ *Ястребицкая А.А.* Європейський город: Середніє віка – раніє Новіє вімя. – М., 1993; *Ястребицкая А.А.* Середньовікова культура і город в новій історическій науці. – М., 1995; *Сванидзе А.А.* О феномені середньовікового урбанізму // Середніє віка. – М., 1995. – Вып. 58; *Город в средневековой цивилизации Западной Европы.* – М., 1999; *Урбанизация в формировании социокультурного пространства.* – М., 1999.

⁴ *Sowina U.* Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w. – Warszawa-Sieradz, 1991. – S. 7.

Розділ I.

Місто Києвоподол

¹ *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 58.

² *Румянцева В.В., Овсієнко О.Ф.* Про давні герби Києва // Архіви України. – 1980. – № 3. – С. 64; *Климовський С.І.* Медаль Януша Радзівілла як свідчення про середньовічний герб Києва // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 40–48; *Гречило А.* Магдебурзьке право та питання герба міста Києва (кінець XV – 80-ті рр. XVIII ст.) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. – К., 2000. – С. 147–157.

³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – СПб., 1830. – Т. XXI. – С. 376.

⁴ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 382.

⁵ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 7; *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію і архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 113–129.

⁶ *Боплан Г. де Л.* Опис України / Пер. з фр. – К., 1990. – С. 28.

⁷ Описи Черкас, Каніва, Житомира, Мозира, Чернобиля, Остра і Вінниці у 1552 р. Див.: АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1.

⁸ Голубев С.Т. Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // ТКДА. – 1904. – Кн. 12. – С. 17.

⁹ История Киева. – К., 1982. – Т. 1. – С. 255.

¹⁰ Болховітинов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 445, примітка 143.

¹¹ Źródła. – Т. 20. – С. 22.

¹² Івакін Г.Ю. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – 214; Занкин А.Б., Полин С.В., Калюк А.П. Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НИК «Археолог» на киевском Подоле по улице Межигорской, 43 в 1989 г. – НА ІА НАН. – 1989/81. – С. 17.

¹³ Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 131.

¹⁴ Берлинський Ф.М. Вказ. праця. – С. 111, 183, примітка 220.

¹⁵ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 382.

¹⁶ Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim księstwie Litowskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1980. – Rocznik 87. – № 1. – S. 27, 30, 44.

¹⁷ Муханов П.А. Исторический сборник. – М., 1866. – Изд. 2-е. – С. 389–390.

¹⁸ Муханов П.А. Указ. соч. – С. 386, 441, 446, 448–449.

¹⁹ Боряк Г.В., Яковенко Н.М. Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К., 1982. – С. 159–160, прим. № 1, 2. З приводу встановлення точної дати надання Києву магдебурзького права, то, скоріше за все, доведеться погодитися з точкою зору Т.О.Круглової про неможливість певного визначення такої. – Див.: Круглова Т.А. О датировке жалованной грамоты киевским мещанам (из Литовской Метрики) // Архив русской истории. – Вып. 3. – М., 1993. – С. 125–144; Круглова Т.А. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. – К., 1999. Сучасний стан джерельної бази з цього питання проаналізований у роботі: Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. – К., 2000. – С. 88–101.

- ²⁰ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 126–128.
- ²¹ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 110. – С. 51–52.
- ²² Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 131–133.
- ²³ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 381–382.
- ²⁴ АЗР. – Т. 1. – С. 355.
- ²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 126.
- ²⁶ Акты ЮЗР. – Т. 5. – С. 73.
- ²⁷ АЗР. – Т. 2. – С. 146.
- ²⁸ *Антонович В.Б.* Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве XVI–XVII ст. // КС. – 1882. – № 2. – С. 239.
- ²⁹ *Żródła.* – Т. 20. – S. 23.
- ³⁰ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 113–114.
- ³¹ *Żródła.* – Т. 20. – S. 22–25.
- ³² *Сас П.М.* Феодалные города Украины в конце XV–60-ых годах XVI в. – К., 1989. – С. 96. Те ж саме у Англії. – Див.: *Штокмар В.В.* Экономическая политика английского абсолютизма в эпоху его расцвета. – Л., 1962. – С. 90; *Дмитриева О.В.* Социально-экономическое развитие Англии в XVI веке. – М., 1990. – С. 65.
- ³³ *Żródła.* – Т. 20. – S. 23.
- ³⁴ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 134.
- ³⁵ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 108–112; *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 461–463; *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 39, 40, 44. – С. 40.
- ³⁶ *Żródła.* – Т. 21. – S. 470.
- ³⁷ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. XL–XLI.
- ³⁸ ІР НБУ. – ДА/157 А, № 10.
- ³⁹ АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 123–124.
- ⁴⁰ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 130, 151. – С. 55, 58.
- ⁴¹ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 224–227.
- ⁴² *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 192–194; Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 640–641.
- ⁴³ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 32–33; *Źródła.* – Т. 20. – S. 72.
- ⁴⁴ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 110.
- ⁴⁵ ПВ. – Т. 2. – С. 475.

- ⁴⁶ АЗР. – Т. 1. – С. 194.
- ⁴⁷ АЗР. – Т. 3. – С. 197–198.
- ⁴⁸ *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – С. 119.
- ⁴⁹ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 430–431; *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 171. – С. 61.
- ⁵⁰ *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 193–194.
- ⁵¹ ЦДАУК. – Ф. 221, оп. 1, спр. 12, арк. 10; ПВ. – Т. 2. – С. 477; *Георгиевский А.* Киево-Подольская церковь Николая Доброго. – К., 1892. – С. 32–33.
- ⁵² Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 166; *Шамрай С.* Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історично-географічна та економічна характеристика) // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – Т. 1. – С. 174; *Перковський А.А.* Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Т. 1 (4). – С. 145.
- ⁵³ *Луцицкий И.В.* Киев в 1766 году // КС. – 1888. – № 1. – С. 5–8.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 109–111.
- ⁵⁵ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 47–49, 175–177.
- ⁵⁶ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 6.
- ⁵⁷ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 175.
- ⁵⁸ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII АС. – М., 1908. – Т. 2. – 293.
- ⁵⁹ АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 493.
- ⁶⁰ *Żródła.* – Т. 20. – S. 56.
- ⁶¹ АЛРГ. – Вып. 1. – С. 59, 69, 72–73, 80, 90.
- ⁶² АЗР. – Т. 2. – С. 1.
- ⁶³ *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 348–352.
- ⁶⁴ *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 479–482.
- ⁶⁵ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 440–441.
- ⁶⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – К., 1891. – С. 35; История Киева. – К., 1982. – Т. 1. – С. 205.
- ⁶⁷ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 109–112.
- ⁶⁸ *Каманин И.М.* Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и Киевском замке, около

1520 г. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 3–4.

⁶⁹ АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 116–117, 122–124, 166–169, 171–172.

⁷⁰ Żródła. — Т. 20. — S. 145–150.

⁷¹ Żródła. — Т. 5. — S. 55; АЮЗР. — Ч. 7. — Т. 3. — С. 34.

⁷² Крикун М.Г. Повітовий поділ Київського воєводства в останню третину XVI–XVII ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. — К., 1992. — С. 72.

⁷³ Георгиевский А. Указ. соч. — С. 34.

⁷⁴ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 228.

⁷⁵ Яковенко Н.М. Вказ. праця. — К., 1993. — С. 247.

⁷⁶ Георгиевский А. Указ. соч. — К., 1892. — С. 27, 30.

⁷⁷ Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Дослідження південної частини Подолу в 1984–1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. — К., 1993. — С. 113.

⁷⁸ АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5. — С. 374–375.

⁷⁹ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897. — С. 220–221.

⁸⁰ СЛЮЗР. — С. 83.

⁸¹ П.А-вѣ. (Лебединцев П.Г.) Исторические заметки о Киеве // КС. — 1884. — № 10. — С. 239.

⁸² Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. — К., 1996. — С. 146–156.

⁸³ АЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 299.

⁸⁴ АЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 114.

⁸⁵ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця. — С. 121.

⁸⁶ Георгиевский А. Указ. соч. — С. 32–33.

⁸⁷ Polski słownik biograficzny. — Warszawa, 1987. — «Radoszewski».

⁸⁸ Боплан Г. де Л. Вказ. праця. — С. 28.

⁸⁹ Боплан Г. де Л. Вказ. праця. — С. 125, прим. 22.

⁹⁰ Żródła. — Т. 20. — S. 56.

⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — Стб. 293.

⁹² Перковський А.А. Новые данные о населении Киева в середине XVIII в. // ВИ. — 1982. — № 6. — С. 176.

⁹³ Історія Львова. — К., 1984. — С. 33–34.

⁹⁴ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. XV; *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от первой половины XV в. до Люблинской унии. – К., 1891. – С. 165.

⁹⁵ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – К., 1891. – С. 175; Клепатский П.Г. Очерки истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – С. 513.

⁹⁶ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 110; *Żródła.* – Т. 20. – S. 23.

⁹⁷ *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. – К., 1893. – С. 333–334.

⁹⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Указ. соч. – К., 1891. – С. 185.

⁹⁹ *Максимович М. А.* Указ. соч. – К., 1877. – Т. 2. – С. 307–311.

¹⁰⁰ *Мышко Д.И.* О жизни армян в Киеве в XV – первой половине XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Киев. – 1965. – Т. 2. – С. 120.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 73–74.

¹⁰² М.Ф.Берлинський і П.А.Муханов датували цей наказ 1660 р., але Н.М.Яковенко відносить його до 1659 р. *Боплан Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – С. 71. – № 230.

¹⁰³ *Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – С. 170–171, 240–241.

¹⁰⁴ *Бершадский С.А.* Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569). – СПб., 1883. – С. 250, 257; АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 121–123.

¹⁰⁵ Сборник Российского исторического общества. – СПб., 1892. – Т. 35. – С. 10–12.

¹⁰⁶ *Бершадский С.А.* Указ. соч. – С. 45–46; *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 440–442.

¹⁰⁷ *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 192–194.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 640–641.

¹⁰⁹ *Боплан Г. де А.* Вказ. праця. – С. 28.

¹¹⁰ *Крикун М.Г.* Вказ. праця. – С. 72. – С. 68.

¹¹¹ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 110, 381–382.

¹¹² АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 374–375.

¹¹³ *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 460.

¹¹⁴ *Боплан Г. де А.* Вказ. праця. – С. 28.

¹¹⁵ *Лаппо-Данилевский А.С.* О величине дворовых и огородных мест древнерусского города // ЗРАО. – СПб., 1888. – Новая серия. – Т. 3. – С. 303–316.

- ¹¹⁶ *Георгиевский А.* Указ. соч. – С. 32–33, 39.
¹¹⁷ ПВ. – Т. 2. – С. 477, 480.
¹¹⁸ *Антонович В.Б.* Указ. соч. – С. 246.
¹¹⁹ *Мухин Н.* Указ. соч. – С. 333, 326.
¹²⁰ *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 172–173; АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 40.
¹²¹ *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – С. 255.
¹²² АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 39.
¹²³ *Голубев С.Т.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 173.
¹²⁴ Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. – К., 1874. – Отд. 2. – С. 103; АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 492–493.
¹²⁵ ПВ. – Т. 2. – С. 477.
¹²⁶ *Болховітінєв Є.* Вказ. праця. – С. 111; *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – С. 225.
¹²⁷ *Мухин Н.* Указ. соч. – С. 340–341.
¹²⁸ ПВ. – Т. 2. – С. 387.
¹²⁹ *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – С. 121.
¹³⁰ *Щербина В.І.* Документи до історії Києва. 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 9–11.
¹³¹ *Стороженко А.В.* Киев 300 лет назад // КС. – 1894. – № 3. – С. 40.
¹³² АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 113. М.Балінський і Т.Ліпінський безпідставно вважали, що ці 58 шинків проіснували до Хмельниччини. В них ця інформація була некритично запозичена П.Г.Клепатським та деякими іншими авторами. – *Balicki M., Lipicki T.* Starożytne Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1885. – Т. 2. – S. 558.
¹³³ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – С. 162.
¹³⁴ *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – С. 255.

Розділ II. Замок і Біскупське містечко

¹ Розкопки в Києві на горі Киселівці у 1940 р. // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 141–156; *Богусевич В.А.* Розкопки на

горі Киселівці // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 66–89; *Мовчан І.І., Климовський С.І.* Звіт про археологічні дослідження у м. Києві в 1999 р. на Замковій горі. – НА ІА НАНУ.

² *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К., 1982. – № 22. – С. 37; АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 5, 108.

³ *Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К., 1993. – С. 238, 251, 260–261, 265.

⁴ *Закревский Н.В.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1. – С. 363, 371 и другие.

⁵ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 108; Ч. 7. – Т. 3. – С. 2; СЛЮЗР. – С. 84.

⁶ *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 155–157.

⁷ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 108.

⁸ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 255.

⁹ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – К., 1982. – № 22. – С. 37.

¹⁰ Киев: Энциклопедический справочник / Под ред. А.В.Кудрицкого. – К., 1986. – С. 174.

¹¹ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – М., 1868. – Т. 1. – С. 372.

¹² ПСРЛ. – Т. 17. – Стб. 416, 592.

¹³ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 354; ПСРЛ. – Т. 12. – С. 215.

¹⁴ *Каманин И.М.* Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и Киевском замке, около 1520 г. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 2–3.

¹⁵ АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 37.

¹⁶ *Николайчик Ф.* Первые казацкие движения в Речи Посполитой // КС. – 1884. – № 4. – С. 550.

¹⁷ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 387.

¹⁸ Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. – К., 1874. – Отд. 3. – С. 78.

¹⁹ История Киева. – К., 1982. – Т. 1. – С. 205.

- ²⁰ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 106–107.
- ²¹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 116–117.
- ²² АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 2–4.
- ²³ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 31.
- ²⁴ *Яковенко Н.М.* Нове джерело про київський замок // Архіви України. – 1980. – № 2. – С. 66–67.
- ²⁵ *Żródła.* – Т. 5. – S. 55.
- ²⁶ *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію і архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 121.
- ²⁷ Актові книги житомирського міського уряду кінця XVI ст. – К., 1965. – С. 117.
- ²⁸ *Стороженко А.В.* Киев 300 лет назад // КС. – 1894. – № 3. – С. 405.
- ²⁹ Акты ЮЗР. – Т. 6. – С. 59.
- ³⁰ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 387.
- ³¹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 106; АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 2; Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 18; *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – С. 121.
- ³² Розкопки в Києві на горі Киселівці у 1940 р. // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 144.
- ³³ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 110.
- ³⁴ *Эрнст Ф.Л.* Киевская архитектура XVII века // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. – К., 1984. – С. 34.
- ³⁵ *Петров Н.И.* Указ. соч. – К., 1897. – С. 260.
- ³⁶ *Харламов В.А.* Отчет о разведке на Замковой горе в Киеве за 1977 год. – НА ІА НАНУ.
- ³⁷ *Мухин Н.* Киев. Братский училищный монастырь. – К., 1893. – С. 334.
- ³⁸ *Каманин И.М.* Указ. соч. – С. 2–3.
- ³⁹ *Каманин И.М.* Указ. соч. – С. 3.
- ⁴⁰ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 4–5.
- ⁴¹ *Стороженко А.В.* Указ. соч. – С. 406.
- ⁴² *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – К., 1982. – № 188. – С. 64.
- ⁴³ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 5; АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 459.

⁴⁴ АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 36.

⁴⁵ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. LVIII.

⁴⁶ *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – С. 121; Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 24.

⁴⁷ *Муханов П.А.* Исторический сборник. – М., 1866. – С. 168–169; *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 365–366.

⁴⁸ СЛЮЗР. – С. 95; *Мицик Ю.А.* Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бенвільського // УІЖ. – 1982. – № 2. – С. 75.

⁴⁹ *Антонович В.Б.* Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве XVI–XVII вв. // КС. – 1882. – №. 2. – С. 251.

⁵⁰ *Берлинський М.Ф.* Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 104.

⁵¹ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 56.

⁵² *Ястребицкая А.А.* Европейский город: Средние века – ранее Новое время. – М., 1993. – С. 18.

⁵³ *Боплан Г. де А.* Опис України: Пер. з фр. – К., 1990. – С. 28.

⁵⁴ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 115.

⁵⁵ *Берлинський М.Ф.* Вказ. праця. – С. 104, 181.

⁵⁶ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 44, 433; *Петров Н.И.* Указ. соч. – С. 47.

⁵⁷ АЗР. – Т. 1. – С. 355.

⁵⁸ *Ісаєвич Я.Д.* Вказ. праця. – С. 121; *Стороженко А.В.* Указ. соч. – С. 419.

⁵⁹ *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 171–177.

⁶⁰ *Голубев С.Т.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 172–173.

⁶¹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 107.

⁶² *Żródła.* – Т. 20. – S. 72.

⁶³ *Луцицкий И.В.* Киев в 1766 г. // КС. – 1888. – № 1. – С. 52–54.

⁶⁴ *Муханов П.А.* Указ. соч. – С. 447; АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 333–336.

⁶⁵ *Голубев С.Т.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 175.

⁶⁶ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 59–60.

⁶⁷ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – К., 1982. – № 109. – С. 51.

⁶⁸ Голубев С.Т. Указ. соч. – Т. 1. – С. 171, 178.

⁶⁹ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 104.

⁷⁰ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 101.

⁷¹ Голубев С.Т. Указ. соч. – Т. 1. – С. 172.

⁷² Івакін Г.Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 108–115.

⁷³ Попельницька О.О. Локалізація «Біскупщини» та «Біскупського містечка» на планах Подолу 1695 та 1803 рр. // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2001. – Число 5. – С. 200.

⁷⁴ Попельницька О.О. Вказ. праця. – С. 201.

⁷⁵ История Киева. – К., 1982. – Т. 1. – С. 286.

⁷⁶ Żródła. – Т. 20. – S. 72.

⁷⁷ Żródła. – Т. 20. – S. 37; АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 116.

⁷⁸ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 33.

⁷⁹ Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Вказ. праця. – С. 264, 268.

Розділ III.

Старе городище і Щекавиця

¹ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 387–388.

² Каргер М.К. Древний Киев. – М.–Л., 1958. – Т. 1. – С. 488–518.

³ Івакін Г.Ю. Киев в XIII–XV веках. – К., 1982. – С. 62–69.

⁴ Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской. – К., 1976. – С. 77–113, 195.

⁵ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 110–122.

⁶ Івакін Г.Ю. Вказ. праця. – С. 105, 106.

⁷ Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.–Л., 1936. – С. 50.

⁸ Герберштейн С. Записки о Московии. – Спб., 1866. – С. 158–159.

⁹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 107, 121; АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 5.

¹⁰ Ісаєвич Я.Д. Нове джерело про історичну топографію і архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 124, 127.

¹¹ АЗР. – Т. 3. – С. 211.

¹² *Лебединцев П.Г.* Почему Десятинная церковь известна в народе под именем Николы Десятинного // КС. – 1883. – № 8. – С. 11–17.

¹³ *Стороженко А.В.* К истории Киева и его окрестностей в XVI–XVII веках // КС. – 1892. – № 2. – С. 344–346.

¹⁴ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 252–253.

¹⁵ *Мовчан І.І., Климовський С.І., Михайлов П.С.* Звіт про дослідження Старокиївської експедиції ІА НАНУ у м. Києві в 2001–2002 рр. на вул. В. Житомирській, 20. – НА ІА НАНУ.

¹⁶ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 34–35.

¹⁷ *Голубев С.Т.* О древнейшем плане города Киева 1638 г. // ЧИОНА. – 1898. – Кн. 12. – С. 79.

¹⁸ Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. – К., 1874. – Отд. 2. – С. 18; *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 178; *Каргер М.К.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 476–478.

¹⁹ *Алферова Г.В., Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – С. 39; *Висоцький С.О.* Київська ротонда і питання її атрибуції // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 72–78.

²⁰ *Івакін Г.Ю.* Про причини руйнування давньоруських кам'яних храмів // Галич і Галицька земля. – Київ–Галич, 1998. – С. 54–59.

²¹ *Закревский Н.В.* Описание Киева. – М., 1868. – Т. 1. – С. 335; *Оглоблин Н.Н.* Из бумаг К.А.Лохвицкого // КС. – 1889. – № 7. – С. 252.

²² *Климовський С.І.* Реформа 1654–1663 рр. і стрільці-фальшивомонетники у Києві // Вісник. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – К., 1999. – № 1. – С. 60–64.

²³ *Івакін Г.Ю.* Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 122.

²⁴ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 107, 121.

²⁵ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 223.

²⁶ *Стороженко А.В.* Киев 300 лет назад // КС. – 1894. – № 3. – С. 419.

- ²⁷ Голубев С.Т. Указ. соч. – Т. 2. – С. 448–449.
- ²⁸ АЗР. – Т. 1. – С. 164.
- ²⁹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 152.
- ³⁰ АЗР. – Т. 2. – С. 154.
- ³¹ Петров Н.И. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии. – К., 1875. – Выпуск 1. – С. 167, 170–171. – № 121, 124, 16, 104, 118.
- ³² Żródła. – Т. 20. – S. 24, 77.
- ³³ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 50–52; АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 253–255.
- ³⁴ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. LIV–LV.
- ³⁵ Żródła. – Т. 20. – S. 56.
- ³⁶ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 8.
- ³⁷ Стороженко А.В. Киев 300 лет назад // КС. – 1894. – № 3. – С. 403–425.
- ³⁸ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 34.
- ³⁹ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 226.
- ⁴⁰ Голубев С.Т. Указ. соч. – Т. 1. – С. 541.
- ⁴¹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 253.
- ⁴² Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця. – С. 125.
- ⁴³ Мовчан І.І., Климовський С.І., Михайлов П.С. Вказ. праця. – С. 11.
- ⁴⁴ Голубев С.Т. Указ. соч. – Т. 1. – С. 545.
- ⁴⁵ Голубев С.Т. Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // ТКДА. – 1905. – Кн. 12. – С. 9, 3, 17.
- ⁴⁶ Памятники. – Т. 2. – С. 290–291.
- ⁴⁷ Голубев С.Т. Указ. соч. // ТДКА. – 1905. – Кн. 12. – С. 10, 16–17.
- ⁴⁸ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 115.
- ⁴⁹ Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – 114–116, 144.
- ⁵⁰ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 34–35.
- ⁵¹ Памятники. – Т. 2. – С. 428–429.
- ⁵² Петров Н.И. Указ. соч. – К., 1875. – Выпуск 1. – С. 168. – № 20.
- ⁵³ Закревский Н.В. Указ. соч. – Т. 2. – С. 521.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 399–400.

- ⁵⁵ СЛЮЗР. – С. 96.
- ⁵⁶ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 387–388, 399–400.
- ⁵⁷ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 116.
- ⁵⁸ *Боровський Я.Є., Калюк А.П.* Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К., 1993. – С. 39–40.
- ⁵⁹ *Петров Н.И.* Указ. соч. – К., 1897. – С. 5–8, 10, 26.
- ⁶⁰ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 2, 4.
- ⁶¹ *Голубев С.Т.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 172.
- ⁶² Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 59–60.
- ⁶³ *Щербина В.І.* Документи до історії Києва. 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 41.
- ⁶⁴ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 127–131.
- ⁶⁵ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 80, 82.
- ⁶⁶ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 435.
- ⁶⁷ *Щероцький В.К.* Киев. Путеводитель. – К., 1917. – С. 1, 201, 203.
- ⁶⁸ *Толочко О.П.* Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // КС. – 1997. – № 5. – С. 158–167.
- ⁶⁹ *Лебединцев П.Г.* Какая местность в древности называлась Олеговой могилой // ЧИОНА. – К., 1879. – Кн. 1. – С. 22–27.
- ⁷⁰ *Болховітінов Є.* Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь–ІСА, 1995. – С. 143; *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 117; *Фундуклей И.* Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С. 5; *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 44, 433; *Петров Н.И.* Указ. соч. – К., 1897. – С. 17; История Киева. – К., 1982. – Т. 1. – С. 260.
- ⁷¹ *Берлинський М.Ф.* Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 177, прим. 109; С. 181, прим. 181; С. 242–243.
- ⁷² *Лашкарев П.А.* Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева // ТДКА. – 1879. – Кн. 2. – С. 96–121.
- ⁷³ АЗР. – Т. 2. – С. 142.
- ⁷⁴ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 173–174.
- ⁷⁵ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 901; *Лебединцев П.Г.* «Расписной список» г. Киева 1700 г. // ЧИОНА. – 1892. – Кн. 5. – Отд. 2. – С. 67.
- ⁷⁶ *Толочко П.П.* Вказ. праця. – С. 138–144.

⁷⁷ *Боровський Я.Є.* Про археологічні розкопки на Копиревому кінці (Киянівський провулок, 6) у 1984 р. – С. 4, 11, 12–16. – НА ІА НАНУ; *Сагайдак М.А.* Великий город Ярослав. – К., 1982. – С. 53–54; *Боровський Я.Є., Зоценко В.М.* Нове про Копирев кінець стародавнього Києва // Наука і культура. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 260; *Мовчан І.І., Боровський Я.Є.* Дослідження Старокиївської експедиції у 1991 р. // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 69.

⁷⁸ *Голубев С.Т.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 173.

⁷⁹ *Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.* та ін. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції у 1996 р. у Києві по вул. Стрітенській, 10. – С. 15, 18. – НА ІА НАНУ.

⁸⁰ *Щербина В.І.* Вказ. праця. – С. 41.

⁸¹ КС. – 1895. – № 10. – С. 22–25.

⁸² *Щербина В.І.* Несколько слов о вале в Кудрявском (Обсерваторном) переулке // КС. – 1895. – № 11. – С. 56–58.

⁸³ *Антонович В.Б.* По вопросу об уничтоженни Ярославова вала // ЧИОНА. – 1896. – Кн. 10. – С. 57–70.

⁸⁴ *Круц В.А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977. – С. 13, 79, 83–84; *Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Климовський С.І.* та ін. Вказ. праця. – С. 3–5. – НА ІА НАНУ; *Круц В.О.* Нові матеріали трипільської культури у Києві // Археологія. – 1976. – Вип. 16. – С. 93–95.

⁸⁵ *Петров Н.І.* Указ. соч. – К., 1897. – С. 7.

⁸⁶ ПСРА. – Т. 2. – С. 177–178.

⁸⁷ *Климовський С.І.* Загадковий вал давнього Києва // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999. – С. 285–289.

⁸⁸ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 117.

⁸⁹ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 47–48.

⁹⁰ *Голубев С.Т.* Указ. соч. – 1883. – Т. 1. – С. 173.

⁹¹ *Антонович В.Б.* Пань Хоцьки, воротили городского самоуправления в Киеве XVI – XVII вв. // КС. – 1882. – № 2. – С. 246; *Петров Н.І.* Указ. соч. – К., 1875. – Выпуск 1. – С. 171. – № 121; АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 374.

Розділ IV. Печерськ та околиці

¹ *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 163–174; *Козубовський Г.А.* Находки монет XIV–XV ст. на території Києва. – К., 1991. – С. 24.

² *Івакін Г.Ю.* Вказ. праця. – С. 175.

³ *Лебединцев П.Г.* Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. – К., 1894. – С. 30.

⁴ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 386–389.

⁵ АЗР. – Т. 2. – С. 126.

⁶ *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – С. 9–12.

⁷ АЗР. – Т. 2. – С. 140–141, Т. 3. – С. 22–25; Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 164–168.

⁸ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 120.

⁹ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 255.

¹⁰ *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 159–160.

¹¹ Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. – К., 1874. – Отд. 2. – С. 12, 14.

¹² *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію і архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 127, 129.

¹³ *Миславський С.* Описание Киево-Печерской лавры. – К., 1791. – С. 65–66; *Троцький П.* Типография Киево-Печерской лавры // ТКДА. – 1865. – № 5. – С. 63–87; *Харламов В.О.* Нові дані про початок книгодрукування у Києві // УІЖ. – 1990. – № 9. – С. 98–106.

¹⁴ *Титов Ф.И.* Типография Киево-Печерской лавры. – К., 1916. – С. 164.

¹⁵ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 120.

¹⁶ *Źródła.* – Т. 20. – S. 23.

¹⁷ История Киева. – К., 1982. – Т. 1. – С. 272.

¹⁸ *Źródła.* – Т. 20. – S. 39.

¹⁹ *Źródła.* – Т. 20. – S. 80.

²⁰ *Крикун М.Г.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. //

Вісник Львівського університету. – Л., 1980. – Серія історичні науки. Випуск 15. – С. 74–81.

²¹ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 57.

²² Голубев С.Т. Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 268–273.

²³ Голубев С.Т. О древнейшем плане г. Киева 1638 г. // ЧИОНА. – К., 1898. – Кн. 12. – Отд. 2. – С. 76–79.

²⁴ Оглоблин Н.Н. Расходная книга за 1675–1676 г. // ЧИОНА. – К., 1896. – Кн. 2. – Отд. 3. – С. 16.

²⁵ Голубев С.Т. Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 540–541.

²⁶ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця. – С. 127.

²⁷ Ісаєвич Я.Д. Вказ. праця. – С. 127.

²⁸ Закревский Н.В. Описание Киева. – М., 1868. – Т. 2. – С. 903.

²⁹ Голубев С.Т. Указ. соч. – К., 1898. – Т. 2. – С. 448–449.

³⁰ Ернст Ф.А. Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К.: Вид. ВУАН, 1926. – С. 155–156.

³¹ Голубев С.Т. Указ. соч. – К., 1898. – Т. 2. – С. 449–451.

³² Гончар В.М. Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – К., 1993. – С. 196.

³³ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 164–165.

³⁴ АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 1.

³⁵ Голубев С.Т. Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 548–550.

³⁶ Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 157.

³⁷ Мовчан І.І., Харламов В.О. Стародавній Клов // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. – К., 1979. – С. 80–81.

³⁸ Перковський А.А. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст.: Джерела до історичної топографії України // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Т. 1 (4). – С. 151.

³⁹ Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. – К., 1993. – С. 29.

⁴⁰ Закревский Н.В. Указ. соч. – Т. 1. – С. 194–195.

⁴¹ Болховітінов Є.І. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 284; Ивакин Г.Ю. Киево-Печерский монастырь в XIII–XV веках // Духовная культура населения Украины с древнейших времен. – К., 1991. – С. 13–14.

⁴² Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 26.

⁴³ Żródła. – Т. 20. – S. 68, 77, 80.

⁴⁴ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 158.

⁴⁵ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 160–161, 164–165; АЗР. – Т. 2. – С. 126.

⁴⁶ Вперше цей план був продатований і описаний М.І.Петровим. Виданий: *Пономаренко Л.А.* Историчне планування Києва // Art. City. Construction. – К., 1998. – № 1.

⁴⁷ АЗР. – Т. 2. – С. 45.

⁴⁸ АЗР. – Т. 2. – С. 119.

⁴⁹ Żródła. – Т. 20. – S. 24.

⁵⁰ *Боплан Г. де Л.* Вказ. праця. – С. 29.

⁵¹ *Мовчан І.І., Климовський С.І.* Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві // Археологічні дослідження в Україні. 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 34–35.

⁵² *Голубев С.Т.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 552–554.

⁵³ *Мовчан І.І.* Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 85–86.

⁵⁴ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 10–11; *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – К., 1877. – Т. 2. – С. 248.

⁵⁵ АЗР. – Т. 3. – С. 146.

⁵⁶ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 234–235.

⁵⁷ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 121.

⁵⁸ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 246.

⁵⁹ Żródła. – Т. 20. – S. 24.

⁶⁰ *Максимович М.А.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 246.

⁶¹ *Максимович М.А.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 246.

⁶² *Мовчан І.І.* Вказ. праця. – К., 1975. – С. 89–91.

⁶³ О.Л. Киево-Выдубицкий перевоз и его неожиданная политическая роль // КС. – 1882. – № 11. – С. 368–369.

⁶⁴ АЗР. – Т. 2. – С. 373–374.

⁶⁵ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 241–242.

⁶⁶ *Мовчан И.И.* Древние Выдубичи. – К., 1982. – С. 17.

⁶⁷ О.Л. Киево-Выдубицкий перевоз и его неожиданная политическая роль // КС. – 1882. – № 1. – С. 369.

⁶⁸ *Лучицкий И.В.* Киев в 1766 г. // КС. – 1888. – № 1. – С. 55.

⁶⁹ *Берлинський Ф.М.* Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 224; *Лебединцев П.Г. (П. А-ва).* Исторические заметки о Киеве // КС. – 1884. – № 10. – С. 250–251.

⁷⁰ Киев: Энциклопедический справочник. – К.: УРЕ, 1986. – Изд. 3. – С. 498.

⁷¹ Звіти про розкопки за трасою вул. Почайнинської у НА ІА НАНУ: *Сагайдак М.А., Зоценко В.Н.* Отчет о раскопках в г. Киеве по ул. Хоревая, 40 в 1987 г.; *Зоценко В.Н., Брайчевская Е.А.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской экспедиции в 1987 г.; *Андрощук Ф.А., Бобровский Т.А., Зоценко В.Н.* Отчет об исследованиях Почайнинского отряда Подольской постояннодействующей экспедиции за 1988 г.; *Пекарская Л.В., Климовский С.И.* Отчет об археологических исследованиях Музея истории г. Киева в 1990 г. (ул. Героев Триполья, 24/13) та інші.

⁷² *Максимович М.А.* Указ. соч. – Т. 2. – С. 70.

⁷³ *Гойжевський О.О., Сагайдак М.А.* Замкова гора у Києві (до питання впливу природних факторів на топографію давньоруських міст) // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: «Сіверянська думка», 1993. – С. 69–71.

⁷⁴ *Лучицкий И.В.* Указ. соч. – С. 55.

⁷⁵ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 106.

⁷⁶ *Лучицкий И.В.* Указ. соч. – С. 55.

⁷⁷ АЗР. – Т. 1. – С. 144.

⁷⁸ *Прахов А.В.* Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. // КС. – 1883. – № 5. – С. 99.

⁷⁹ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 348–349.

⁸⁰ *Лучицкий И.В.* Указ. соч. – С. 55.

⁸¹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 5–6.

⁸² *Лучицкий И.В.* Указ. соч. – С. 56–57.

⁸³ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 16.

⁸⁴ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 133–134.

⁸⁵ *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. – К., 1893. – С. 334.

⁸⁶ *Лебединцев П.Г. (П. А-ва).* Указ. соч. – 1884. – № 10. – С. 243.

⁸⁷ *Каргер М.К.* Древний Киев. – М.–Л., 1958. – Т. 1. – С. 38.

⁸⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 17–18.

⁸⁹ АЗР. – Т. 4. – С. 514–515.

⁹⁰ *Лучицкий И.В.* Указ. соч. – С. 59.

⁹¹ З цієї судової справи опубліковано 12 документів: Акты ЮЗР. – Т. 2. – № 1–4, 6–7, 9–11, 13–14, 23.

⁹² З цієї судової справи опубліковано 3 документи: Акты ЮЗР. – Т. 2. – № 5, 8, 12.

⁹³ *Голубев С.Т.* Указ. соч. – К., 1883. – Т. 1. – С. 173–174.

⁹⁴ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 34.

⁹⁵ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 102–106.

⁹⁶ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К., 1982. – № 218. – С. 70.

⁹⁷ *Лебединцев П.Г. (П. А-ва).* Указ. соч. – С. 242.

⁹⁸ ПВ. – Т. 2. – С. 476–477.

⁹⁹ Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 209; Т. 5. – С. 86; Т. 3. – С. 444.

¹⁰⁰ *Антонович В.Б.* Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления в Киеве XVI–XVII вв. // КС. – 1882. – № 2. – С. 240, 246.

¹⁰¹ *Петров Н.И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 46.

¹⁰² *Żródła.* – Т. 20. – S. 76.

¹⁰³ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 128–129.

¹⁰⁴ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 239–240.

¹⁰⁵ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 626.

¹⁰⁶ АЗР. – Т. 1. – С. 145.

¹⁰⁷ АЗР. – Т. 2. – С. 45.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 131–132.

¹⁰⁹ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 84.

¹¹⁰ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 32. – С. 38.

¹¹¹ Акты ЮЗР. – Т. 1. – С. 155–156; *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 52. – С. 42.

¹¹² *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 55. – С. 42.

¹¹³ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 38–39.

¹¹⁴ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 146. – С. 57.

¹¹⁵ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 158. – С. 59.

¹¹⁶ *Żródła.* – Т. 21. – S. 630.

¹¹⁷ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – № 174. – С. 61; № 176. – С. 62.

¹¹⁸ *Żródła.* – Т. 5. – S. 101.

¹¹⁹ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 3. – С. 32; *Żródła.* – Т. 5. – S. 25.

¹²⁰ *Закревский Н.В.* Указ. соч. – Т. 1. – С. 234–235.

¹²¹ *Мухин Н.* Указ. соч. – К., 1893. – С. 328–329.

¹²² *Гошкевич В.И.* Замок князя Симеона Оленьковича и летописный городец под Киевом. – К., 1890. – С. 19.

¹²³ Сборник материалов... – Отд. 3. – С. 82.

Розділ V.

Процес і фактори формування структури міського простору Києва XVI – першої половини XVII ст.

¹ *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 132.

² Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. – К., 1874. – Отд. 2. – С. 12.

³ *Ісаєвич Я.Д.* Нове джерело про історичну топографію і архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 118–119.

⁴ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 16.

⁵ *Мовчан І.І.* Давньокиївська околиця. – К., 1993. – С. 125–137.

⁶ *Готун І.А., Моця О.П.* З життя киян часів Батия // КС. – 1993. – № 5. – С. 78.

⁷ Сборник материалов... – Отд. 2. – С. 24.

⁸ *Голубев С.Т.* О древнейшем плане г. Киева 1638 г. // ЧИОНА. – 1898. – Кн. 12. – Отд. 2. – С. 79.

⁹ *Боплан Г. де Л.* Опис України. – К., 1990. – С. 28.

¹⁰ АЗР. – Т. 1. – С. 146.

¹¹ АЗР. – Т. 1. – С. 195.

¹² *Карпачев А.М.* Феодальные юридики в королевских городах Белоруссии XVII–XVIII веков (К вопросу о феодальном землевладении в городах Речи Посполитой) // Советское славяноведение. – М., 1968. – № 6. – С. 29.

¹³ *Гойжевський О.О., Сагайдак М.А.* Замкова гора в Києві (До питання впливу природних факторів на топографію давньоруських міст) // Старожитності Південної Русі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 70.

¹⁴ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – К., 1982. – С. 170–171, прим. 27.

¹⁵ *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – К., 1982. – № 222. – С. 70; № 284. – С. 81.

¹⁶ *Voguska M.* Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII wieku. – Ossolineum, 1970. – S. 62.

¹⁷ *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі. (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 158–160, 184–186.

¹⁸ Історія міст і сіл УРСР. (Хмельницька область). – К., 1967. – С. 299; Історія Львова. – К., 1984. – С. 34; *Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim księstwie Litowskim od scyiku XIV do poiwu XVII stulecia // Kwartnik historyczny.* – Warszawa, 1980. – Rocznik 87. – № 1. – S. 29.

¹⁹ *Сидоренко О.Ф.* Вказ. праця. – К., 1992. – С. 185.

²⁰ *Стороженко А.В.* Киев 300 лет назад // КС. – 1894. – № 3. – С. 409.

²¹ АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – С. XXXVIII–L.

²² *Щербина В.І.* Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 168–216.

²³ *Делімарський Р.Є.* Київський магістрат у другій половині XVII–XVIII століттях: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 18–19.

²⁴ Історія Києва. – К., 1982. – Т. 1. – С. 206–207, 227–230, 281–284.

²⁵ Акты ЮЗР. – Т. 2. – С. 126.

²⁶ *Любавский М.К.* Обласное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания I-го Литовского статута. – М., 1892; *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901.

²⁷ *Bardach J.* Op. cit. – Warszawa, 1980. – S. 21–51.

²⁸ *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – С. 590–591.

²⁹ *Bardach J.* Op. cit. – Warszawa, 1980. – S. 25.

³⁰ *Bardach J.* Op. cit. – Warszawa, 1980. – S. 28–29.

³¹ *Bardach J.* Op. cit. – Warszawa, 1980. – S. 32.

³² *Муханов П.А.* Исторический сборник. – М., 1866. – Изд. 2-е. – С. 348–352; АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 144–151; *Боряк Г.В., Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – К., 1982. – № 64, 67, 68. – С. 44–45; *Берлинський Ф.М.* Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 188.

³³ *Муханов П.А.* Указ. соч. – М., 1866. – С. 463–464, 474; Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 433–435.

³⁴ *Муханов П.А.* Указ. соч. – М., 1866. – С. 479.

³⁵ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 633–635.

³⁶ *Бродель Ф.* Указ. соч. – М., 1986. – С. 512.

³⁷ Акты ЮЗР. – Т. 10. – Стб. 626.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России

АЛРГ – Акты Литовско-Русского государства

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России

АО – Археологические открытия

АЮЗР – Архив Юго-Западной России

ВИ – Вопросы истории

ІР НБУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

КС – Киевская старина

ЗРАО – Записки русского археологического общества

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України

ПВ – Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1887. – Изд. 2-е.

ПСРА – Полное собрание русских летописей

СЛЮЗР – Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России

ТКДА – Труды Киевской Духовной академии

Труды АС – Труды I–XV археологических съездов

УІЖ – Український історичний журнал

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЧИОНА – Чтения в историческом обществе Нестора-летописца

Źródła – Źródła dziejowe

Наукове видання

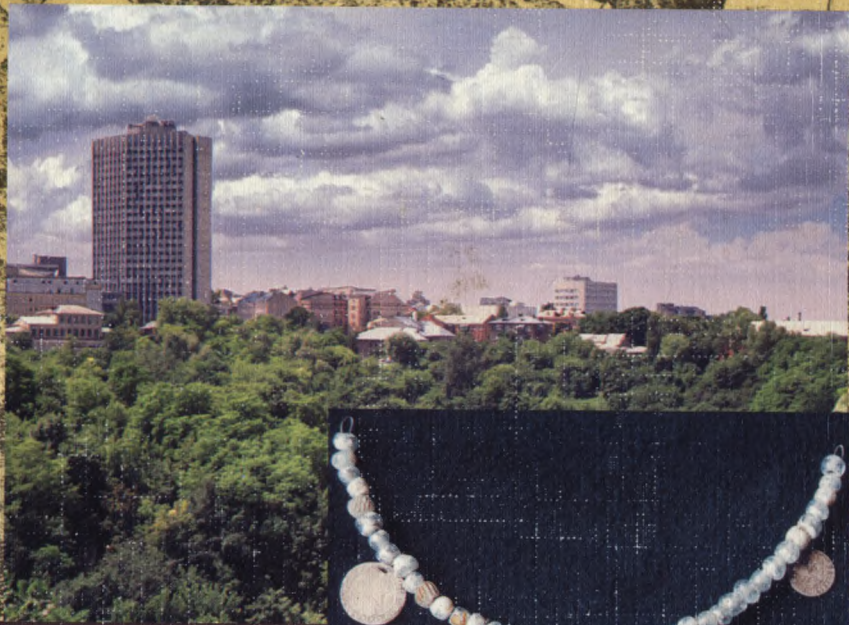
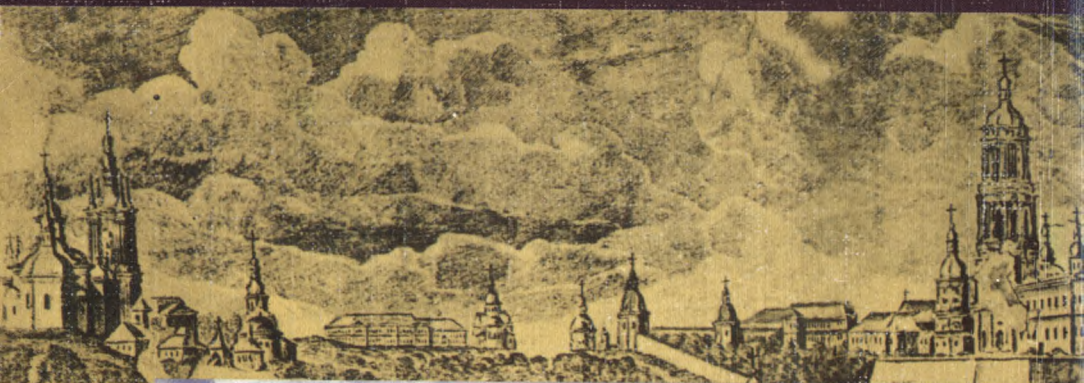
С.І.Климовський
СОЦІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ КИЄВА ХІ –
СЕРЕДИНИ ХVІІ СТОРІЧЧЯ

Художнє оформлення *Ю.Бородай*
Технічний редактор *О.Бондаренко*
Коректор *О.Бахмацька*

Підп. до друку 30.06.2002 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк репрогр. Гарнітура Mysl.
Ум. друк. арк. 14,38. Об.-вид. арк. 15,25.
Наклад 500 прим. Замовл. № *01-01*

Видавництво «Стилос»
04070, Київ–70, Контрактова пл., 7.
Свідоцтво Держкомінформу України
(серія ДК № 150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант»
04176, Київ–76, вул. Електриків, 26.
Свідоцтво Держкомінформу України
(серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)

С.І.Климовський

СОЦІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ КИЄВА
XVI — СЕРЕДИНИ XVII СТОРІЧЧЯ